
9949

દેલવાડાકર-વાર્તામાળા-નં૦ ૧૩.

નીલમ

માણેક

બે-બ્હેનો.

ભાગ--૭ મો.

સચિત્ર-સુધારેલી આવૃત્તિ બીજી.

ગીતિ.

છોડ ઉછેરે સ્નેહે, સુંદર મધુફળ સદાય ખાવાને;
કન્યાને કેળવવી, ઉત્તમ ફૂળ-વધુ, સુમાત થાવાને.

ડાયમંડ જ્યુબિલી-પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

વિ૦ સં૦ ૧૯૬૬—૧૯૧૦ ઈ૦ સ૦

લખનાર:-

ગો૦ કૃ૦ દેલવાડાકર.

મનોહર.

જગતમાં જોડી વિના નિભાવ નથીજ કંઈ—
રાત વડે દહાડો ને દીન વડે રાત છે,
શરીરના ભાગ પણ એક વડે એક શોભે—
ભમર નયન નાક બાહુ ભાત ભાત છે,
રાય તણી સાહ્યબી નીભે છે રૂડી રૈયતથી—
નીલમ-માણેક શોભે કુન્દનની જાતથે,
જોડલું બનાવી જગનાથએ જગત રચ્યું—
એક હાથે તાળી નહિ વાગે ખરી વાત છે!

સુઘડ નાર સંસારમાં, સાચો સુખનો પાય;
તારણ એજ ત્રિવેણી છે, નીતિ શાસ્ત્રનો ન્યાય.

નીલમ-માણેકનો લેખક

PEOPLE'S FREE READING ROOM & LIBRARY
BOMBAY.

વચનામૃત.

૧—ધરતી અને ગગનના દળમાં સૃષ્ટિનો જે સમાસ છે: તેમજ રીતે સ્ત્રી અને પુરૂષના સ્નેહમાં સુખનો સમાસ છે.

૨—મનોહર બાગમાં કલ્લોલ કરતાં પ્રાણીઓ, અને પમરતા કુસુમોથી મળીને આનંદ થાય છે, એજ રીતે સંસાર—બાગમાં સુઘડ સ્ત્રી અને રમણ કરતાં બાળકોથી આનંદ થાય છે.

૩—સૂર્ય અને સમુદ્રના સ્નેહ જેવો દમ્પતીનો પ્રેમ-ભાવ હોય, તો જ નિર્મળ સૃષ્ટિ પ્રેમ—જળ પીએ છે.

૪—ધૂળમાં દટાયલાં રત્નો, ગુણજ્ઞ ઝવેરી શોધીને કિમ્મત મેળવે છે, તેમ વિદ્વાન પુરૂષ, ગુણીયલ નારી શોધીને સુખ પામે છે.

૫—સુજ્ઞ માબાપો, નિર્દોષ કન્યાને કેળવીને શાન્તિ પામે છે; પ્રવીણ પુરૂષો પ્રમદાને સુઘડ બનાવીને શાન્તિ મેળવે છે.

૬—સંતજનો પરોપકાર કરીને પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે, રાગીજનો નિર્દોષ નવલકથાનું પાન કરીને આનંદ પદ પામે છે.

" સુઘડ સ્નેહી સ્ત્રી વિના સંસાર સુનો છે। "

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	કથાઘાટપર વિરહી પખીઓ	૧
૨	અતિથીના આશ્રમમાં	૬
૩	આનદાશ્રમમાં પ્રેમીઓની ભેટ	૧૧
૪	સુખ-દુઃખનો સમાગમ	૨૩
૫	વાતનો વિસામો-દીલપર દીલ !	૨૯
૬	સત-સમાગમ	૩૭
૭	આપદ્કાળનો ભય મહાત્માને માથે પણ છે !	૪૬
૮	શાન્તનુ ને નવલ-એક પંથ ને બે કાજ !...	૫૪
૯	બાળ-વિધવાનાં બે બાળકો	૬૭
૧૦	ચોરને પોટલે ધૂળની ધૂળ !	૭૨
૧૧	બેબાજુથી લુટાયલો નવલ ...	૭૫
૧૨	ગાંડો થઇ ગયલો નવલ ! ...	૭૮
૧૩	રતાદેવડીને અભય-વચન ...	૮૭
૧૪	ભાગ્ય યોગ	૯૩
૧૫	રાજ-તંત્ર-શોક્ય તે શોક્ય !...	૧૦૦
૧૬	કિશોરનન્દનીને રાજ-માતાનો દિલાસો	૧૦૪
૧૭	ભલા કર ભલા હોગા !	૧૦૮
૧૮	માનો પ્યાર-પુત્ર-બોધ !	૧૧૦
૧૯	સ્ત્રીઓને પતિ એજ પ્રભુ છે !	૧૧૬
૨૦	કિશોરી ને કુમારનો એકાન્ત સમાગમ	૧૨૨
૨૧	મધ્યરાતે માણેકની મુલાકાતે...	૧૦૨
૨૨	સ્વકીયા નાયિકાની વિજોગી રાત	૧૩૫
૨૩	વિમાસણ કે વિલાપ !	૧૩૯
૨૪	રાજ-પ્રપંચ ! દુસ્મન શું કરી શકતો નથી ?	૧૪૫
૨૫	રતાદેવડીના મન પર માઠી અસર	૧૫૦
૨૬	દુશ્મનોના કાવા-દાવાથી કુન્દન ને માણેકનો રાજ-ત્યાગ !	૧૫૫

દેલવાડાકર—વાર્ત્તામાળા—નં. ૧૨.

નીલમ અને માણેક.

સચિત્ર આવૃત્તિ

ભાગ—સાતમો.

Bold was the man who ventur'd first to sea,
But the first vent'ring lovers bolder were;
The path of love's a dark and dang'rous way,
without a landmark or one friendly star,
And he that runs the risk deserves the fair.

અનેક વિઘ્ન પ્રેમમાં પ્રકાશતાં જુએ,
વિયોગીઓ—વિલાસીઓ વિલાપતાં રૂએ;
પવિત્ર પ્રેમમાં પ્રભુત્વ અશ્રુએ ધુએ,
અખંડ પ્રેમીઓ એ અશ્રુ હર્ષથી લુએ.

પ્રકરણ ૧ લું.

કથા—ઘાટપર વિરહી પંખીઓ.

All farewells should be sudden, when for ever,
Else they make an eternity of moments,
And clog the last sad sands of life with tears

Sardanapalus, Act V, I.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

"તાતા તાપ થકી તમામ તરૂથી પક્ષી બિચારાં પડે,
વૃન્દો વાંદરનાં વિશેષ વિખરી જ્યાં ત્યાં પછી જૈ ચડે,
અમ્બુ ઉષ્ણ નદી તળાવ તટમાં મચ્છો તપ્યાં તરફડે,
ભારે ભીષમ ગ્રિષ્મ કાળ કહીએ, નાના પ્રકારે નડે!"

શાન્તનુ, રનાદે, કાશી કુંવરી, અને નીલમની વ્યથાઓ વિભિન્ન ભિન્નતાવાળી છે! શાન્તનુ કામાગ્નિથી દઝાયલી, ગ્રિષ્મના તાપથી તપેલા પ્રવાસી પેઠેમ, શિતળ છાંયડી શોધતી વ્યથા શાન્ત કરવા મથન કરે છે! રનાદે વનવાસિની અવસ્થાએ દારૂણ અરણ્યમાં એકલી—અટુલી પડેલી, દુઃખથી દઝાયલી દમયંતી પેઠેમ, એક અતિથીના આશ્રમનો આશ્રય મેળવતી છતી, ભયંકર સ્વમાની નિદ્રામાં ભાન ભૂલીને, ભોગીનું નામ જપતી સમય ગાળે છે. આ બન્ને મુગ્ધાઓ હજી ભોગ—વિલાસનો રસ—સ્વાદ ચાખવાને ભાગ્યવંત થઇ નથી; પરંતુ યુવાવસ્થાનો ઉકળાટ, ને જુવાનીનો તનમનાટ તેની મનેન્દ્રિયને અકળાવવા સમર્થ થયો છે. નાજુક નાજનીઓ કામદેવના શરથી વિધાઇને તરફડીયાં મારે છે, મોહન—માળાના મણકામાં નીલમ ને માણેક જેવાં સાચાં રત્નો આમ તેમ ઝળકી રહેલાં જોઇએ છીએ, ત્યારે બીજી બાજુ ગુણવંતી અને કિશોરનન્દની કાશી રાજાની કુંવરી પતિ—પ્રેમમાં ઝુકી રહી છે. આ સુંદરીઓની બાજુમાં શાન્તનુ ને રનાદેવડી શુક્રના તારા પેઠેમ કથા પ્રસંગના મુખ પર ઉભેલી જણાય છે. આહા!—

चित्रे निवेश्य परि कल्पित सत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृतानु ।
स्त्री रत्न सृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्व मनुचिन्त्य विपुश्चरस्याः ॥

હૈવે ઘડી યુવતીઓ ચિતરી સુચિત્તે,
રૂપોચ્ચયેથી વિલખી કંઇ કાળ નિત્યે;
જોતાં વિભુત્વ વળતા વનિતા શરીર,
લાગે છે અન્ય જગ સ્ત્રી–તીર રત્ન–તીર!

The very first
Of human life must spring from woman's breast,
Your first small words are taught you from her lips,
Your first tears quench'd by her, and your last sighs,
Too often breathed out in a woman's hearing,
When men have shrunk from the ignoble care,
Of watching the last hour of him who led them.

Sardanapalus, Act II

"સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ,
ઘટ સાથે ઘડીયાં;
ટાળ્યાં તે કોઇનાં નહિ ટળે, રઘુનાથના જડીયા."

ક્યાં શાન્તનુ! ક્યાં રનાદેવડી! ક્યાં કાશીકુમારી! અને ક્યાં નીલમ! વિયોગનાં–વિરહનાં–સુખ–દુઃખનાં આંસુ ઢાળતી આશાવંતી યુવતીઓની વ્યથાનું શું વર્ણન કરીએ! ગુણવંતી અને મા-

ણેકના સંતોષનું કલ્પવૃક્ષ તેમનાજ ભાવીમાં ભોગવવાનું હશે. કર્મ વિના સિદ્ધી ક્યાંથી પમાય? ઋતુ વિના ફળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?

ગ્રિષ્મનો તાપ, પેલી વિરહી વનિતાઓના વિરહ તાપ પેઠેમ તપી રહેલો છે! સરિતા-સુંદરીના સુના તટ, વિલાસી પંખીઓના અભાવે સ્મશાન જેવા જણાય છે. આશાવંત સરિતાઓ, ગર્ભવતી સ્ત્રીની આશા પેઠેમ ઉદર ઉપસાવીને સાગરને હર્ષથી ભેટવા ચાહે છે; મદમાતી થવાને વર્ષાની રાહ જુએ છે, તેમ વિરહી-વિયોગિની નવયૌવનાઓ પતિ-સમાગમ માટે, પ્રેમીઓની ભેટ માટે તલપતી ને તડપતી દેખાય છે!

વિયોગની વિપળ વિશેષ વર્ષ તુલ્ય થાય છે;
વિલાસની ઘડી ઘડી વિકાસતીજ જાય છે!

આહા! સુખની સીમા નથી! સંતોષની નજરે સુખના ભંડાર દેખાય છે. જે રાત્રી દુઃખની કહેવાય છે, તેજ રાત્રી સુખની ગણાય છે. જે પ્રભાતે વિરહી વલ્લભાનો ભરથાર પ્રદેશ પ્રયાણ કરવાનો છે, એજ રાત્રીનો વિલાસ દમ્પતીના અંતઃકરણમાં કેવો ઉછળતો ને ઉભરાતો હશે? એ સમયનું સુખ, પેલા પ્રભાતના વિયોગને સ્મરતું હશે ખરૂ? પ્રાણ-જીવને દુઃખને વિસારવા માટે સુખની એકાદ ઘડીને પણ કેટલી શાન્તિદાયક-આવકારદાયક માની છે! પણ વિયોગ થયા પછીનો સુખ-સંતાપ સુખકર શામળા વિના કોણ શ્રવણ કરશે?—

વિયોગ? પ્રેમીઓનો વિયોગ? વ્હાલાંનો વિયોગ? તું કેટલો દુઃખકર થઇ પડે છે? શકુન્તલાને સાસરે જતાં મહા મુનિ કણ્વ જેવા વૈરાગીને પણ કેટલો અસરકારક થઈ પડયો? જનક જેવા વિદેહીને સીતા સુંદરી સાસરે વળાવતાં કેટલું કલ્પાંત થઇ પડયું!

ત્યારે રામને વનવાસ વળાવતાં શુ માતા કૌશલ્યતાને કંઈ નહિ થયું હોય ? દશરથનો પ્રાણ ત્યાગ તો કિશોર કુમારના વિયોગથી જ થયો છે ! ધ્રૂવને તપ કરવા જવાની આજ્ઞા આપતાં સુમતીનાં અશ્રુજળ ચક્ષુમાં શું છુપાં રહ્યાં હશે ? બાળકને પ્રદેશ વળાવતી માતા અને ભગિનીઓ શું ઓછું કલ્પાંત કરતી હશે ? પ્રેમનાં અશ્રુ–એજ મેળાપ વેળાએ હર્ષ અશ્રુ બની જાય છે–કાળ–ગતિના પ્રયોગે સમુદ્ર જળ વર્ષાનાં મીઠાં જળમાં બદલાઇ જાય છે, ને એજ મધુરજળ સમુદ્રમાં જઇને ખારૂ થઈ જાય છે–એજ રીતે સુખ–દુઃખ વિયોગ ને ભેટના પ્રસગમાં માત્ર સ્વરૂપ ફેર થઈ જાય છે. કૃષ્ણ ચરિત્ર જોઇને માતા યશોદા કપિત થયાં–કૃષ્ણ ગુમાઈ જતાં વ્યાકુળ થઇને અશ્રુ પાડવા લાગ્યાં, એજ અશ્રુજળ, કૃષ્ણભેટ થતાં પુન હર્ષાશ્રુ થઈ પડયાં. પણ ચક્ષુ તો એજ! સીતા ને રામના મેળાપની પણ એજ ચક્ષુ, ને રામ–સીતાના વિયોગની પણ એજ ચક્ષુ; પરંતુ રામચદ્રજીએ જ્યારે સી-તાનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેને વનમાં રવાના કર્યાં, એ પણ એજ ચક્ષુ ! માત્ર પ્રસગની ભાવના બદલાઈ ગઈ; ઉત્તાનપાદનો તિરસ્કાર કરીને ધ્રુવને રડતો જતો જોનાર એજ રાજા પાછો ધ્રુવને વનમાં શોધવા ગયો–એ પણ એજ વિયોગ ને એજ પ્રેમ ! એજ સુખ ને એજ દુઃખ.

જ્યારે રનાદે ને શાન્તનુ ગ્રિષ્મરૂપ વિરહ તાપે વર્ષા–પિયુની રાહ જોતી તરફડે છે, ત્યારે નીલમ અને કાશીકુમારી પોતાના પ્રિય ભર્તારના વિયોગે વિલસતી, વિલાપ કરતી દ્રષ્ટે પડે છે ! ચારે યુવ-તીઓ વિયોગની છે; પણ શાન્તનુ ને રનાદે એકજ પ્રભાથી છ્વર્લી-ચલી છે, ને નીલમ તથા કાશી કન્યાનો માનસિક વૈરાગ્ય જુદા જ પ્રવાહમાં વહન કરે છે. નીલમ ને કાશીકુંવરી પોતાના સ્વધામમાંજ પતિ ભક્તિ કરે છે; પણ તેના સ્વામી જે સ્થળમાં ભટકે છે, અને

જે મધુરી મેનાં પાછળ દિવાના થઇને અથડે છે, તેની પ્રથમ તપાસ લઇએ.

લુટારૂ કન્યા રનાદે પોતાના પિતાના અકાળ મરણના ગંભીર દેખાવથી બ્હાવરી બનીને, આપત્તિના ભયથી ન્હાસી ગઈ, તેની પાછળ ધનવંત બાપનો વિદ્વાન પુત્ર નવલ પણ એવાજ ભયે ત્યાંથી તત્કાળ ન્હાસી ગયો. બન્ને છુવડા જુદા પડી ગયા. એક ઉત્તર અને બીજો દક્ષિણ ઘાટ તરફ પલાયન કરી ગયો. પૂર્વ કથા પ્રસંગ અહીં અપુર્ણ રહી ગયો.

પ્રકરણ ૨ જું.

અતિથીના આશ્રમમાં.

"કોઇ મન મેળાપી હોય તો દીલડાનાં દુઃખડાં કહીએ!—
એ દીલ છુવસું મૌન ધરીને મન મુઝાતાં રહીએ—
કાગ તણા કુટમ્બી હોય તો જનનાં છિદ્રો જુએ,
ખરની આગળ ખાંડ ધરે તેણે ટેવ ભૂંડી નહિં ખુએ—
પ્રથમ પ્રેમ પરિક્ષા કરીને હૈયા હારદ કહીએરે,
છોટમ કલ્પવૃક્ષને કાપી, બાવળ ઝીટવા ન જઇએરે–"

આ રીતે પ્રેમ અને પ્રેમીથી નિરાશ થયલું પખીડું મનની મુઝવણને લીધે મનમાંજ બડબડે છે! સ્વપ્નામાં બકે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ તારમાં ગુથન થતું જાય છે, નાશીપાશ થયલુ મનડુ શું શું સંકલ્પો કરે છે?

"O Julea, I have ventured for thy love,
As the bold merchant, who for only hope

Of some rich gain, all former gains will risk,
Before I asked a portion of thy heart,
I perill'd all my own, and now all's lost!!"

"કોને કહીએ, ક્યાં જઇ કહીએ, દીલડાની એ વાતો,
પ્રેમ–તીર મારીને પાછો પ્રીયતમ નથી દેખાતો;
મનડું મેણાં મારે ત્યારે મરવા જીવ અકળાતો,
કાં તો હરિ તું ચરણે લ્હે, કાં પ્રેમી મેળવી દે તો!"

આ શોકોદ્‌ગાર કહાડતી લુટારૂ કન્યા રત્નાદેવડી ભય–કંપથી એક અતિથીના આશ્રમમાં સ્વપ્ન–ચિન્તવન કરતી પડેલી જણાય છે. ગ્રિષ્મનો તાપ અને વિરહનો તાપ એક તરફથી તીર ભોંકે છે; ત્યારે બીજી તરફથી પિતાના મરણ સમયનો દેખાવ મગજની નસોમાં ભયંકર ત્રાસ વરતાવી રહેલો છે, તે કંપાવે છે! અન્તરાત્મામાં પેલા વીરપુરકુમાર ઇન્દ્રસેનની લગની લાગી રહી છે. માનસિક પુજામાં ભયંકર સમયનું જળ હસ્ત–કમળમાં આવ્યાથી તેનું અર્ઘ્ય આપવા લાગી છે. પ્રભુજીને વિનતી કરતી હોય–પેલા ભયના સંકલ્પનો વિનાશ થઇને મગજમાંથી તે ધૂન દુર થાય, તેમ ઇચ્છતી જણાતી લાગતી હતી.

આ આશ્રમ કોનો હતો? રત્નાદે અહીં શી રીતે ને ક્યારે આવી ચડી હશે, તેની તપાસ લઇએ.

સંસારની દુર્ગંધાથી કંટાળીને, માયા–વિલાસીઓના પાતકોથી સંદિગ્ધ થઇને, મહાત્મા–અતિથીજનો હિમગિરીના પ્રદેશમાં એકાન્તવાસ કરવા આવે છે. આ અતિથી વાંચકવૃન્દથી અજાણ્યો નથી. ગુણવતી અને જયન્તે સર્યુ નદીના ઘાટપર જે ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો હતો, અને ગુણવતી, નજીકના કુંડમાં સ્નાન કરવા જતાં, ધ્યાન

મુક્તા થઈ ગુણવતીને ડુબતી બચાવી હતી, તેજ અતિથીનો આ આશ્રમ હતો. સરિતા અને જળાશય કુંડથી મહાત્માનો આશ્રમ બહુ દુર ન્હોતો-ત્યાંથી સોએક કદમ ડુંગરની કોર પર પ્રાચીન ગુફા-માં એક નાજુક બગીચો ને સાદી પર્ણકુટી હતી. ડુંગરોમાંથી ઝીણાં ઝરણ પડતાં, ને તેનો પ્રવાહ બધાઇને અતિથીના આશ્રમ તરફ વહેતો હતો. અહોકાળ તે તટપર મહાત્માશ્રી સ્નાન-ધ્યાન કરતા હતા. એ વ્હેળાનું જળ ન્હાના ફુલના છોડોને, દુર્વા વગેરેનું પોષણ કરતું હતું. આશ્રમમાં પશુ પખી પાળવાની ગુરૂશ્રીએ ઈચ્છા રાખી ન હતી વૃથા મન પર સુખ-દુઃખની અસર કરવા, માયાના મોહ-નને પોતાનાં કર્યાં ન હતાં. જ્યારે સંસારનોજ વિચ્છેદ કર્યો હતો, ત્યારે અધિષ્ટાતાના કર્મમાંથી નિવૃત્ત થઇને આ દુઃખકર દુગ્ધા શા માટે ગ્રાહ્ય કરે ! એ તો પરોપકારાર્થેજ ગુણવતીને ડુબતી બચાવવા જતા, માયાના સ્પર્શથી તેના સત્કર્મી જીવડાને કદાચ ગુણવતીના ઉદરમાં ગર્ભ-વાસ કરવો પડશે !

આશ્રમની શોભા, કુદરતની લીલાથી છવાયલી હતી. ગ્રિષ્મ રૂતુનો ઉકળાટ, તપતા ડુંગરોથી અકળાવનો છતાંય જળનાં ઝરનાં ઝરણાથી વિટળાયલો પવન બહુજ શિતળતા આપતો હતો. એકા-ન્તવાસની અનુકુળતા જેમ માનસિક દૃષ્ટિને રિઝાવતી હતી, તેમ શાન્તિ પામેલુ મન ઈશ્વર ભજનમાં એટલું તો નિમગ્ન રહેતું, કે એ આનંદ તો એક સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માજ જાણી શકે, અંત-રાત્મા માની શકે !

એ મહાત્મા અમુક પર્વણીને દિવસેજ સર્યુઘાટ પરના કુંડમાં સ્નાન-ધ્યાન કરવા જતા હતા. કર્મના લેખ કોઈથી ટળતા નથી. ભાવી પદાર્થ કદી પણ ભૂલાતો નથી. હજાર ડહાપણ કરે, પણ ધરણીધરનું ધાર્યું જ થાય છે. કાગનુ બેસવું ને તાડનુ પડવું, તેમ

મહાત્માશ્રીનું સ્નાન-ધ્યાન માટે કુંડ પર બેસવું, ને ગુણવંતીને સ્નાન કરવા જવું, આ સંયોગે પુર્વેનો કોઈ સંસ્કાર લાગુ પડી ગયો, અને મહાત્મા તથા ગુણીનો માયાવી સ્નેહ ગંઠાઈ ગયો !!—

એ પ્રસંગથી મહાત્માને બહુ ખેદ તો થયો, પણ ભગવત ઈચ્છા આગળ લાચાર બની ગયા. પોતાના તપ-વ્રત્તમાં ભંગ પડ્યો. શુદ્ધ સત્સંગી જીવડો આખરે પણ માયાનગરીમાં જશે, એવો શોચ થયો. તદ્‌પિ કાળવશ જગત છે, એમ માનીને પોતાના તપમાં પ્રવૃત્ત થયા.

તાપસી સમાધીસ્થ હતા. આશ્રમ સુનો હતો. કુદરત તેનું રક્ષણ કરતી હતી. મનોહર પંખિઓ, કમળ ને ગુલાબના પરાગથી ખેંચાઈ આવીને કલ્લોલ કરતાં હતાં. કોઈ કોઈ વાર સિંહ-વનરાજ ગર્જના કરતો આમ તેમ ફરીને, મહાત્માનું દર્શન કરી પાછો ફરતો હતો. તપ-ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયેલા મહાત્માનો શ્વાસ કપાળપર ચડી ગયલો. અને કેવળ સ્થૂલ દેહ કાષ્ટવત્‌ થએલો જણાતો હતો. આ સૃષ્ટિમાં શું થાય છે, તેનુ તેને કશું ભાન ન્હોતું ! અદ્વૈત ભાવનાનો ભોગી માત્ર તપનો ભોગ લ્હેતો હતો, પ્રભુને પ્રસન્ન કરીને, આત્મવિલાસની શુદ્ધ ભક્તિ પ્રસાદી દેતો હતો. ધ્યાનાવસ્થેત્‌ થયાને કેટલોક સમય વીતિ ગયો હતો.

રત્નાદેવડી પોતાના પિતાના મરણનો તાપ સહન ન કરી શકવાથી ભયભીત થઇને ન્હાસી, પણ નાજુક નાજની બે ત્રણ માઇલ દુર જતાં થાકીને એક ઝાડની ઓથે બેસી ગઈ. તેના મનમાં બીજો પણ ભય હતો. પેલો નવલ તેની પુઠે આવે, અને એકાન્ત સમજીને પોતાનીપર કદાચ બળાત્કાર કરે, એ બ્હીક મ્હોટી હતી. શિકારીના શર-બાણથી છુટેલી મૃગલી બ્હાવરી બનીને આમ તેમ જોતી હતી. ભયથી કંપતી હતી. કેટલીકવાર સુધી કોઈ ન દેખાયુ; દુ:ખ ને ભૂખ ઉપરાંત થાકથી તે નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. અરણ્યમાં અટુલી સુંદરી

કેવળ પરવશ પડી ગઇ. ચિન્તાના ભારથી દબાયલી છાતી, અને ભચના દેખાવથી ભડકતી દેહ શાન્તિ પામી નહિ. નિદ્રા તન પરહરી ગઇ. આંખ ઉઘડી ગઇ. તેણી ધીમે રમીને ઉઠી, અને પિતાના સ્થુલ દેહનુ શુ થયુ હશે? તે જોવા જવા માટે ફરીને પોતાની ઝુંપડી તરફ ચાલી.

વ્યાકુળતા ભાન ભૂલાવી દે છે. વિપત્તીનો ધૂમ્ર આંખની આડો ઝાડળીના ઝાંઝવા પેઠેમ છવાઇ રહે છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ મંદ પડી જાય છે. દિશા ભૂલી જવાય છે, અને શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા કંપથી ઇન્દ્રિયો શિથિલ પડી જાય છે. રનાદેવડી એવડી સ્થિતીનો ભોગ થઇ છે. એક તરફથી અટુલી પડી જઇને પ્રિયતમને મળવાની વ્યાકુળતાએ બ્હાવરી બનેલી છે; ને બીજી તરફથી નવલ પૂંઠે પડયાથી પોતાના શિયળનો ભંગ થાય, તે ચિન્તામાં પડી છે. આ કરતાં વિશેપ લક્ષ પોતાના પિતા પ્રતિ દોડયું છે! પિતાના દેહને અગ્નિદાહ કરવો, ને તેની મિલ્કત તેના પુન્ય પાછળ ખરચવી, પણ એવા લુટારાનાં કર્મ ક્યાંથી હોય? રનાદે ટટાર થઇને ચાલી તો ખરી, પણ સર્યું કાંદાપરના કુંડ સુધી આવતાં ફરીને ભય લાગવા માંડયો.

શબના ભયથી તેનું ડગલુ દૂર જઈ શક્યુ નહિ, અને અતિથીના આશ્રમમાં આવી. મહાત્માશ્રી તો ધ્યાનમાં હતા. નિર્ભય સ્થાન જોઇને રનાદે આશ્રમમાં પેઠી, અને નિરાંતે આશ્રિત થઇ.

પવિત્ર સ્થાનોના પ્રતાપ પણ અલૌકિક છે. રનાદે આશ્રમમાં આવી, કે તેનો કંપ ને ભય એકદમ દૂર થઇ ગયો. મહાત્માનાં દર્શન કરતાંજ તેની શિથિલ વૃત્તિઓ જાગ્રત થઇ ગઇ. આખરે નિશ્ચિંત–નિર્મળ બનીને શાન્તિની નિદ્રા લેવા લાગી. પિતાનો પ્રકોપ ને મરણનો ભયંકર દેખાવ ભૂલી ગઈ. સુખનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગી. સત્સંગના પ્રતાપથી લોખંડ તો સુવર્ણ થઇ ગયુ! રનાદેવડી આ

અતિથીના આશ્રમમાં કંઇક ઉદયની આશા જોવા લાગી. શકુન્તલા ને દુષ્યન્તના સ્નેહ સમાગમનાં સ્વપ્ના નિહાળવા લાગી !

A lover cannot fall more glorious
Thou in the cause of love.
He that deserves
His mistress' favour, will not stay behind

OROONAKO, Act II-2

આહા ! પ્રેમીઓ માત્ર પ્રેમનાં શોધન માટે કેટલાં ને કેવા સંકટો શોસે છે ? એક રાજવંશી કુમાર, રાજવૈભવનું સુખ તજીને જંગલ વેરાન રાનમાં પ્રિયાના નામનો પોકાર કરતો ભૂખ-દુઃખ સ્હેતો ફરે છે ! ને તાપસી જેમ પ્રભુ દર્શનથીજ તપ ત્યાગે છે, તેમ પ્રેમીઓ, પ્રેમની ભેટ કીધા પછીજ ભટકતા અટકે છે !-

પ્રકરણ ૩ જું.

આનંદાશ્રમમાં પ્રેમીઓની ભેટ !

ગ્રિષ્મ અને વિરહ બન્ને તાપ શાન્ત પડવા લાગ્યા. ગગનમાં વાદળીઓ આમ તેમ દોડવા લાગી. ગર્જતો આભ વનરાજને ડરાવવા લાગ્યો. પડઘાના ઘાથી ઘવાયલા સિંહો બૂમો મારવા લાગ્યા.

છે કોણ એવડો વડો કરે ગર્જના બૂમ પાડીને;
વનરાજ તણું છે રાજ પાય કોણ ધરે વદે ત્રાડીને—

વિરહી સિંહણના પરિતાપનો પરિચ્છેદ કરીને વનરાજ પેલા ગગનના ગર્ભિત ગર્જતા મેવલાની સામે શુરાતન ધરી ખડો રહ્યો

છે! જાણે મીયાંભાઈ સુરજને ઉડાડવા તેની સામે બંદુક ધરી ઉભા હોય! મૃગલાંઓ નિર્ભયપણે પાન કરવા લાગ્યાં! શિકારીઓ વિના યત્ને સિંહનો શિકાર કરવા સમર્થ થયા! રતાદેનો વ્હાલો પ્રિયતમ ઇન્દ્રકુમાર પણ સિંહ શિકાર કરવા જતાં મૃગાક્ષીના શિકારનો ભોગી થાય, તો નવાઇ શું! પ્રેમી તત્રનું એ સુત્ર છેઃ—

"બપૈયા? તું બોલ રે, વર્ષા રતુ આવી."

* * * *

અષાડી ચન્દનીમાં દોડતી વાદળીઓ, જુવાનીના જોરમાં કુદતી હરણીઓ પેઠેમ, દોડતી યૌવનભરી સુંદરીઓ પેઠેમ, ગર્ભના ભેદના અંતરપટ બંધાયાની આશાધાર નવયૌવના પતિ કને લાડ કરતી હોય તેમ, કંઇક સફેદ ને કંઇક કાળો રંગ ધરીને ગગનમાં દોડતી હતી. પૃથ્વીપર કુદતી હતી, શૈય્યાપર રમતી હતી! કોણ? વાદળી—નવયૌવના સુંદરી, ગર્ભવતી નવલ કિશોરી—પ્રાણવલ્લભા!

આહા! કેટલીક બિચારી વાદળીઓ, સુકાયલી કાન્તિ વડે, જીવના ઝુરાપાથી, વિરહની વેદનાથી, વિલાસીના વિયોગથી જાણે પતિને પ્રદેશ રહેલો જાણીને સુકાતી, છુપાતી, લપાતી સુંદરી ધીમે ધીમે જતી જણાતી હતી.

"મ્હારો પિયુ ગયો પરદેશ, કોણ સંદેશા કહેશે;
મ્હારૂં જોબન બાળે વેશ, સાર કોણ આવીને લ્હેશે—ટેક.
શિતળ ચંદની ચિત્ત ચમકાવે, વિરહ વેદના દીલ દઝાવે:
ઝરમર વર્ષા ભાન ભુલાવે, દર્શન પ્રિયતમ ક્યાં દેશે.—૧"

ગર્જનાના નાદથી ચમકતો બપૈયો, તૃષા પ્રવાસીની પેઠેમ ક્ષુધાતુર બાળકની પેઠેમ, ભુખ્યાં વાછરડાંની પેઠેમ, વિયોગી વનિતાની પેઠેમ, ખેતર ખેડનાર ખેડુતની પેઠેમ વર્ષા—જળની વાટ જોતો હતો, પણ ક્યાંથી આવે?

રે આવ આવ વરસાદ જગ જીવડાં તુજ વાટ જુએ,
ખેતર ખેડી ખેડૂત ચાતક પેઠે રાહ જુએ.

નદી અને ન્હાળાંના વ્હેળા, બંધ પડયા હસતા ઉછળેલા:
ધરતી તરસી બની અધીરી, ઝાડપાન ને પંખી રૂએ, જગ જીવડાં
વાટ જુએ—રે

પિયરના પ્રેમમાં હિંચોળાતી પ્રમદા, યૌવનના બહારમાં લચકાતી અભિસારિકા, સાસરવાસની સ્હેલ કરવા તલ્પતી સુંદરી, પિયુની રાહ જોતી, વિલાપ કરતી, વિલાસ ઇચ્છતી, ઝરમર વરસાદની શિતળતાથી વિરહાગ્નિને શાન્ત કરવા મથન કરતી હતી. પણ ગર્જતો વર્ષાદ, ચમકતો બપૈયો, અને સુસવાટા દેતો શિતળ પવન તેને બીવરાવતો હતો. એકલીનો અવતાર બળ્યો! હાય! હાય! જુવાની જોબનીયું, જીંદગી ઝળકે છે: ગાલપર લાલી, છાતીપર ભાર, હૃદયમાં વિશ્વાસ અને રડયો વિયોગ પુઠે પડયો! રડયો રાહુ શીરે ચડયો હશે. ગ્રિષ્મ તો મન ગમતો ગયો. ગરમીના ઉકળાટથી પીયુને સતાવવાનું ટળ્યું, પણ રડયો વુપાં આવ્યો, ને પ્રદેશી પરોણા ન આવ્યા!

સખી શરદ પુનેમની રાત, એકલડી શૈય્યા મોઝાર:
મ્હારો મળે પરદેશી નાથ, આણા મોકલની મોરાર.

વર્ષાની શિતળ લ્હેરકીમાં શાન્ત નિદ્રા ભોગવતી શાન્તનુ જેવી શરદ પુનમની ચન્દનીનું તોલન કરાવતી, નવયૌવના કુમારિયો વિરહ વેદનાથી ઝુરે છે. નિર્દોષ પંખીઓ માળાઓમાં લપાઇ રહે, અને શિતળ પવનના ભયથી દબાઇ રહે, તેમ વિરહી-વનિતાઓ એક તરફથી વિરહાગ્નિ દાબતી, ને બીજી તરફથી શિતળતાને ચાંપતી. ઓઢણું ઓઢીને શૈય્યા-ખાટ પર લપાઇ રહેતી જણાય છે. આહા!

મનના શોખોનો ઉછાળો, દર્પણમાં દેખાતી દીલની દિલાવરી, બારી-માંથી આવતા પવનને લીધે ઉડના વાઘાની છાતી પર લાગતી ઝપટ. જાણે કામ-વ્યાકુળ માધવોનળ પ્રિયતમાની પ્રેમ-ભાવનું પાન કરતો હોય, તેવી રીતે આ નાજુક સુંદરીની સ્થિતી સગ્રામ કરે, તો મધ્ય રાત્રે કોને જઇને કહે? આહા! દીપક પણ ભાગ્યહીણ!

મધુર નાયિકા રાત્રી વેશમાં જ્યારે પિયુ કને પીયુષી જતી હતી, અને હાથમાં દીપક હતો, ત્યારે અભાગીઆ દીવાને વાચા થઇ! દીવો બોલ્યો.

"રે મુગ્ધે? તું વિરહ ઘેલી, અધારામાં પડેલી પીયુડાને શોધતી થાકી. પ્રસેવબિન્દુ ટપકી રહ્યાં, પણ ત્હારો કામ થાકતો નથી' અરેરે! મને બહુ દયા આવે છે. શ્રમથી ત્હારી છાતી ધબકારા મારે છે! જો તું પ્રભુને વિનતી કરે, અને મને હાથ આપે, તો હુ ત્હારા અમિત ભાગને શાન્ત કરૂં! તને કામમદ સતાવે છે; ત્હારી નીચી વળેલી દષ્ટિ, કેરીના ભારથી લચેલી ડાળી જેવી ત્હારી છાતીનો મદ ઉતારૂં! પણ લાચાર!" મૂર્ખ દીપકનું મન પિગળ્યું, રાવણ કે દુર્યોધન સમાન મદાંધાનો મદ ફેડી કામિનીએ ઉતાર્યો!!—

અતિથી આનંદગિરીના આશ્રમમાં કોમળ સુકુમાર બાળા અચેત પડી હતી. નિદ્રાએ તેને ઘેરી લીધી હતી. સ્વપ્નામાં પડતી-ચડતી હતી, વરતી-પરણતી હતી!—નિદ્રા? નિદ્રા? તું પણ વૈરણી તો ખરી! કટ્ટા દુશ્મનના કરમાં નહિ આવી શકનાર મહા યોદ્ધા, ત્હારી જાળમાં સપડાયા પછી સ્હેજે ત્હારે શરણે થાય છે. દુઃખી મન, એ સ્વર્ગીય વિમાનનાં પ્રવાસમાં શું ઇચ્છતુ હશે?

"O sleep! thou sweetest gift of Heav'n to man,
Still in thy downy arms embrace my friend,
Nor loose him from his inexistent frame,

To sense of yesterday, and pain of being.
In thee oppressors soothe their angry brow;
In thee th' oppress'd forget tyrannic power;
In thee * * * * *
The wretch condemn'd is equal to his Judge,
And the sad lover to his cruel fair,
Nay, all the shining glories men pursue
When thou art wanted, are but empty noise
Who then would court the pomp of guilty pow'r,
When the mind sickens at the weary Show
And flies to temporary death for ease,
When half our life's cessation of our being.

Lying Lovers.

રનાદેવડી તરંગની લ્હેરો લ્હેતી, ભવિષ્યના નાવપર આમ તેમ ડોલતી પડી છે.

ભાગ્યની કળી ખીલતાં શી વાર? પ્રારબ્ધ કંઈ પુરૂષાર્થ જોતું નથી. તેને ચોઘડીયાની દરકાર નથી. તેને વાર–તિથીનો શોક નથી. રાત્રી હો, દિવસ હો, અરણ્ય હો, ઉપવન હો, રાય હો, વા રંક હો, પણ જ્યારે તે તુષ્ટમાન થાય છે. ત્યારે એકાએક પ્રકાશી નીકળે છે. એક કંગાલ લુટારાની કન્યા, એક રાજવંશી રાજાની રાણી તરીકે મહાપદ ભોગવવાને માત્ર હવે એકાદ કલાકની વાર જણાય છે. રના-દેના છેલ્લા સ્વમાની તાસીર, તેના હસતા મુખડા પર છવાઇ રહી હોયના! તેના હોઠમાં સ્મિતહાસ્ય ભરાતું હોય! તેના દાડમ કળી જેવા દાંત, વાદળામાં ચમકતી વિજળી પેઠેમ બહાર આવ–જાવ ક-રતા હોયની! શરમાળ સુંદરીના મોંપર, છવાયલો ઘુંઘટ, ઘડી પ્રતિ ઘડી ઉડીને, કાળી કોયલડી ધોળાં વસ્ત્રથી પ્રિયતમને નિર્ખવા ડાંકાં મારતી ન્હોય, એવો ભાસ લાગતો હતો.

જુવાનીમાં ઝળકતી મુગ્ધા, વનવાસિનીના નિર્દોષ આભાસમાં અચેત પડી હતી. મનડુ દુઃખમાં ગીરફ્તાર છતાં, મોં પર ચમકતી લાલી, ને શરીરમાં ઉછળી પડેલા લોહીથી ઠસ્સાદાર માંસના લોચાનો ભાર સફેદ ચામડીની અંદર મસ્તાની દેખાડતો હતો. કાન્તિ જો કે ધીમી પડી ગઈ હતી, તોપણ મુખડાંની નમણાઇ, ભમરની કાળાશ. અને છાતીનો ગોળો ખરેખર દુશમનની ચક્ષુને મ્હાત કરતો હતો. માથાના છુટા વાળ પવનના જોરથી ઉડતા હતા. જમીન પર પથરાયલા હતા. પ્રીયતમને બેસવાને પાથરણું કરી દીધું હોય, તેમ છવાઈ દીધા હતા. મુનિને શરણે મૃગલી આવી હોય, દેવનુ વરદાન મેળવવા અનાથ બાળા આવી હોય, એવું જણાતું હતુ.

ગ્રિષ્મનો તાપ શાન્ત કરવા, ગગનમાં ગર્જતો મેઘલો પવન સાથે રમણ કરતો હતો—રનાદેના વિરહને શાન્ત કરવા, એક રાજકુંવર જાણે ડુંગરોની કંદણમાં શિકારની શોધ કરતો ફરતો હતો. ગગનમાંથી ગર્જના થઇ, તેવોજ વનરાજ ઘોર શબ્દ ઉચ્ચરીને બહાર નીકળ્યો—વનમાં વળી બીજો વનરાજ કોણ? વનરાજનો ગર્વ ગાળવા શિકારી કુમારે ગોળી બહાર કર્યો. ગોળી છટકી, અને સિંહ કોતરમાં પેસી ગયો. શિકારી નિરાશ થયો.

આજકાલના રાજવંશી શિકારીઓ, સો માણસોના રસાલાની વચ્ચે રહીને શિકાર કરે છે, એટલુંજ નહિ; પણ આજુબાજુ નિનબાજો ઉભા રાખીને તેના મદદ વડે, સિંહને બહાર બોલાવી, અને ઉંચા માંચડાપર ચડીને ગોળી મારે છે: અને એવા બાયલાપણાની બહાદુરી આજના જમાનામાં છાપાને છાપરે ચડીને વખાણ પામે છે, તે જાતના આ શિકારી ન હતા.

સિંહ કોતરમાં ગયો, તેને જવા દીધો. કુમારના હૃદયમાં કંઇક બીજા શિકારની પ્રેરણા થઇ, સિંહને જતો કીધો, અને જ્યાં ન્હાનો

વ્હેળો વ્હેતો હતો, તે તરફ ચાલ્યો. સિપાઇ પાછળ પડેલો હતો, તે પણ આવી પ્હોંચ્યો, બન્ને જણ આનંદગિરીના આશ્રમ પાસે ગયા. કુમાર અંદર ગયો. સિપાઇ બ્હાર ઉભો રહ્યો.

સુંદર વાટિકા નજીક જતાં આંખને રૂચીકર લાગે, તેવો આશ્રમ નિહાળ્યો. તાપનો ઉકળાટ ચાલુ હતો, વાદળીઓ ગગનમાં અથડાતી હતી, વર્ષાનાં ચિન્હો જણાતાં હતાં; પણ હજી તે વાદળીઓ પ્રસરી ન હતી. ગિરિવરોના ચડાણથી થાકી ગયેલો કુમાર આ શિતળ જગ્યામાં શાન્તિ લેવા ચાહતો હતો. અનાયાસે વગડામાં આ સુંદર આશ્રમ મળી જવાથી તે આનંદ પામ્યો હતો.

આહા! આશ્રમમાં જતાં તેણે શું જોયુ? એક અમૃતથી ભરેલી તલાવડી નિહાળી! તરસ્યા શિકારીને શિતળ કરનારી મધુરી કટોરી નજરે પડી. આશ્રમના દ્વાર નજીક ઉભો રહીને સુંદરીને નિર્ખવા લાગ્યો! આહા! આ કિશોર કુમાર એક ઘડી પ્હેલાં કંઇ પણ કલ્પી શકયો હશે, કે તે એક મોટી કિમતી સોરતી મેળવનાર છે? ડરબીની સોરતી આ સુંદરીની બક્ષિસ આગળ શી ગણતરી કરાવી શકે? હૃદયની પ્રસન્નતા પામેલી, મનની ઇચ્છાવાળી, અને જેનાથી ત્રિલોકમાં પણ મુક્તિ મળે, એવી માન્યતાવાળી સોરતી અનાયાસે મળી ગઇ! શું રનાદેવડીને નિદ્રામાં આ અંગ્રેજી કવિતાનું, એકાદ વેળાની ગર્ભિત અવસ્થાનું; પ્રીતિની નિષ્ફળતા થવાનું ભાન નહિ થયુ હોય!

"Love—gay illusion!
Pleasing delusion!
With sweet intrusion,
Possesses the mind—
Love with love meeting,

Passion is fleeting,
Vows in repeating,
We trust to the wind—
Faith to faith slighted,
Love may be blighted,
Hearts often slighted,
Will cease to be kind"

સુંદરીના શિયળવંતા સુંદર મુખડાપર ટીકી ટીકીને ઘડીભર કુમાર જોઈ રહ્યો. પણ દુર નજર કરતા એક વૃદ્ધ તાપસી ધ્યાનાવસ્થેત જોયા. ત્યારે તેને લાગ્યુ, કે રખે આ ઋષિ–બાળા હોય ! રખે કુદૃષ્ટિ કરતાં શ્રાપપાત્ર થવાય! પણ સત્યપ્રેમીને તો તે મુખકુંજ તાપસી જેવું લાગ્યુ, એટલે શુ?

શુ આ કણ્વમુનિનો આશ્રમ હતો? શુ પેલી ઋષિકન્યા શકુન્તલા હતી? શુ રાજકુમાર પૌરવકુળદીપક દુષ્યન્ત હતો?

"ઇશ્ક તા ખામસ્ત બાશદ બસ્તેએ નામુસો નગ;
પુખતા મગઝને ચુનુરા કય હયા ઝઝીરે પાસ્ત."

"જ્યાંસુધી શરૂઆતનો કાચો ઇશ્ક છે, ત્યાંસુધી આબરૂ અને ઇન્સાનથી બીયે છે; પણ ઇશ્કમાં પાકા અને દિવાના સમાન થઇ ગયલા કાએલ આશકને, શરમ, જઝીર બની ઝીકડી શકતી નથી!"

ખરેખર નુરજહાંનો દીદાર સાંભળીને શાહજહાં દિવાનો થઇ ગયો. ન બોલ્યો:—

"ઉસ પરીરૂને જો એક ભરે નજારા મારા.
જીસ્કે લગતેહી જીગર હો ગયા પારા પારા."

તાપસીનો ભય ટાળીને કુમાર પેલી મુગ્ધા નજીક ગયો—પ્રિયતમાને મળવાની અભિલાષાએ અનુકંપ ઉત્પન્ન કર્યો, પણ દુષ્યન્તે કેમ તેને જ્ઞાન થયું—

"મનડા સંશય મટિયો, ભય ન ધરિશ હોંસ પુરી કરવાને:
નિશ્ચે નથી અગ્નિએ, રત્ન ખરે જોગ છે પરસવાને."

કુમારની દૃષ્ટિમાં આ રાજબાળા ઘર કરી રહી હતી. તે છતાં ઘણા વર્ષનો વિયોગાન્તર તેને ભ્રમિત કરતો હતો. ચ્હેરાની પિછાન પાછળ મુકાવતો હતો, શું?

"માનવને પેટે કયમ આવું સુંદર રત્ન અવતરેજી;
પૃથ્વી કેરા પટમાંથી કયમ ઝબકારો વીજનો નિરખેજી."

આહા! આ વનદેવડી તો ન્હોય! ઋષિકન્યા હોત, તો—

"નિર્મળ મન મુજ એને, લોભાઈ ને ઘડી ઘડી જોય,
તે પરથી ક્ષત્રિયને, વરવા લાયક ન તે કયમજ હોય!'

ઓહો—

"અધર કુંપળીયા જેવા, ભુજ કોમળ જેવી વૃક્ષની ડાળ;
પુષ્પ સરીખું યૌવન, જોતામાં મન હરે છે તત્કાળ."

ભલે, તે મને ન મળે; પણ ચક્ષુ તો શિતળ થશે? કેમકે—

બુલબુલકી જીંદગી, ગુલે ગુલઝાર દેખના;
ઔર મેરી જીંદગી, તેરા દીદાર દેખના—"

આહા! ધન્ય છે પુરૂષને, કે જે આ પ્રિયતમા જેવી પ્રમદાના પ્રેમ-નયનમાં શયન કરે છે! ભર્તૃહરી કહેછે કે—

मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुंङकुमोंद्र
कान्तापयोधरतटे रसखेद खिन्नः ।
वक्षो निधाय भुजपञ्जर मध्यवर्ती
धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥

કામ ક્રિડાથી થાકેલા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા,
કુમકુમથી ભિંજાયલ રતન પર જે પ્રેમી માથું દેવા;

કુમારે પોતાની પ્રિયાંગનાને માત્ર એકજ ચિન્હથી પરખી લીધા–ગોરા ગાલની ડાબી બાજુ પર, શ્યામ તિલ્લનું ચિન્હ, જે વારંવાર કુમારની આંખને મોહ પમાડતું હતું, વિવિધ પ્રકારે સ્મરણ કરાવતું હતું–તે જોયુ ! ના–ના, એટલેથી જ તેણે ખાત્રી ન કરી–પગના તળીયાના મધ્ય વિભાગે એક રાતો તિલ્લ હતો–જે તિલ્લ એ બાળાના ભવિષ્યને ચમકાવનારો હતો, તે જોયો–અને સારિકા 'જેવા નાકની અણી આંખને વળગી–

શું સુભદ્રા હશે, કે રૂકમણી ?–
શું અર્જુન હશે, કે શ્રી કૃષ્ણ ?
શુ સીતા હરણ થશે ?
શુ શિકારી રાવણ હશે ? ના–ના–ના–એકની હા !—

દુ:ખી અબળાને છોડાવનાર, પ્રેમમાળા લઇને જપતી સુંદરીનો સાથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જેવો આ શિકારી કુમાર હતો.

પ્રેમના આવેશમા શ્રાપની દરકાર કર્યા વિના આ મધુરી સુંદરીને સાવચેતીથી એ હાથે અદ્ધર ઉચકીને પર્ણકુટી બહાર ગયા.

આહા ! સ્ત્રીના પ્રેમના બળની કેટલી મજબૂત અસર હોય છે !

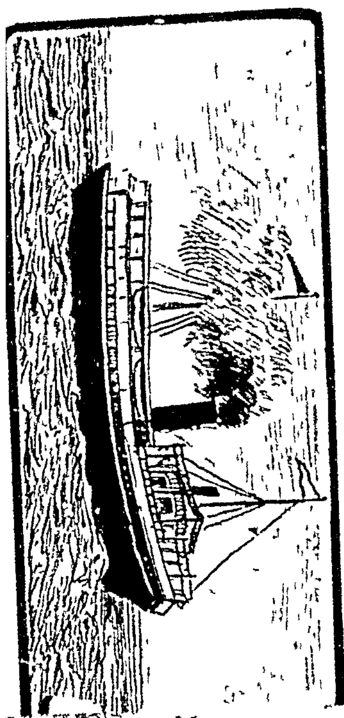
Successful love
With glorious fumes intoxicates the mind,
And the proud conqueror in triumph moves,
Air-borne, exalted above vulgar men."

વાંચનાર ? આ સુંદરીનુ હરણ કરનાર, સુભદ્રાનો વ્હાલો વર અર્જુન બાણાવળી કોણ હતો ?

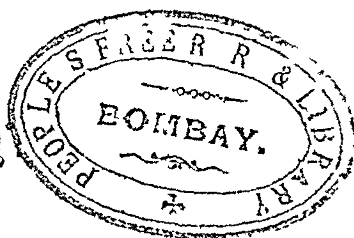
પ્રેમા વિના આ જોખમ, ભાર ને સંકટ બાજો કોણ વ્હોરી શકે ?

(૧) ઇન્દ્રકુમાર ને રેનાદેવડી.ભા ૭-૬-૨૨

એ ઇન્દ્રકુમાર હતો–તે પોતાની પ્રિયાંગના રત્નાદેવડીને ઉપાડી ગયો હતો. ઇન્દ્રકુમાર અહીં ક્યાંથી? રત્નાદેવડીને ક્યાં, શી રીતે લઈ ગયો? તે નિદ્રામાંથી જાગ્રત શી રીતે થઇ, ક્યાં ગઇ? કેમ ગઇ? તે હવે પછી જાણીશું!

પ્રકરણ ૪ થુ

સુખ–દુઃખનો સમાગમ.

ખરી મીઠી વીલડી, જેમ થોર ને કેળ;
સૂખ–દુઃખનાં વાદળાં, તેલ–પાણીનો મેળ !–

પર્વણીનો દિવસ હતો. આષાઢી એકાદશી–દેવશયની એકાદશીનો મહિમા અયોધ્યાની પવિત્ર ભૂમિમાં ગર્જતો હતો. સરિતા–સંગમમાં સ્નાન કરવાનુ આજે મહત્ પુન્ય ગણાતું હતું. યાત્રાળુઓ અવશ્ય આ પ્રસંગે સર્યુના ત્રિભેટામાં સ્નાન કરવા આવતાં હતાં. ગંગા–યમુના ને સરસ્વતી, (ગંડકી–સર્યુ.) આદિ સરિતાઓનાં જળનો સમુદાય આ સ્થળે મેળાપ કરતો હતો. અસંખ્ય યાત્રાળુઓ પ્રયાગમાં માતૃ શ્રાધ કરવાર્થે આવ્યાં હતાં. પુજારીઓ, ઉપાધ્યાઓ, ગોર લોકો અને માગણ–ભિખારી ઉપરાંત સાધુ–સંતો ને તાપસી–સન્યાસીઓનાં યુથો પણ આ પર્વણીને દિને પ્રાતઃ સ્નાન કરવા આવતાં હતાં. સરિતા કાંઠાપર અનેક શ્રધાળુઓ માતૃ યાગ કરવા મંડી પડયા હતા.

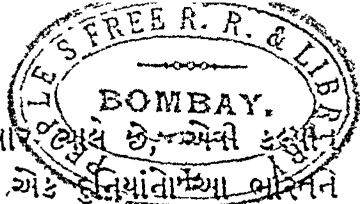
દાન પુન્યનો આજે મોટો દહાડો હતો. રાજા દાને ને પ્રજા સ્નાને, એ કહેવત પ્રમાણે, જેવી જેની સંપત્તિ હતી, તે પ્રમાણે દાન

પુન્ય થતા હતાં. કોઇ રૂપાનાણું દેતા, કોઇ અન્ન-દાન દેતા, અને કોઇ વસ્ત્રદાન પણ દેતાં હતાં. બ્રાહ્મણો ને બાવાજીઓ વચ્ચે ઝઘડો ચાલતો. ગોર-ગોરમાં તકરાર ચાલતી. પર્વણી એક પવિત્ર દિવસ છતા દ્વેષ-કલેષ દૂર થયો ન હતો. શ્રદ્ધાળુ મુમુક્ષોને વૃથા ખેદ થતો હતો. મહાત્મા જનો વિશેષ ખેદ પામતા હતા. ઉદર પોષણ માટે અનેક પ્રકારે કલેષ કરીને કેટલાક સાધુડા, ને બગભક્ત લાડુ ભક્તો અસત્ય વદતા હતા, પ્રદેશીઓને ઠગતા હતા !

પ્રાતઃકાળમાં સર્યુનો કાંઠો માનવોનાં ટોળાંથી ચિકાર ભરાઇ ગયો હતો. સાધુઓ ભજન કરતા હતા. "રે ચાલ્યો માનવનો મેળો મળીને ભવસાગર તરવા."—

પેટભરો સાધુડાનાં ભજન કેવળ નિર્માલ્ય, અને કાનને કઠોર લાગતાં હતાં, પણ અંતરાનંદ તો કલેષરૂપ હતો. ભોળાં લોકો ઠગાતાં હતાં. દાન-દક્ષણા આપીને સંતોષ પામતાં હતાં.

આર્ય સંસારની ઉત્તમ રહેણી કરણીનો આ સ્થળે પડઘો પડેલો જણાતો હતો. શાન્ત, વિશ્વાસુ, દયાળુ ને શ્રધાળુ આર્યજનનીનાં માંસલો કેવળ પોતાના અદ્વૈત ભાવે ભગવત નિમિત્તે સાધુ સંતને પોષતાં હતાં. ક્રિયા-કર્મ કરીને, શુદ્ધ ચિત્તે, યથા શક્તિજ કઇ કાયા વાચા અને મનથી કર્મ કરતાં હતાં, તે નિમિત્તે પોતાનાં દીલનાં પાપ ધોવાઇ જઇને, સદ્‌ગતિનો સંતોષ માની લેતાં હતાં. પોતાના એકજ દેવપર, વિપ્રો, સાધુઓ, અને મહાત્માઓ પર ભરૂસો રાખીને, આર્ય પ્રજા અનાદિ કાળથી વર્તન કરતી આવી છે; વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળીને, ભક્ષ્યાભક્ષનો ભેદ રાખીને, શારિરીક નિયમો વડે ધર્મ પ્રાળતી આવી છે, એજ તેની ઉન્નતિ અને ઉચ્ચ આત્માનુ દિગ્દર્શન છે. મુક્તિનુ સાધન છે. કેવળ સ્વાર્થ નિમિત્તે, ભ્રષ્ટાભ્રષ્ટનો વિચાર ન રાખીને, ઇશ્વરને અળગા

કરી, પોતાનીજ શક્તિઓ વડે આ સંસાર ચાલે છે, એવી કહુની માન્યતા ધારણ કરીને જગતને ઠગનારી એક દુનિયાંતોના આ ભોગને જે પવન લાગ્યો છે, એજ પવનના ભોગીઓ ભારત-નાવને કદાચ ડુબાડે તો નવાઇ નહિ; પણ ભારતનું પુન્ય, ભારતવાસીઓનાં શુદ્ધ અંતઃકરણ ને તેની અખંડ રહેણી-કરણીનો હજી એટલી હદ સુધી વિચ્છેદ થયો નથી, કે ધર્મ-લોપ થઇ જાય! કાળે કરીને ચિત્તમાં સળો પેઠો છે, ને તેથી કર્મીની ભ્રષ્ટતા વ્યાપી રહેવાથી અધર્મી અ-કર્મી, ને પુન્યહીણ પ્રજાનો કોઈ અંશ કીડા રૂપે કીડા ગ્રહતો હશે, પણ તેથી તેમાં સર્વ ભારતનુ પુન્ય સમાતું નથી. એક એવો કાળ આવશે, કે અસલ ભારતની પૃથ્વી ધરી પર એજ સૂર્ય ઉદયકાળનાં કીરણ ફેલાવશે. ખરી વાત છે કેઃ—

"ખરી જઇશ હું ખરી વાત પણ, ઋતુમા ફરી જન્માય;
ખરી પડવું, ફરી વધવુ, મઘમઘવું, વન જગવું,
પછી મોસમ ઉતરતાં ફરી મરવું, ચકરી ફરી ફરી"

"બાળ-બાગ."

સર્યું નદીમાં સ્નાન કરતી સુંદરીઓની હર્ષ-ઘેલછા થોડી ન્હો-તી! પર્વણીને દહાડે સરિતા ઘાટ પર કે સમુદ્ર ઘાટ પર સ્નાન ક-રતી મદમસ્ત નારીઓ, વિવેકની હદ રાખી શકતી નથી. શરીરની મસ્તાની પ્રકટ કરવાને જાણે ગોપીયનોનો વેશ ધરીને કેમ કૃષ્ણ-દર્શન કરવા તડપતી હોય, તેમ આ કલિની ગોપીયો ધર્મ-મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને, પરપુરૂષને પોતાનું સૌંદર્ય બનાવવામાં મહત્તા માને છે! સગુણી પ્રમદાઓ તો પતિનેજ પ્રભુ રૂપે ભજે છે; એટલે તેનું ગાન-ધ્યાન તો તેમાંજ છે. સ્નાન-ધ્યાન પણ તેમાં છે. કદાચ ફુલ-ટાઓનો શોખ હશે, ને એવા મદને શરણે જતી હશે.

સર્યુ કાંઠે એક નવયૌવના સુંદરી સ્નાન કરીને વસ્ત્ર બદલતી હતી તેની સામે એક યુવાન યોગી પુરૂપ કેવળ નિરાશ થઇને બેઠો હતો. પેલી સુદરી તે પુરૂપને વારવાર ટીકી ટીકીને જોતી હતી. પુરૂપના મનમાં પણ સુદરીના સ્વરૂપનો વેગ આવજાવ કરતો હતો. પોતાની દૃષ્ટિમાં રમણ કરતો પુરૂષ કોણ હશે, એ જાણવાની સુંદરીને અભિલાપા થતી હતી–પણ "પ્રદેશમાં ફરતાં અનેક પંથીઓ મળતા મુખડાનાં હોય–તો તેનો શો આધાર બાંધી શકાય!" આ પ્રશ્નના વિમળ વિચારમાં તે વસ્ત્ર બદલતી હતી, ને પુરૂપ ભણી જોતી હતી. પવિત્ર ધામમાં, પાપમોચની ગંગામાં સ્નાન કર્યાં છતાં અંતર માંહેથી કામનો ધૂમો, તે દૃષ્ટિમાંથી મદનનુ અસ્રુ વિખરાયુ ન હતું! "જે દુઃખ પોતાના અતરમાં ભટકતું હતું, તે દુઃખ જો પેલા પુરૂપના અતરમાં હોય, ને ઉભય પિછાણદાર નીકળે, તો સુખ દુઃખનો સમાગમ, ગગા–યમુનાના સંગમ પેઠે મળીને કેવી શિતળ શાન્તિ થાય?" આમ પણ ઉભય સ્ત્રી–પુરૂપના મનમા ગુપ્ત જ્ઞાન ઉદ્ભવતુ હતુ!

મનની અવસ્થા વિચિત્ર છે.

The mind

The mind then hath capacity of time,
And measures it by that which it beholds,
Pleasing or painfull, little or almighty

Cam Act III

અંતઃકરણમાં જે પ્રભુ–વાસનાનો અંશ છે, તે પરસ્પર વિજળીના તાર પ્રમાણે ભેટી પડે છે. જો કે એ સયોગ આડી વલણ લઇને સમાગમના સુખનો લાભ આપે છે, અને એ ગેબી ભેદ ઉપરથી એકદમ પ્રથમ કળી શકાતો નથી; તોપણ પાછળથી પ્રકટ થતાં ઇશ્વરી ચમત્કારની ખુબી માનવને તાજુબ કરી દે છે!—

નવયૌવના સુંદરી વસ્ત્ર બદલી રહી, કે તેના કાનમાં એક ભયંકર શબ્દ આવ્યો.

"રે મને બચાવો—હું ડુબી મરૂ છુ."

એક વૃદ્ધ ડોસી પાણીમાં ડુબકાં ખાતી પોકાર કરવા લાગી પિતામહીનો આક્રંદ સ્વર સાંભળીને યુવાન સુંદરી નદી કાંઠે દોડી ગઇ. નોકર તો કેટલેક દુર કુંડ નજીક ધર્મશાળામાં હતો. આ વખતે બીજુ કોણ સહાય કરે ! હજારો લોકો પોતપોતાના કામમાં ગુંથાયાં હતાં. ન્હાવા ધોવા, દેવ—પુજા કરવા, તિર્થે સ્નાન કરવા, દાન—દક્ષણા દેવા, ને વિવિધ વિધી કરવા આતુર હતાં. તેવામાં ડોસીની કોણ દાદ સાભળે ! આખરે પેલા યુવાન પુરૂષે હિમ્મત કરી, ને તે પાણીમાં કુદી પડયો, પણ ડોસીની નજીક જાય, ત્યાં તો તેના રામ રમી ગયા. ડોસી કોણ જાણે જળ—વેગમાં કયાં ઘસડાઇ ગઇ, તેનો પતો ન લાગ્યો.

" માયાનો જીવડો, માયામાં અંતે પેંઠો—"

પવન ને અગ્નિથી ચાલતો દેહ—રથ ખરેખર એજ વેગથી શોભતો છે. જ્યારે પ્રવન છુટો થયો, ત્યારે દેહ ભારે થઈ પડયો. જે દેહ, જળમાં તરતો, તેજ દેહ જળના તળીયામાં પેંઠા ! ઘડીભરની ખબર નથી, ને હવામાં કિલ્લા બાંધનારાં પ્રાણીઓને શું કહીએ ? રે રાગ—દ્વેષીઓ ? ક્ષણિક સુખને ખાતર પારકાનું અરિષ્ટ કરવાનો યત્ન તજી દો ! રે અધમ ચાણ્ડાળો ? તમને જો રાજાની કને બેસવાનો સમય મળ્યો હોય, તો તમારૂ પાપી ઉદર ભરવા માટે ભલા લોકોના પેટ પર લાત ન મારો ! રે ભાઇઓ ? બિરજ—પુરીનાં ભોજન જમીને, એટલા નીચે ઉતરી તેની ઇર્ષ્યા ન કરો. રાવણનો ગર્વ પણ ગળી ગયો ! ચાર ઘડીની ચંદની ચપટવારમાં ચળી જશે, પ્રભાતે ખીલેલી કળી સાંજે તો તે ખરી જશે.

નથી સાંભળી સદા કાળ નીભની;
દશા ને દમામ એક પળે ટળી જતી—

નમણી સુંદરી ગભરાતી, આંસુ પાડતી, માતાજીને મળવા આતુર થયલી આમ તેમ જોતી હતી. પેલા પુરૂષે જ્યારે નિરાશા બતાવી, ત્યારે તે આંસુ પાડતી રૂદન કરવા લાગી. યાત્રાળુ લોકો એકઠા થઇ ગયાં, પારકા પ્રદેશમાં બીજુ કોણ હોય ! સર્વે લોકો ધિરજ દેવા લાગ્યાં. એક સતે કહ્યું.

" બાઇ ? ડોસી તો મુક્તિ પામ્યાં; એવો પુન્ય-થર કયાથી, કે ગંગા માતાને દેહ સમર્પણ થાય ! "

પેલો પુરૂષ બહાર આવ્યો, ને સુંદરીને શાન્તિ આપતા બોલ્યો.

" બાઇ ? હવે દાદીમા મળવાના નથી. તમે ધિરજ રાખો. કહો, તમે કયાં ઉતર્યા છો ? '

" અમે પેલા કુંડની પાસે ધર્મશાળામાં ઉતર્યા છીયે. મ્હારો નોકર ત્યાં છે. તમે કોણ છો ? "

" હું પણ એક યાત્રાળુ છું. "

" તમે મ્હારી ઓળખાણમાં આવો છો. તમારી છબી મેં મ્હારી નજરે કંઇ જોઈ છે." સુંદરીએ આંસુ લુછતાં, મશ્કરી કરવાના હેતુથી, ખરેખર તેને ઓળખીનેજ કહ્યું.

" તમે મુંબઇમાં કયા સ્થળમાં રહોછો ? '

" વાલકેશ્વર, રત્નલાલ ઝવેરીના બંગલાની જોડે ' '

" ત્યારે તો–" પુરૂષે હસીને ડોકું ધુણાવ્યું. " જો તમે એમના પાડોસીજ છો, તો હવે તમે નિર્ભય ને નિશ્ચિત થજો. તમારે મનમા કશી ચિન્તા ન કરવી. બનવાનુ હતું તે બન્યુ. હવે તો ઉતારે ચાલો "

"તમારૂં ઓળખાણ આપશો? ક્ષમા કરજો. મને તો તમે નીલમ બ્હેનના—

"હશે. કદાચ તે પણ હોય. તમારૂં નામ શું?"

"મ્હારૂં નામ શાન્તનુ. અભાગી શાન્તનુ—" આટલું કહેતા તે રડી પડી.

"ના રડો! મ્હારા સમ. હવે તમારાં અશ્રુ પ્રભુ લુંછશે." નવલે તેનો કોમળ હાથ પકડયો, ને બન્ને જણ ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યાં.

વાંચનાર? ત્હારા ખ્યાલમાં સહજ આવ્યું હશે, કે પેલી સુંદરી તે શાન્તનુ હતી. વૃદ્ધ ગાત્રીય જોડે તે યાત્રાર્થે નીકળી છે, ને પેલો પુરૂષ તે નવલરાય સાધુના સંગમાં આ સ્થળે ભટકતો આવી ચડયો છે. શાન્તનુ અહીં શી રીતે આવી, નવલના સંગમથી શી અવસ્થા પામી, તે તરફ હવે નજર કરીએ!

પ્રકરણ ૫ મું.

વાતનો વિસામો—દીલ પર દીલ!

"દાદીમા તો ડુબી ગયાં, હવે મ્હારૂં શુ થશે?" શાન્તનુ ધર્મશાળામાં પ્રવેશ કરતાં, રસોઇયા નોકરને જોઇને રડતી રડતી બોલી.

"હેં! ડોસીમા ડુબી ગયાં! રામ-રામ રામ!" રસોઇઆએ ખરખરો કર્યો! શાન્તનુએ સામી પોક મુકી!

"આ ભલા ગૃહસ્થે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ કશો પત્તો ન લાગ્યો--જગતમાં ભલાની ભલાઇ છે."

"આ ભાઇ આપણા પિછાણવાળા હોયની, એમ લાગે છે"

"હા-એ આપણા ઓળખીતાજ છે. પણ હવે આપણે શું કરીશું ?" શાન્તનુએ મુળ વાતને ઉડાવી દીધી, નવલનુ નામ એકદમ પ્રકટ ન કરવા માટે રસોઈઆને બીજે માર્ગે દોરવ્યો.

"હવે તો મુંબઇ જવા વિચાર કરવો!' રસોઇઆએ કહ્યુ.

"મુંબઇ તો જવાનુ છેજ, પણ ભુખનું દુઃખ સ્હેવાશે ?" નવલે કહ્યું.

" અમારી કને ભાતું તો છે, પણ દીલ—-

" દીલમાં દુઃખ તો થાય-પણ ખાધા વિના ચાલશે ?"

"ભટ ? તમે સ્નાન કરી આવો. આ ગૃહસ્થ અહી હાજર છે, એટલે મને ચિન્તા નથી. તમે આવ્યા પછી કંઇ જવાને વિચાર કરીએ!' શાન્તનુએ નવલનો વૃતાંત જાણવા માટે ભટને રવાના કરવાની યુક્તિ કરી.

" મને બે કલાક લાગશે. સ્નાન-સંધ્યા વિગેરે કરવાનુ છે.'

" તેની ચિન્તા નહિ. પર્વણી:છે. પવિત્ર ધામ છે. જે કર્મ થયુ તે સાચે છે. નવલને ભાવતું હતું, ને વૈદે ફરમાવ્યા જેવું થવાથી તેણે ટાહુકો પૂર્યો.

" વાહ, ત્યારે હુ જાઉં છું. બ્હેન ? તમે હવે રડશો નહિ!'

" હા, ભાઈ! હવે રડીને શુ કરીશ? તમે જલદી આવો, તો આપણે માર્ગ પડીએ.' શાન્તુએ વિશ્વાસ દેખાડયો. કોણ જાણે તેના મનમા શો અભિરાય હશે ?—

" વારૂ, હુ જલદી આવીશ.' રસોઇઓ સ્નાન કરવા ચાલ્યો. તેના મનમાં ચટપટ થવા લાગી, કે "આ શખ્સ રખે પેલી છોકરીની પૂઠે પડયો હોય! રખે સંકેત કરીને ડોસીને જળમાં ડુબાડી દીધી હોય! વારૂ, કાઠા પર જઇને તપાસ કરવી!' સંકલ્પ વિકલ્પથી ઘેરાયલો ભટજી નદી કાંઠે આવ્યો. લોકોની કનેથી ડોસી

હુળવાની વાતો સાંભળી, અને કશો અપવાદ હાથ ન આવવાથી અતે સ્નાન–ધ્યાન કરવા બેઠા. ધ્યાનમાં જાતિભ્રષ્ટતાના સંકલ્પ થયા. યુવાન અબળાનો એકાન્ત સમય હાથ કરવો ! વિરહી વલ્લભાનો તાપ શાન્ત કરવો, અને તેનાજ બંગલામાં, તેનાજ અન્ન ધન ને તન–મનથી તેની લજ્જા લૂટવી ! આહા ! આવા ધર્મહીણુ નોકરો મુંબઇ નગરીના સારા શેઠીયાના ઘરમાં કેટલા હશે ?—શેઠાણીઓના માનીતા ભરૂચાઇ ભુડણાઓનું ભાગ્ય કયા કર્મ માટે નિર્માયલુ હશે ! હરિ ! હરિ ! ! હરિ ! !......................

“ શાન્તનુ ? તમે મનથી દુઃખિ લાગો છો ?” નવલે પુછ્યુ.

“ હા, અને તમે કયા સુખિયા છો ? કહો, તમે ખરેખર નીલમ બ્હેનના વર છો ?”

“ હા, અને ના કહી જાય તેમ નથી ! ”

“ હુ સમજી ગઇ, તમારાપર ગુણવતીના કુમાર્ગનો આરોપ આવ્યો છે, ને તેથી તમે શરમાતા હશો, એ બ્હાને તમને મુંબઇ જવા પગલુ ભારે થઇ પડયુ હશે. ”

“ તમે તો મ્હારી વાતથી બહુ જાણીતાં લાગો છો ?”

“ હા, ને નીલમ બ્હેનના કહેવા પ્રમાણે તમારો પત્તો આ દેશમા મળેલો કહેવાય છે. તમારી શોધ માટે એક મુમાસ્તો ઘણા દિવસથી ફરે છે, અને હમણાં સ્વામી સચ્ચિદાનંદ ગુરૂશ્રી પણ એ નિમિત્તે આ સ્થળોમાં પર્યટન કરવાને ત્યાથી નીકળેલા છે.”

“ ત્યારે કહેશો કે મ્હારા કુટમ્બની કેવી સ્થિતી છે ?”

“ નીલમ બ્હેન અહોકાળ ભક્તિજ્ઞાનમાં દિવસ ગુજારે છે બાળકોપર પ્રભુની કૃપા છે. તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. રત્નલાલ કાકાની અવસ્થા જ્વાજલ્યમાન થઇ ગઇ છે.”

“ મ્હારો સતાપ ખરો કે ?”

"તે તો હોવોજ જોઇએ! નીલમ બ્હેન બહાર નીકળતાં નથી. રત્નલાલ કાકાને તો છુટકો નહિ!"

"જો હું ત્યાં જાઉ તો?"

"તો નીલમ બ્હેનનો તથા રત્નલાલ કાકાનો દિવસ પાધરો થાય! કારણકે તમારા વિના લોકાપવાદ તો ખરોજ કની?"

"લોકો મ્હારી ચેષ્ટા તો ન કરે?"

"તેવું તો મને પણ મેણું એકુ છે!"

"તમારે શું?"

"મ્હારી કથા લાંબી છે! નામ તો ન લેવાય, પણ પતિ નામ પ્રભુ જેવું છે, ને વળી તે ગુજરી ગયા છે, તેથી કહું છું. ભગવતીલાલની વેરે હુ પરણી–" શાન્તનુ રડી પડી. તેણીનાથી આગળ બોલી શકાયુ નહિ.

"ભગવતીલાલ તો અમારા બગલાની જોડેજ રહે છે. અફસોસ! તેઓ ગુજરી ગયા' માફ કરજો. તેનો દેહ તો કુચ્છંદી સ્ત્રીના રોગથી—

"હા—માત્ર મ્હારાં ભાવી ફુટવાનાં હશે, ને લોકાપવાદ ચડવાનો હશે, તેથીજ હસ્ત મેળાપ થયો. પ્હેલીજ રાત્રીએ તેઓ ચંદા નાયકાના ઘરમાં ગુજરી ગયા. મ્હારૂં હાથ—કંકણ પણ ન છુટયુ!" શાન્તનુ રડી પડી!

'શિવ! શિવ! શિવ! ત્યારે તો તમે અખંડ શુદ્ધ દીલનાં છો."

"હા—ના—પણ—પણ—

"બોલો—બોલો—હું પણ એવાજ દુ:ખથી દબાયલા છું. પવિત્ર પ્રમદા કહેવામાં આવે છે, પણ મ્હારા ભાગ્યે નીલમ નગ એક પથ્થર જેવું થઈ પડયું છે. અરેરે, પ્રભુને ત્યાં કેવો ન્યાય

હશે ? તમારા જેવી સુંદરીનો પતિ, એક નાયકાને ત્યાં મુવો ! ને મ્હારા જેવો અભાગીયો આ વગડામાં,"—નવલે ઢોંગ શરૂ કર્યો—શાન્તનુ પર પોતાના મનની અસર કરવા યત્ન કર્યો. સ્વાર્થ સાધ્ય બગ-ભક્તે નવો દાવ શરૂ કર્યો. એક અજબ મુદ્દો ઉઠાવ્યો. વિરહી શાન્તનુ અને વિયોગી નવલની જોડી બની ગઇ ! !—

"હું તમારી સઘળી હકીકત જાણું છું, રંડાયા પછી હું નીલમ બ્હેન સંગેજ દિવસ ગાળતી હતી–ગુણવંતી સાથના તમારા પ્રસંગથી નીલમ બ્હેન બહુજ વકરાઇ ગયાં છે!"

"ગુણવંતી મુંબઇમાં છે ?"

"હા, નદીમાં તમારો દેહ પડયા પછી, ગુણવંતી પટણા સ્ટેશને રહી, ને જયન્ત તેને લઇ જઇને પરણ્યા."

"ત્યારે તો મ્હારા નામની હોળી થતી હશે !"

"હા, પણ વખત જતે વિસરાઇ જશે."

"ત્યારે તો હવે મ્હારે શું કરવું ? મને તમે કોઇ માર્ગ દેખાડશો ?"

"મને તમે માર્ગ સુઝાડશો ?"

"આપણે બન્ને દુઃખિ છીયે, હું શું કહુ ? મને કશુ સુજતું નથી. તમારે બીજી વ્યાધી કે અપવાદ તો નથી ?"

"નવલરાય, મ્હારે માથે બહુ થઇ છે. વિરહની વ્યથાથી મહારાજશ્રી રમાનાથજીની સેવા કરવા યત્ન કર્યો, પણ લુચ્ચા લોકોના દગાથી હુ ફસી પડી. પ્રભુ કૃપા હશે, તેથી હું બચી. દાદર તરફ મહારાજને મળવા જતાં રસ્તામાં ગાડી અથડી પડી, અને મ્હારી સાથે જે સ્ત્રી હતી, તે શકમંદ માણસ જાહેર થવાથી પોલીસે અમને પકડયાં ! છેવટે ઘણી ગડબડ થઇ, ને અને મોહું કાળુ કરીને ઘેર આવ્યાં. લજ્જા તો રહી, પણ લોકની

કને મેં બતાવવાનુ ટળ્યું ! મૃતડોસી મ્હારા બાપની મા હતી, તેણે મને કબજે રાખી હતી. લોકમાં વધારે આંગળી બતામણું થાય, માટે થોડા માસ યાત્રાને બ્હાને આ તરફ આવ્યાં. દૈવને શુ ગમતું હશે? ડોસી હુબી ગયાં, ને હું અનાધાર થઇ પડી છું. ધન છે, પણ કોઇ ખાનાર નથી. પિતા લોભી છે. મ્હારો વૈભવ એકલો ને નકામો છે. મન મુકીને, જો પુછો તો કહીશ, કે મ્હારા મન પર પતિ–દુઃખની બહુજ અસર થઈ ગઈ છે. અવસ્થાનો તાપ સહન થતો નથી. પુનર્લગ્ન થાય નહિ, અને ભ્રષ્ટ થવાને દીલ ચાલતું નથી ! અરેરે, હવે મને કોઇ રસ્તો સુજતો નથી. મુંબઈ જવામાં દુઃખ થશે. રસોઇઓ કઈ સારો માણસ નથી—"

"તો મ્હારી સાથે પ્રવાસ કરશો?"

"મને તમે શુદ્ધ મનથી સાચવશો?"

"કબુલ છે."

"કયાં જઇશુ ?"

"ખભે કોથળો–ને દેશ મોકળો!"

"પૈસા ?"

"દશ હજાર હજી મ્હારી કમ્મરેજ બાંધેલા છે."

"આબરૂ ?"

"આબરૂ તો વખતને આધીન છે. દુનિયામાં મનની શાન્તિ એજ સુખ છે. મને પણ સંસારમાં સ્ત્રી–સુખ મળ્યુ નથી. તમને પુરૂષ સુખ નથી! હવે જો તક મળી છે, ને આપણે પરસ્પર દીલને પિછાણી શકયાં છીયે, તો તકનો લાભ લેવો. તમે મુંબઇ જઇ શકતાં નથી, તો પછી હું કેમ જઈ શકું? માટે હાલ તો આ દેશમાંથી દૂર નીકળી જવું સારૂં છે."

"મ્હારો દેહ અપવિત્ર તો નહિ થવા દઉ!"

"તો તમારી મરજી! મ્હારે તો માત્ર તમારી દયા ખાવી પડે છે. મને હવે સ્ત્રી-સ્નેહનો ભાવ રહેલો નથી. માત્ર મનનો મેલ દૂર કરવાને હું અહીં અથડું છું-કામનો સંતાપ નથી."

"જો તેમ હોય, તો હું તમારે તાબે છું. મને જ્યાં લઈ જાઓ ત્યાં આવું; તમારો મને ભરૂસો છે. વળી મ્હારૂં દીલ અજાણ્યા સાથે રાખવા કરતાં તમારી જોડે રાખવામાં, બાંધવામાં, સાંધવામાં ખોટું નથી. પણ શું આપણે સ્વધર્મ જાળવીને મનને રોકી શકીશું? એકાન્ત બુરી છે."

"મન સાવધ હશે, તો જગત જખ મારે છે!

એક ચોર ઔર દુસરા ગલકટ્ટા:

હરામીકી યારીમેં કોન ન હો નકટ્ટા!!

શાન્તનુ વળી કયા દેશની ધર્મ પુતળી છે? તે વિરહ ઘેલછામાં પુરૂષની પ્રીતિની જંખના કર્યાં કરે છે! વળી નવલને બીજું શું જોઈએ? કોઈ અનાથ પણ નમાણી સુંદરી સપાટામાં આવી જાય, તો તેની જોડે જીંદગી ગાળવાનો સમય શોધે છે. વાહરે સમય! વાહરે જગત! વાહરે કામદેવ? વાહરે ત્હારો દોર! વાહ! પ્રકૃતિ ને પ્રયત્ન શું શું રંગ બતાવે છે! અરે પ્રભુ? નીલમ જેવા નંગનો કદરદાર ઝવેરી ક્યાં અથડયો? શાન્તનુ જેવી સુશીલ સુંદરી કેવી સ્થિતિમાં રખડી ગઈ!

"નવલરાય, હવે તમને હું શું નામે બોલાવું?" તેણીએ સ્ત્રી ચરિત્ર કર્યું.

બેઠો થયો. ડોસી ભલે ડુબી ગઈ. ચાલો, ચાલો; મને તિર્થ-સ્નાન કરાવો. પ્રેમ પાન કરાવો. પ્રભુની પ્રસાદી અપાવો-"

"ચાલો, ભટજી મહારાજ ભલે સ્નાન સન્ધ્યા કરે! આપણે રવાના થઈ જઇએ. બે ગાંસડીઓ, એક ટ્રન્ક, ને એક બિછાનુ છે. તે કોઇ મજુરને બોલાવીને ઉપડાવી લઇએ." નિર્ભય માર્ગે જઇએ તોજ ઠીક!" તેણીએ સમય વરતી લીધો.

"હવે નિર્ભય રહો. મ્હારાપર ભરૂસો રાખો."

"ભગવત ભરૂસો છે. હુ હવે તમારે શરણે છું. જો મુબઈ હોત, તો સીતાના વીતક થાત! પ્રભુ કૃપાળુ છે."

'ખરેખર! હવે હું પેલા મજુરને બોલાવું." નવલને તો એક સોરતી મળી ગઇ. પેલા ઇન્દ્રિસેનને તો માનેલી સોરતી મળી, પણ નવલને તો અનાયાસે દૈવી સોરતી મળી. તેને તો ઠીક તડાકો પડયો. જે ચિન્તવનમાં કરતો હતો, તે પુરૂ થયુ. રતાદે કરતા સેકડે દરજ્જે સરસ નગ મળ્યું. વળી પ્રેમથી પુજનાર, ઓશીયાળું, બ્હી-[illegible], તે માથુ ઉચુ ન કરી શકે, તેવુ રત્ન હાથ ચડી ગયુ! ચકો-[illegible]ને અર્દ્ધાંગ મળવાથી આનંદ થયો.

શાન્તનુ ચિત્ત વિરહ-વ્યથાથી ભમી ગયું હતુ. ડોસીનો દાબ, ત્રાસ ને કબજાથી અકળાયલી કામિની છુટી થવા ચ્હાતી હતી, અને તે છુટી થઇ ગઇ, ને શાન્તનુ પણ આનંદ પામી. તેને કોઇ વરણાગીયો જોઇતો હતો. નવલ કરતાં બીજો વિદ્વાન ને નક્ટ સ્નેહી કોણ મળે? શાન્તનુને યાત્રા ફલિભૂત થઈ, સ્વતંત્રતા મળી. દીલની પીડા ટળી!! 'મુખમેં રામ-બગલમેં છુરી'—

નવલ બે મજુરો લાવ્યો. એકજણને માથે બોજો ઉપડાવ્યો, ને બીજાને લાલચ દઇને ધર્મશાળામાં બેસાડયો. જે મજુર ધર્મશાળામાં

બેઠો. તેને કહ્યું કે, જો સામે ડુંગર દેખાય છે, ત્યાં મહાત્માનો મઠ છે, એ સ્થળે અમારા આવનાર ભટ માણસને લાવવો."

મજુરે સ્વીકાર કર્યો. શાન્તનુ હસી. નવલની યુક્તિ પર આફ્રીન થઈ. કામ-ઘેલી સુંદરી મુખથી ધર્મગ્લાની બતાવવા લાગી; અંતરથી તે ખોટા વિવેકના ઉછાળા મારવા લાગી. નવલને પણ પૈસા ખરચવાની તક મળી, મનની મજાહ મેળવવાનો સમય આવ્યો. બન્ને જણ ચાલ્યાં. દીલમાં દીલ મળી ગયું ! એકાન્ત ખુરી નીવડી ! !–અફસોસ ! ! ! આ સ્મશાન વૈરાગ્ય જેવો કામાગ્નિના ધુમાડાથી વિટળાયલો સમય કેટલી ઘડી રહેશે ? પાપિષ્ટ ભૂમિકાનો ત્યાગ થવે મન સ્થિતિ પણ બદલાવીજ જોઇએ ! !—

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સંત-સમાગમ.

"સત સમાગમ દુર્લભ ભાઈ ! '—'**મીરાં.**'

સત તે તીરથ રૂપ છે, માંહે રામ સુધા જળ ભર્યુંરે;
વચન લઇ આનંદમાં, તન પરસે પાતક હર્યુંરે.—ટેક.
સાધુ ચંદન બાવના, સેવે તે શિતળ થાયરે;
તાપ પાપ ભવ આપદા, સૌ દુકૃત દુર પળાયરે.
સંત સજીવન ઔષધી ભવ, રોગોનો તાપ નિવારેરે.
સંસાર અપાર સમુદ્ર છે, એક પલકમાં પાર ઉતારેરે.
સત વચન બિન્દુ સ્વાતિનું, મન છીપમાં મોતી થાયરે:
પ્રીત સહિત ચિત્ત મોઇ લે, તેનું જન્મતણું દુઃખ જાયરે.
જે જાણે સુખ સંતનું તે, પળભર સંગ ન છાંડેરે:

પ્રીતમ પુરણ પ્રીતડી, તે મન ક્રમ વચને માંડેરે.
" ભાઇ મ્હારા ભાગ્યે મળ્યો છે, આજ મને સાધુનો સંગ."

'**મીરાં.**'

सत्संगात् भवतिः साधुता खलानाम्

સત્સંગથી ખળ જનો નકી સાધુ થાયે,
સાધુ નહિ અધમ સંગતિથી ચળાયે,
માટી સુગંધપ્રદ થાય કુસુમ વાસે,
થાયે નહિ કુસુમ માટી થકી કુવાસે.

આહા ! સત્સંગમણી—પારસમણી, વિમૂઢ પાપાણરૂપ હૃદયના માનવોને પણ કેવા સાધુરૂપ બનાવે છે?

સુખદાયક રે, સાચા સંતનો સંગ,
સંત સમાગમ કીજીએ—ટેક.
આશા તૃષ્ણા રે, ઇર્ષા અભિમાન.
મોહ મત્સર મમતા બળે—
પ્રકટે ઉરમાં રે, પ્રભુનું દ્રઢ જ્ઞાન—**સંત.**
સંત સમાગમથી થયા મુનિ નારદરે,
હરિનું માન આપ—
અનેક પતિત ઓધરીયા રે,
જેના જશનો રે મોટો પ્રતાપ—**સંત.**
સિદ્ધ થયા સત્સંગથી,
શુક આદીક રે મુનિવર સુખરૂપ;
ચિત્ત ચોંટ્યું હરિ રૂપમાં—
જાણ્યો સંતથી રે મોટો મર્મ અનુપ—**સંત.**
મહિમા મોટો મહંતનો.

જેને સેવ્યે રે, છુટે માયાની જાળ;
પ્રીતિ વધે પરિગ્રહમાં—
મુક્તાનંદ કહે રે, તજી આળ પંપાળ—સંત.

પરમ પ્રભુરૂપ મહાત્મા શ્રી ગિરિનંદ સમાધીમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા. માયાના આવરણથી વિમુક્ત થયેલા મહાત્માનો સ્થૂળ દેહ કેવળ, જીર્ણ થઇ ગયો હતો. હજી તેમને દેહ સાથે સંપુર્ણ સંબંધ હતો. હજી કેટલાક કાળ સુધી એજ દેહમાં જીવનો સંસ્કાર હતો. સમય કાળને લીધે, માયાના પ્રબળને લીધે, ધર્મ કરતાં ધાડ આવે, તેમ આ મહાત્માને ગુણીયલ ગુણવંતીના પવિત્ર સ્નેહભાવને લીધે, પરોકાર કરતાં, તેના જીવને, એ પવિત્ર સ્ત્રીના ઉદરમાં જન્મ ધારણ કરવાનો સમય આવ્યો હતો. સદેહે, સંસ્કાર છતાં, સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને, આ મહાત્મા સ્વાયંભૂ પરોદરમાં પ્રવેશ થવા પામશે.

યોગી મહાત્મા ને સદ્‌ગુરૂ સ્વામી જેનાં, પવિત્ર કર્મ છે, એવા પ્રતાપી પુરૂષોને પણ કાળ ભેદે કરીને સ્થૂળદેહે, પુનર્જન્મ ધારણ કરી, પૂર્વનો યા પ્રસ્તુત કાળનો સસ્કાર પુરો કરવો પડે છે. માયાવી માનવીઓ પોતાને પારખી ન શકવાથી, માયાના આવરણ વડે બુદ્ધિબળ પર પડ ફરી વળવાને લીધે કશુ જ્ઞાન ધરાવી શકતા નથી, ને તેથી ભવિષ્યમાં પોતાની કેવી ગતિ થશે, તે કલ્પી શકતા નથી; એટલે અનેક જન્મ-વિજન્માં અથડાય છે. તેને ભાન હોતું નથી, કે પોતે પુર્વજન્મનો કયા પ્રકારનો સસ્કારી છે.

મહાત્માજનોને તો દીર્ઘજ્ઞાન હોય છે. તેઓ પોતાનું ભવિષ્ય જાણી શકે છે. કોઇકજ કાળે કૈવલ્ય બ્રહ્મજ્ઞાની માયાના આવરણથી અથડી જાય છે, અને તોપણ તેને થોડીજ ઘડીમાં સ્મરણ થઇ જાય છે! અલબત સ્વામી સચ્ચિદાનંદ જેવા બ્રહ્મર્ષિને, સાંસારીઓની સાથના સંબંધમાં જેત માયાવી આવરણ નડે, ને ભવિષ્યનુ

જ્ઞાન મંદ પડી જાય, તો અશક્ય નથી; પણ ગુરૂ ગિરિનંદજીના તપનું બળ તેને વિસ્મરણ કરાવી શકે નહિ, કેમકે તેઓ સાંસારીઓમાં નિવાસ કરતા નથી: તેમની ચિત્તવૃત્તિ અહોકાળ પ્રભુ સ્તવનમાં નિમગ્ન રહેલી છે. તેમને માત્ર ગુણવંતીનોજ પ્રભાવ પ્રવેશ થયો. હવે તેમને જ્ઞાન થવા લાગ્યું, ને તેથી સમાધીમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા. ભાવી પ્રબળ છે. ભક્તિ પદાર્થ કરતાં ભાવી પદાર્થ પ્રબળિષ્ટ છે.

ગુરૂ ગિરિનંદજી સમાધીમાંથી મુક્ત થતાં એક પ્રતાપી મહાત્માશ્રીનું દર્શન થયું! આ પધારેલા મહાત્માએ નમસ્તે કરતાં, ગુરૂ ગિરિનંદજી એ હાથ જોડીને નમ્યા. તેમને આસન આપ્યુ, આવાગમનથી પ્રસન્ન થયલા જણાયા. સંત સમાગમ જેવું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન અન્ય કંઈ નથી. જેનાં હૃદય કેવળ આનંદમય છે; જેનામાં મળ જેવા પદાર્થ નથી. જેની ભાવના કેવળ નિર્મળ ગંગા—જળ જેવી વિશુદ્ધ છે. જેનાં અંતઃકરણ કેવળ આત્મજ્ઞાની, ધાર્મિષ્ટ અને પરોપકારી છે—ગુરૂ ગિરિનંદજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

"પ્રભો ? બહુ કાળે આપનું દર્શન થયુ!"

"મહાત્મા ? ભાવી પદાર્થ લઈ જાય, ત્યાં જવું પડે છે.—માયા અને સંસ્કાર પુરો કરવો જ પડે છે."

"હા—હજી પણ આપ માયાદ્વારા પરોપકારાર્થે પર્યટન કરવા નીકળ્યા લાગો છો ?"

"ત્રિકાળજ્ઞી મુનિ ? આપની કલ્પના સત્ય છે. મ્હારી સેવકીના સંકટનો સંહાર કરવા યત્ન છે, ખરો! પણ સંસારમાં સુખ કોને છે ?"

"મહાત્મા ? સુખની વાન્છના રાખનારાઓને સદુપદેશ બહુ ફળમંદ થઈ પડશે.

"સત્ય છે, મહાત્મા! સાચુ સુખ શોધનારને આ ઉપદેશ મહા જ્ઞાન આપનારો છે ગતિ આપનારો છે.

"તેમા પણ આવરણ બહુ છે. કાળને વશ જગત છે. ભાવી પ્રબળ છે. રામ ને યુધિષ્ટર, કર્ણ-બળીને પણ શોસવું પડ્યુ છે. સૂર્યના ઉદય-વેગ પ્રમાણે જુવાની દેહ ઝળકે છે, ને એક કાળે એજ દિવાની સાયકાળના આથમતા સુરજ પેઠે ઝાંખી થઈ જશે; કમળના કરમાયલા દાડા પેઠેમ અવયવો જ્વાજલ્યમાન થઈ જશે." કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ વેઠવું, એ સાંસારિક નિયમ છે. નિયમ પાળનારને કષ્ટનો ભય નથી; પણ ભરતીઓટના ઉછાળા પછાડા તો પથ્થરને પણ સ્હેવા પડે છે. ગર્ભનાં કષ્ટ બહુ કઠણ છે. જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છુટવા માટે જ્ઞાનીઓ યત્ન કરે છે, તે છતાં કર્મના ભાવે કરીને તેને જન્મ સ્હેવો પડે છે. દુષ્કામીનેજ ગર્ભ-દુઃખ સ્હેવા પડે છે, એમજ નથી; પણ પુન્યશાળીને એ અવતાર તો ધરવોજ પડશે! મે કેટલાંક વર્ષ તપ કર્યું; ઇચ્છા એ હતી કે પ્રભુ દર્શન પામીશું, આ સદેહે તરીશું, પણ કર્મ બંધનના આંચકા વડે અતે મ્હારે એક સુશીલ સુંદરીના ગર્ભમાં જન્મ લ્હેવો પડે છે, અને આ દેહથી મુક્ત થવું પડે છે.-

"સર્યુમાં આવેલા જોરબંધ પુર પ્રમાણે ને વર્ષાને લીધે ખીજવાયલા પવન પેઠે મ્હારો શ્વાસ ચાલે છે, ને શરીરની અંદર વિજળીના તાર પેઠેમ રૂધિર ચાલવા લાગ્યું છે-સંસારમાંથી સૂર્યાસ્ત પામ્યો છે, તે રીતે મ્હારા દેહ સાથે શ્વાસને જે કાંઈ સંબંધ રહેલો છે, તે ચન્દ્રની ક્ષીતિ પામતી ગતિ પ્રમાણે વહેવા લાગ્યો છે. સર્યુનુ જળ હમણાં કુંડને ડુબાડીને આ પર્ણકુટી કને આવશે. આ ભૂશૈય્યા નજીક ભોંયરૂં છે, તે પર કાળા પથ્થરની પાટ ઢાળેલી છે. એ ઉઘાડીને મ્હારા દેહને ભોંયરામાં મુકવો;" કેમકે થોડાજ કાળમાં ફરીને આ દેહમાં જીવ-સંચય કરશે; હજી ઋણાનુબંધ પુરો થયો નથી-

કહે છે, કે સંતોની અવસ્થા એવીજ હોય છે; તેમને નવો જન્મ લેવો પડતો નથી; સદેહે ફરીને આયુષ્ય ભોગવે છે, અને એવીજ મ્હારી ગતિ થશે. જે સુંદરીના ગર્ભમાં મ્હારો જીવ પ્રવેશ થવાનો છે, એ સુઘડ નારને પાંચમા માસનો ગર્ભ શરૂ થયો છે. માત્ર એકાદ ઘટિકાનો સમય બાકી છે, તે અરસામાં જીવનો તેમાં પ્રવેશ થવો જોઇએ, માટે આ દેહના રક્ષણ અર્થે ભોંયરૂ ઉઘાડો." મહાત્માનાં આ વચનો શ્રવણ કરીને ગુરૂશ્રીએ ભોંયરૂં ઉઘાડયું; પણ તેને કેટલાક શબ્દોનું સ્મરણ થયુ. તે પ્રશ્ન કરે, એટલો સમય બાકી નહતો; પણ ત્રિકાળજ્ઞી મહાત્મા સમજી ગયા હતા. તેણે છેવટનો શ્વાસ ખેંચતાં કહ્યું "સંતજન? તમને શંકા કાં થઈ છે? તમે જાણો છો, કે મૃત્યુ-લોકના માનવીનો દેહ પાંચ માસ અગાઉ તૈયાર થાય છે, તો પિશાચાદિ યોની પ્રાપ્ત કરનારા જીવોની ગતિ કેવી હશે? જ્યારે જીવ એક પારા જેવો છે, ને તે સ્થિર સ્થળ વિના રહી શકતો નથી, તો ભૂત પ્રેત રૂપ કેમ બનતો હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ છે, કે જીવને રહેવાને સ્થળની જરૂર છે. પિચાશ જાતિ એ પણ એક ઉતરતા દરજ્જાની મહા પાપિષ્ટ યોની છે. દુષ્ટકર્મથી બન્ધાયલા વાસના દેહનું એક સ્વરૂપ છે. પણ એ જીવડો, ગર્ભવાસના કષ્ટ કરતાં બહુ દુ:ખ સહે છે. જેમકે વિષ્ટાહારી ભૂંડણીના ગર્ભમા રહેવું જીવડાને દુષ્કર છે, તેમજ એ યોનીમાં રહેવાનું દુઃખ જાણવું. આ વિષય બહુ અઘરો ને ઉડાં ઉતરવા જેવો છે. કાળે કરીને આ જાતિયનો નાશ થઇ ગયો છે, અને આ કળિકાળમાં તો જેમ ઝેરને ઝેર મારી નાખે, તેમ કળિની પ્રજાજ ભુતરૂપ પિચાશરૂપ કર્મવાદી છે, એટલે સદેહે પ્રાણીઓ સત્કર્મહીણ ભૃતરૂપ છે, તો તે યોની ક્યાંથી હોઇ શકે? માત્ર અકર્મના પ્રભાવે શંકામય સ્વરૂપ દષ્ટે પડે છે, અને તે પણ નબળા મનનાં માનવીઓને ભૃતના ઓળા અને પિશાચનાં સ્વરૂપ દે-

ખાય છે! માત્ર નામ રહેલું છે, ઠામ કે કામ તો નાબુદ થયું છે, માટે એ શંકા ટાળી નાખવી! અને ભગવતનાં રૂડાં નામની જપ-માળ કરીને પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખવું. પ્રભુને દાન દક્ષણા કે ફુલ પાન વા મેવા મિઠાઇ કે અગર આરતીની ઇચ્છા નથી; ભગવાન તો ભાવનાના ભૂખ્યા છે, તેમ જો નહોત તો—

शार्दूल विक्रीडित.

व्याधस्या चरणं ध्रुवस्य वय किं विद्या गजेन्द्रस्य का
कुब्जायाकिमुरनेह रुपमधिकं किन्चः सुदाम्नो धनम् ।
वंशःकिं विदुरस्य यादवपते रुग्रस्य किं पौरुपम्
भक्त्यातुस्यति केवलं नतुगणैर्भक्ति प्रियो माधवः ॥

કહે છે, કે ભગવાન તો સમાન સ્નેહીને વરે છે! મહા જ્ઞાની જનોજ ભક્ત થઇ શકે છે? ના. ધ્રુવજી તો બાળક હતા. ઉત્તરમાં તે જ્ઞાની હતા. તો ગજેન્દ્રને ક્યાં જ્ઞાન હતું? કહે છે કે તે બહુજ રૂપાળો હતો. કુબ્જામાં ક્યાં રૂપ હતું? કહે છે કે તેનો પિતા ધન-વંત હતો, તેથી પ્રભુ લોભાયા હતા.! આ ઉત્તર પછી કહ્યું, કે સુ-દામાને ક્યાં ધન હતું? વિદુરજી ક્યાં ધનવંત હતા? કહે છે કે વિ-દુર તો યાદવ હતા; તો ઉગ્રસેન પર પ્રભુ પ્રસન્ન થયા, તે કયા મહા પુરૂષ હતા? કેવળ ભગવાન ભક્તિ ભાવના વડેજ આધીન થાય છે, ને તે રંક વા રાય સર્વેને સમાન ભાવે નિહાળે છે, પ્રસન્ન થાય છે, ઇચ્છા પાર પાડે છે, ને અંતે પોતાના જેટલીજ શક્તિ તથા સમૃદ્ધિ વૈભવ આપીને તારે છે. મોટાના સગપણ સુખ તો છે, પણ તે દુર્જન ન્હોય તો, નહિ તો દુર્યોધને આખું કુળ ટાળ્યુ, ને વિદુરજીએ તાર્યું! હિરણ્યકશ્યપે સંહાર્યું, ને પ્રલ્હાદે તાર્યું. મોટાનાં કામ સામે ન જોવું; તેનાં ગર્ભિત રહસ્યનો ગુણ ગ્રાહ્ય કરવો. જય શિવ હર-શમ્ભ!"

આ છેલ્લા શબ્દોચ્ચાર પુર્ણ થતાં મહાત્માનો પ્રાણ ગયો, અને ગુરૂ-

જીએ તેના દેહને ભોંયરામાં મુકયો. જે શ્વાસ પુરો થયો, એ પવન ગુણવંતીના ગર્ભમાં પ્રવેશિત થયો. આહા ! પ્રભુની તે શી કળા વર્ણવીએ ? કાળીયા ? કાળીયા ? ત્હારી તે કંઈ ગતીને પ્રમાણીયે ! વાહરે નટવરલાલ, વાહ ! " ગુરૂશ્રી તો પ્રભુની શક્તિનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. સદેહે મુક્તિ મેળવનાર મુમુક્ષુની પેઠેમ એ હાથ જોડીને ભક્તિ કરવા લાગ્યા. પ્રભાત થવા આવ્યું, ચંદ્રનો વેગ ચડવા બદલે ઉતરવા લાગ્યો, અને પ્રભુકૃપાએ મહાત્માની પર્ણકુટી આબાદ રહી. પ્રભુની ભક્તિ કાનુડાનાં ગાન, અને જ્યાં નારાયણના નામનો જાપ થતો હોય, ત્યાં સંકટ શેનું હોય ! નિર્ભય જીવડા કાળજીત પુરૂષોને વળી ભય શો ? તેને તો એક પ્રભુ નામ વ્હાલું છે. ફળેલા આંબા પેઠેમ તે તો નમી રહેલા ભક્તિથી લચી રહેલા હોય છે ! જુઓ તો ખરા ! ગુરૂજી પણ પ્રભુને ભજતાં ભજતાં કેવાં લાડકડા વેણોથી ભલા ભગવાનને રિઝવે છે ? પ્રેમનાં દુધડાં પાતી ગોપીયનોના ભક્તિ રસમાં શી મણા હોય !

સંત જનોને પણ કર્મ વિપાક નડે છે, અને અનેક યોનીના અથડાવું પડે છે. કપિલદેવ ને જડભરત, દશરથ ને વાસુદેવ, જનક ને ભગીરથ, મહાન્ધાતા અને કરણ, વસિષ્ટ ને ભરત, સનક, સનંદન, સનાતન, ઈત્યાદિ સર્વને કર્મ વડે ઉત્તરોત્તર જન્મ ધારણ કરવો પડયો છે ! વિદુરજી, ઉદ્ધવજી, અક્રુર, ધ્રૂવ, પ્રલ્હાદ અને નારદાદિ મહા ભક્તોને પણ કર્મ વડે અવતાર લેવો પડે છે. માનવ અવતાર એ મોક્ષનું દ્વાર છે. ચોર્યાશી લક્ષ યોનિનો જીવ કર્મ વડે સિદ્ધી પામીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. જો આ જ્ઞાની અવતારમાં તે પોતાના કર્મને ઓળખી ન શક્યો, તો પછી ઉત્તરોત્તર તેની અધોગતિ થતી જાય છે. જેમકે વ્યાજ વસુલ ન આપ્યાથી મુળ રકમ ઉપરાંત અંક વધતો જાય છે. તે રીતે કર્મમાં અકનો, અને

સ્વધર્મના વ્યાજનો અંક વધતો જાયછે. સંસ્કાર વગર સંબંધ થતો નથી; સ્નેહ વગર સંબંધ બંધાતો નથી. જડ ભરતના પુનર્જન્મી ભરત મુનિને હરણનો અવતાર લેવો પડયો હતો. એજ રીતે સરયુ નદીના કાંઠા-પર શિતળ જળથી ભરેલા કુંડની પગથી પર બેઠેલા મહાત્માએ એ ગુણવંતીને ડુબતી બચાવી હતી; તેથી તેના ઉદરમાં શુદ્ધ માતૃભાવના રૂપ અવતાર લઇને પુત્ર વાત્સલ્યતાનું સુખ સંકટ ઉત્પન્ન થવું જોઇએ. યોગનો ત્યાગ કરીને, જો કે પારમાર્થીક વૃત્તિએ પણ માયા રૂપ સ્ત્રીનો સ્પર્શ થયો, એટલે સ્નેહ માયાની લાગણીના સસ્કારે કરીને મહાત્માને ગુણવંતીના ગર્ભમાં ગુંથાવું પડશે, અને સસ્કાર પુરો થતાં મહાત્માનો જીવ મુળ દેહમાં જવાથી ગુણવંતીને પુત્ર શોક થશે! કૃષ્ણ પ્રભુ જળમાં પડયાથી યશોદાજી માતાને શોક થયો હતો. પણ તે માયા, સ્નેહ ને સંસ્કાર કર્મનો પ્રભાવ હતો. સંત જન તો ભક્તિ પદાર્થ ઇચ્છે છે.

કાફી—ગઝલ.

હું તો છું નિરાધાર નટવર નાથ મ્હારો એક તું છે;
જેને નથી આધાર તેનો આધાર નાગર નેક તું છે. ટેક.
મીઠો શિતળ છાંયો ત્હારો, આશરો દીનનો એ અમારો;
જોઇએ મારો, જોઇએ તારો, તોય અમારો ટેક તું છે. ૧
જેને વનમાં કોઇ ન પાળે, તેને તું સ્નેહથી સંભાળે;
જેને પાળે તે તું ટાળે, એ પણ દીન દયાળ તું છે. ૨
ધ્રુવ ન્હાનો બાળ વનમાં, એકલો ઝુરતો તો તનમાં;
તેને કીધો અમ્મર ગગનમાં, એ પણ ઇશ્વર એક તું છે. ૩
સ્થભમાંથી પ્રકટ થઇને, નૃસિહનું સ્વરૂપ લઇને;
હિરણ્યકસ્યપ માર્યો જઇને, તાર્યો પ્રલ્હાદ તેજ તું છે. ૪
સુદામાના તાંદુલ લીધા, વૈભવેથી વિંટાળી લીધા;

કૌરવો પાયમાલ કીધા, કુડો કાનુડો એજ તું છે. ૫
તાર્યો તેં ગજરાજ પ્રાણી, ઉતાર્યો અજામેળ જાણી;
કહાણી ત્હારી કથામાં જાણી, કૃષ્ણ રૂપ એ એક તું છે. ૬
સીતાજીને સહાય કીધી, દ્રૌપદીને દયા તેં દીધી,
ભક્તિ પ્યાલી અખંડ પીધી, મીરાંનો ગિરીધારી તું છે. ૭
વિદુરે તો વધાવી લીધો, ગોપીએ પ્રીતિભાવ દીધો;
દેહી રૂપે તે રાસ કીધો, સચ્ચિદાનંદ એક તું છે. ૮
ઝુલતો હતો તું પારણામાં, માતા ઉભાં હતાં બારણામાં;
લીલા દેખાડી દીધી મોમાં, એજ એક અવિનાશી તું છે. ૯
ત્હારી ગતી તે તુંજ જાણે, અન્ય પ્રાણી નહિ પ્રમાણે;
જેનાં અંતર તું પિછાણે, અન્તર યામી એક તું છે. ૧૦

પ્રકરણ ૭ મું.

આપદ્કાળનો ભય મહાત્માને સાથે પણ રહેલો છે!

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा.

મહાત્માશ્રીનો દેહ વિદેહ કૈવલ્ય પામ્યો. આત્મશુદ્ધિનું આવરણ અનિત્ય સંસારની માયામાં મળી ગયું. જીવ, પરગતિના કર્મમાં મળી ગયો. કલેપિત સંસારની કૂટીલ વાસનાએ આધીન થઈ પડેલી વાંસનાઓ કર્મના સંયોગમાં મળી ગઈ. ગુણી ગુણવતીના ઉદરમાં જે ગર્ભ છે, અને જે ગર્ભનો જીવ સર્યુ નદીપરના કુંડમાં સ્નાન–ધ્યાન કરનાર મહાત્માનાં સ્વધર્મ કર્મના સ્પર્શથી સંસ્કારી બન્યો છે, તેણે ત્યાં નિવાસ કર્યો છે. નિવૃત્ત જીવ પ્રવૃત્તિમાં પડયો છે. કાગભૂષંડીએ ગરૂડજીને કહ્યું કે, "હે ગરૂડજી? સંસ્કારે

કરીને સર્વ પદાર્થ એકઠો થાય છે, અને તે જ પદાર્થ પાછો છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. અનેક નદીઓનો સંગમ એકઠો થઇને સમુદ્રમાં મળે છે, અને તેજ જળ પેઠે ક્રમે કરીને પુનર્જન્મ પામે છે.” આ રીતે કપિલદેવે પોતાની માતા દેવહુતીને ઉપદેશ દેતાં કહ્યું છે કે, “જ્યાં સુધી ઋણાનુબંધ દિગ્બંધ થયલો હોય છે, ત્યાં સુધી કદાપિ આપદ્‌કાળ આવે, અવશાન કાળ આવે, તો પણ તે છુટતો વા ટળતો નથી. સંસ્કાર એક સૂત્ર તંત્ર જેવો છે. તેને તૂટતાં વાર લાગતી નથી. તે રેતીના ઢગલા જેવો છે, તેને વિખરાતાં વાર લાગતી નથી. સહજ પવનની ચોટ લાગે છે, તો તે ભૂમીપટ થઈ જાય છે– તે વર્ષાનો વ્હેળો છે, તેને ચોમેર પથરાઈ જતાં ઢીલ થતી નથી– તોપણ તે સહજ રીતે સાંપડતો નથી. કપાસના છોડ જોડે જો કે તેનો સંબંધ છે. તોપણ ખેડુતને તે દ્રવ્ય અપાવે છે. કપાસમાંથી રૂ છુટું પડે છે, તોપણ તે યંત્રમાં તાર થઇને છેવટે વણકરના તંત્ર પર ચડે છે ! એક કપાસ પ્રતિ વિચાર કરીએ છીએ, તો તે એક જન્મમાં, સંસ્કારે કરીને અનેક ગતિ પામે છે, અને તેનો વંશ કપાસીયો, જે માંહે તેલ–રસનો પ્રવાહ ગુપ્ત છે; જેને જ્ઞાની જનો ગુપ્ત, જ્ઞાન, ગુપ્ત ભેદ, ગુપ્ત સંજ્ઞા કહે છે, તેનું ઉદાહરણ છે; તેજ પદાર્થ વળી એક નવલ કિશોરીનાં, વીર પુરૂષોનાં છિદ્રો જોવાને ભાગ્યવંત નિવડે છે ! સંસારમાં સ્થૂળ દેહે, એકજ અવતારે અનેક કાર્યો કરવાં પડે છે, એ સર્વ સંસ્કારનો પ્રભાવ છે. કર્મની પ્રભા છે ! માતા પિતા ને પુત્રનો પ્રેમ, તથા સ્ત્રી પુરૂષ ને મિત્રનો સ્નેહ માત્ર સંસ્કારી માયાનું આવરણ છે, જેને આ ક્ષુલ્લક સંસારમાં શાન્તિનું સ્થાન માન્યું છે, પોતાનુ કહીને કરીને ગણ્યું છે, ને તેનો મોટો ખપ માન્યો છે. એ વસ્તુને અમ્મર ગણી છે. એ સર્વ માયાનો ચમત્કાર છે. જેનો દેહ કે અંત અમ્મર નથી, માત્ર આશાના ઉડતા વેગને કલ્પિત

કૈરવો પાયમાલ કીધા, કુડો કાનુડો એજ તું છે. ૫
તાર્યો તેં ગજરાજ પ્રાણી, ઉતાર્યો અજામેળ જાણી;
કહાણી ત્હારી કથામાં જાણી, કૃષ્ણ રૂપ એ એક તું છે. ૬
સીતાજીને સહાય કીધી, દ્રૌપદીને દયા તેં દીધી;
ભક્તિ પ્યાલી અખંડ પીધી, મીરાંનો ગિરીધારી તું છે. ૭
વિદુરે તો વધાવી લીધો, ગોપીએ પ્રીતિભાવ દીધો;
દેહી રૂપે તે રાસ કીધો, સચ્ચિદાનંદ એક તું છે. ૮
ઝુલતો હતો તું પારણામા, માતા ઉભાં હતાં બારણામાં;
લીલા દેખાડી દીધી મોમાં, એજ એક અવિનાશી તું છે. ૯
ત્હારી ગતી તે તુંજ જાણે, અન્ય પ્રાણી નહિ પ્રમાણે;
જેનાં અતર તું પિછાણે, અન્તર યામી એક તુ છે. ૧૦

પ્રકરણ ૭ મું.

આપત્કાળનો ભય મહાત્માને માથે પણ રહેલો છે!

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा.

મહાત્માશ્રીનો દેહ વિદેહ કૈવલ્ય પામ્યો. આત્મશુદ્ધિનું આવરણ અનિત્ય સંસારની માયામાં મળી ગયું. જીવ, પરગતિના કર્મમાં મળી ગયો. ક્લેપિત સંસારની કુટીલ વાસનાઓ આધીન થઈ પડેલી વાંસનાઓ કર્મના સંયોગમાં મળી ગઈ. ગુણી ગુણવતીના ઉદરમાં જે ગર્ભ છે, અને જે ગર્ભનો જીવ સર્યુ નદીપરના કુંડમાં સ્નાન–ધ્યાન કરનાર મહાત્માનાં સ્વધર્મ કર્મના સ્પર્શથી સંસ્કારી બન્યો છે, તેણે ત્યાં નિવાસ કર્યો છે. નિવૃત્ત જીવ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છે. કાગભૃપડીએ ગરૂડજીને કહ્યું કે, "હે ગરૂડજી! સંસ્કારે

પ્રલ્હાદે, પોતાના ક્રુર પિતાને નથી કહ્યું કે,

' બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના.

મને ક્રોડ વિદ્યાઓ અનેક કહે, પણ પ્રભુ વિના નહિ ચિત ચહે,

મ્હારે શરણ પ્રભુનું સદાય રહે—**બીજો.**

વિદુરજી મહારાય ધૃતરાષ્ટને કહે છે કે " હે જ્ઞાની વડીલ ? પુત્રનો, શોક શાને કરવો ? જગના પોપણ છતાં છોડનું મૃત્યુ થાય છે, એ સંસ્કારની વાત છે. "

અગ્નિસેને તારામતીને કહ્યું, કે " બાઈ ? હવે ત્હારો મૃતપુત્ર રોહિતનો શોક શાને કરે છે ? છીપમાંથી મોતી નીકળી ગયા પછી ખાલી છીપને ચુંથવાથી શુ લાભ થશે ? "

આપદકાળે કોને છોડયા છે. મહાન્ધાતા, રૂકમાંગદ, યુદ્ધિષ્ટર, બલી અને રામ જેવા મહાત્માને પણ આપદકાળે ઘેર્યા હતા. યક્ષના પાશમાં સપડાયલા પાંચ પાંડવો વિપદકાળ નિહાળતા થયા હતા વિરાટ નગરમાં વાસ કરવાનો કઠણ કાળ ભોગવ્યો હતો. સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચન્દ્ર કેવળ સત્યતાના નિયમપર ચાલ્યો હતો, તેને પણ ઢેડને ત્યાં વેચાવું પડ્યું હતું. નળરાજા તો દ્યુત રમતથી રઝળ્યા, તોપણ તેનાપર આપદકાળે હુમલો કરવામાં કચાશ રાખી નથી. મહાત્માજનોની કથા સંભારીએ, તેનાં દૃષ્ટાન્તો લઇને દુઃખી દીલને રિઝવીએ, તો રામાયણ ને મહાભારતનો મહદ સંગ્રહ દૃષ્ટિ કને રમણ કરી રહે. પરન્તુ ટુંકી દૃષ્ટે એટલુંજ શીખી શકીશું, કે કાળને વશ જગત છે

સંકટ જો પડ જાય, ધિરજસે સહનાં,

જો બિદ રાખે રામ, સદા વોહી બિદ રહનાં.

ભાવી પદાર્થ મિથ્યા થતો નથી. નળરાય ને યુધિષ્ટરની દ્યુત રમવાની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનુ અન્ય કારણ ન્હોતું। દશા ભાન ભૂલાવી દે છે, અને તે રીતે માયાના આવરણને લીધે ગુરૂ શ્રી સચ્ચિદાનંદને

કષ્ટ વેઠવું પડે, તો અનિવાર્ય નથી.—સૌભાગ્યવતી સુંદરી નીલમગવરીના ગુરૂ તરીકે આ મહાત્મા સિદ્ધને નવા પિછાણવાના નથી. નવલના સતાપથી સંદિગ્ધ થએલી સાધ્વી નીલમને અને ઉપદેશ કરવા છતાં તેનું આક્રંદ સ્થિર ન રહ્યું, એટલે ગુરૂજીએ કલેવરમાંથી વિમુક્ત થવાનો માર્ગ કહાડીને તેણે હિમાલય તરફ જવા ઇચ્છા કરી, અને રત્નલાલ ઝવેરી તથા નીલમની સંપુર્ણ ભક્તિ ભાવના સગ્રહીને, નવલની શોધ ખોળનું નિમિત્ત ગ્રહી, આ તરફ પધાર્યા, પણ અને અહીંએ પાપ નડયું ! જેમ ઘડિયાળના કાંટાની ચાલથી ઘટીને માર સ્હેવો પડે, જેમ છભના લવારાનાં પ્રબળથી પીઠને માર ખમવો પડે, એ રીતે પારકાની પીડે પોતાનો ભોગ આપનારા પારમાર્થિક જનોને પણ વેઠવું પડે છે. સ્વામી સચ્ચિદાનંદ અયોધ્યાની પરિસીમાનું પરિક્રમણ કરીને સર્યુ કાઠે આવ્યા—મહાત્માના એકાદ દિવસના સત્સગમાં લાભ તો એજ મળ્યો, કે તેને ત્યાંથી સત્વર છુટું થવું પડ્યું—અને એ છવડો, જયન્તના પુત્ર તરીકે જન્મ લેવાની ગતીનો પાર પામી શક્યો.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા, તો પણ અકાળ આપત્તિના સંભ્રમનો ભેદ જાણી શક્યા ન હતા. જે કાળે જે કંઈ બનવાનુ હોય છે, તે ટળી શકતું નથી. કુદરતના ભેદની વચ્ચે આવીને, તેનાં અલૌકિક કામો અટકાવવાનુ અપકૃત્ય કરવા કદી પણ મહાત્મા જનો હિમ્મત કરતા નથી. પોતે જાણતા હોય છે, કે અમુક કાળે અમુક આપદકાળ આવશે. તે છતાં તેને આધીન થઈને શરણ થઈને, તેનો ભાર સહન કરે છે. જો કે તેથી તેમને ભય લાગતો નથી. ને જ્યારે ભયનો નાશ થાય છે, ત્યારે ચિન્તા કે કષ્ટ કશુંએ કરી શકતું નથી—સ્વામી સચ્ચિદાનંદની સ્થિતી પણ એવીજ હવાની છે. સ્વામી ત્રિકાળજ્ઞી તો હશે, પણ હજી પરમપદને પામવાનું, સિદ્ધિ

સમજવાનું કંઇક અપુર્ણ રહેલું હોવું જોઇએ. [illegible] માયાના
ફંદમાં ફસી ગયા છે, તો સ્વામી સત્યિદાનંદની [illegible] જાલંધ
અને મચ્છંદર જેવા સિધ્ધોની સમાધી સુથાઇ ગઇ, તો બીજાની
શી અવસ્થા થાય ?

સ્વામી સત્યિદાનંદ પેલા પરમહંસ મહાત્માના દેહને ગુહાવશ
કરીને હિમગિરીના માર્ગે ચાલ્યા. પચાસેક કદમ ગયા, ત્યાં પેલા જ-
સાજી લુટારાની વાડી આવી.

શ્રવણ જ્યારે પોતાનાં માતપિતાને કાવડમાં બેસાડીને અયો-
ધ્યાની સીમામાં આવ્યો, ત્યાં ચિત્તભ્રમ થયો. કાવડને ખાંધપર રાખીને
બે ઘડી ઉભો. કેટલાક ગાઉ સુધી સહન કરેલો ભાર આકરો લાગ્યો
હોય, અને શ્રમથી હવે દુર જઈ શકતો ન હોય, તેવી ગ્લાની પેદા
થઇ. પણ ઉચ્ચ સંસ્કારે કરીને આગળ વધ્યો, તે પાપભૂમિકા ઉલ્લંઘી
ગયો, એટલે દુષ્ટ બુદ્ધિનુ સ્મરણ થયુ, ને પોતે માતપિતાને યાત્રા
કરાવવાની અપુર્ણતાનો સભ્રમ યાદ કરીને પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો.
એ રીતે ગુરૂ સત્યિદાનંદજી જ્યાં લુટારાની પર્ણકુટી કને આવ્યા,
ને તેને કાંટાની શુળ લાગી. લોહીના પ્રવાહથી શ્રમિત થયલા સ્વામી
બગીચાની અંદર ગયા. જરાવારે લોહી બંધ થઈ ગયુ, અને આશ્ર-
મના બહાર ભાગમાં તપાસ કીધી, તો કોઇનો સમાગમ ન થયો.
અંદરના ભાગ તરફ નજર કરી, તો કોઈ પારાધી જેવો પુરૂપ અચેત
પડયો હતો. અંદર જઇને જોયું, તો ખરેખર તેનો સ્થુળ દેહ, શ્રોત
વગરનાં જળાશય જેવો લાગ્યો. આજુબાજુ નજર કરતાં માલમ પ-
ડયુ, કે તે કોઈ શસ્ત્રનો ભોગ થયો છે. એમણે લુટારાની ડાબી બાજુએ,
પડેલી બંદુક ઉપાડી; તો અટકી રહેલો કાંટો પડી ગયો, અને મોટો
ધડાકો થયો. ગોળી ભૂમિપર પડી. તેવીજ બંદુક પણ ભૂમિપર હાથ-
માંથી સરી પડી. અચાનક અવાજ થતાં ભય લાગ્યો, પણ પ્રભુની

અકળ માયા. તત્કાળ ત્રણ પોલીસ સિપાઇઓ સાથે એક ઉપરી અમલદાર આ આશ્રમમાં આવી ચડયા. તે સિપાઇઓ તો માત્ર પટણા સીટીથી સ્ટેશન તરફ જતાં આ આશ્રમમાં બે ઘડી વિશ્રામ લેવા આવ્યા હતા. પણ તેમને અચ્છો ખોરાક મળી ગયો. નોકરીનો દરજ્જો વધારવાની તક મળી ગઇ. તે સાથે કેટલોક કસ્સો પણ હાથ આવ્યો.

સિપાઇઓ અંદર આવતાં સ્વામીને જોયા. ધડાકો સાંભળીને ચમકેલા યમદુતોએ સ્વામીના હાથમાંથી પડતી બંદુક નજરે નિહાળી. લાલચને ખાતર ખુન કરવાનો અપરાધ લાગુ પાડવા પાર્ષદો આતુર બન્યા. સ્વામી તો ગભરાઈ ગયા, ને કંપવા લાગ્યા.

" સિપાઇયો ? યહીં ખુન હુવા હય ! યહી બદમાશકો કબ્જે કરો ! "

સિપાઇઓના ઉપરીનો હુકમ સાંભળીને તરત યમદુતોએ નિર્દોષ મહાત્મા ગુરૂને પકડયા. સરદાર અંદર ગયો. સિપાઇઓ મહારાજને બેડી નાખવા, ને બહાદુરી બતાવવાના કામમાં મસ્ત બન્યા.

" ભાઇયોં ! મયે અપરાધિ નહિ હુ ! " સ્વામીએ નિર્દોષપણે નમ્રતાથી કહ્યું.

" હાં, સચ માનો ભાઇયોં ! " એક સિપાઇએ પોતાના સાથીઓને મશ્કરીમાં સમજાવ્યા.

" કાજલકી કોટડીમે જાય, ઔર બચકર આય, વો તો કભી સચ; દારૂકી દુકાનમેં જાય, ઔર સહીસલામત નીકલ આય, વો-હીભી સચ; લેકીન બંદુકકા બહાર કરકે, નીશાન જમીનપર ગીરાદે, ઔર બોલે, કે બાબા મયેનેં તો ઝાડકા ફુલ કે લીયે, નિશાન મારાથા, મગર પખીતો આપસેં ગીર પરા. વોહીભી સચ ! કયા જમાના હુવ !

"હા: હા: હા" સઘળા હસી પડ્યા.

"સિપાઈ ? એક આદમી ઇધર આઓ." સરદારે અંદરથી એક જણને બોલાવ્યો, ને તે ગયો. અંદરની પેટી ઉઘાડી હતી. તે માંહે કેટલુંક રોકડ, દાગીના, ને હથિયારો હતાં, તે લઇ લીધાં, ને બહાર આવ્યા.

"સરદાર ! મયે નિરપરાધી હું. નાહક મારા જાતા હુ !" મહારાજે કહ્યું—ને સરદાર ગુસ્સે થઈ બોલ્યો.—

"તુમ બડા ડાકુકા સરદાર માલુમ હોતા હય. સિપાઇયો ? તુમ દો આદમી મુડદાકો ગાડીમેં ડાલકે સ્ટેશનકી ચાવડીપર આઓ—દો આદમી ગુન્હેગારકો લેકે મેરી સાથ ચલો. અબ અપના સરદારકો ખબર હોગી, કે ખુન અયમે પકડ જાતા હય, ડાકુકા પત્તા ઇસ તરાંહ મીલાયા જાતા હય !" સરદારે હિમ્મત દેખાડી.

"અબ અપની કીસ્મત ખુલ ગઈ. સરદાર, હમેરી બહેતરીકે લીયે, દો બોલ બોલનાં !" સિપાઇયોએ કંઈક ખુશામત કરી !

"નિર્દોષકો ફસાનાં ઔર હોદા પાના, યહી બી જમાનેકી તાસીર હોગી !" ગુરૂ રીસથી બોલ્યા—

"ચૂપ ! બદમાશ બડા બોલીદરાજ હય ! લે-ચલો !"

સરદારે સ્વામીને બોલતા બંધ કીધા-મહાત્માને માથે આળ આવ્યું-અફસોસ કરતા, હાય પોકારતા હાથમાં બેડી નખાવીને ચાલ્યા-ભાવી આગળ ચાલ્યું. ધર્મ કરતાં ધાડ નડી ! એ પણ એક સંસ્કારી સમય !—

સરદાર ને સિપાઇયો રસ્તામાં બહાદુરીની વાતો કે કતા ચાલ્યા. બે સિપાઇયો ત્યાંજ ઝુંપડી આગળ રહ્યા. જમાના ! જમાના ! ત્હારી પણ બલિહારી છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

नाभुक्तं क्षयते कर्म कल्पकोटीशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभं ॥

" શુભ કે અશુભ કર્મ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. કલ્પના કોટી શતક વિત્યા છતાં ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી."

પૂર્વનાં સચિત, પ્રારબ્ધ અને આગામિ, એ ત્રિવિધ કર્મોમાં મધ્યનું પ્રારબ્ધ કર્મ તેનો ઉપભોગ કરીને ક્ષય થાય છે.

प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षय :

મહાત્મા ગિરિનંદજી કર્મને શરણ ગયા. ગર્ભવાસનાં મહાકષ્ટ ભોગવવા સમર્થ થયા ! માયાના પ્રભાવે, સ્નેહના આવરણે, યત્કિન્ચિત, નિર્મળ સ્પર્શ છતાં પણ સન્યાસીને જે અયોગ્ય અશુદ્ધ દષ્ટાએ નહિ, પણ પારમાર્થીક વૃત્તિયે સ્ત્રી-સ્પર્શ થવાથી કર્મ ભોગ થવું પડયું, અને શુભાશુભ કર્મનુ ફળ ભોગવવા જવું પડયું: મહાત્માને પણ છુટકો ન થયો ! શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ જેવા પરમાત્માને પણ અવતાર લ્હેવો પડયો, ને રાસલીલા કરવી પડી. તો અન્ય કોણ માત્રમાં !—

એ રીતે મહાત્મા સચ્ચિદાનંદ પર પણ અકાળ આળ આવ્યાથી શુભાશુભ કર્મ ભોગવવા ચાલી નીકળ્યા.

અનેકવાર વિશુદ્ધાત્મામાં એક ખેદ એ થાય છે, કે પોતે નિર્દોષ છતાં, શુદ્ધ કર્મી છતાં, સત્સંગી છતાં, વિશુદ્ધાત્મા છતાં, આપત્કાળ, અને તે પણ આળ ચડેલો અપવાદ કયા કર્મે લાગુ પડતો હશે ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઇ મહાજ્ઞાનીજ આપી શકે. રામ ગીતામાં કહે છે કેઃ—

क्रिया शरीरोद्भव हेतुरादृता ।
प्रियाऽप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ॥

" પૂર્વ જન્મનાં અદૃષ્ય કર્મ વડે જેમ શરીર ઉદ્‌ભવ થાય છે, તે રીતે સુરાગીઓના ધર્માધર્મની ગુણતા વડે સુખ દુઃખ થાય છે." ઈશ્વરની અલૌકિકતા એમાંજ સમાયલી છે. અજ્ઞાનતાએ કરીને સ્વાર્થ બુદ્ધિએ કરીને, કર્મનુ જ્ઞાન અલોપ થવાથી, જ્ઞાનદૃષ્ટિ ભૂલાવો ખાઈ જાય છે, અને તેવા કર્મનાં અદૃષ્ય ફળ, જે કલ્પનાએ કરીને પણ કદી દેહીએ કલ્પેલાં નથી હોતાં, તે આડાં આવીને ઉભે છે; તે પૂર્વ સ્મરણમાં ન આવ્યાથી, પોતાનાં આધુનિક કર્મને આડે લાવીને સખેદ થાય છે. જ્ઞાની સારી રીતે આપત્કાળનું કારણ સમજી શકે છે. સ્વાર્થી ને અજ્ઞાની, પ્રભુને-ભાવીને, કર્મને દોષ આપેછે. હરિશ્ચંદ્ર કે રઘુવરનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ । તેમણે કયા અધર્મ કરીને સંકટ વેઠયું? યોગ કાળ કોઈને તજતો નથી. પૂર્વનાં જે કરવા યોગ્ય કર્મ અપુર્ણ રહી જાય છે, તે બીજે કાળ ઉદ્‌ભવ થાય છે. જે રીતે આ સંસારમાં સકળ પ્રાણીને જન્મ-વિજન્મ લઈને સુખ-દુખ અવષ્ય ભોગવવું પડે છે. જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેની સાથે દેહ તથા જીવાત્માને સબંધ જોડાય છે. સફેદ વસ્ત્રમાં અનેક તાંતણા હોય છે; તેમાં જ્યાં જ્યાં મેલ ભરાય છે, ત્યાં ત્યાં ડાઘ પડે છે; એ ડાઘ શુદ્ધકર્મે કરીને ધોવાય છે, ત્યારેજ તે સફેદ થવા પામે છે. જ્ઞાની પુરૂષો એવાજ કારણે ગુફાઓમાં એકાન્તવાસ કરે છે, કેમકે તેમને કોઈ સાથે માયા બંધાતી નથી, એટલે એકજ તપ-કર્મ પ્રભુ દર્શન, કરાવે છે. એકાન્ત સ્થાનનો પ્રભાવજ અલૌકિક છે.

એક વિદ્વાન સંસારિક મંડળ અને એકાન્તવાસનો અન્તર બતાવતાં કહે છે કેઃ-

From solitude and silence how sudden is the transition to crowded streets, where all without is noise, and all within are anarchy and tumult. Thoughts uncollected, jarring resolutions, avarice, revenge, ambition, all the turbid passions arming, like soldiers roused from sleep, to rush into the battle

"Wheel of Fortunes." Act II, 7

આ મન-સમાધાન કરવાનું એક સાધન છે, અને કેવળ કંટાળો પામેલો દેહી, જીવાત્માના કલ્યાણાર્થે જે ગુફા શોધે છે, તેના સુખની તો તેણે અવધીજ માની છે. સંસારીઓમાં જે એકાન્તવાસી જીવડાઓ, બહુ સમાગમમાં નથી આવતાં તેમને ઉદાસી અને બીજા અનેક તરેહનાં અપવાદો આપવામાં આવે છે. કેટલાક તો એમ પણ કહે છે કે 'એવાને માણસોની દુર્ગંધી આવે છે ! !' પણ ખરેખર કેટલાક કૂટીલ જનોના સંગમાં એવાંજ પરિણામ આવે છે, પ્રભુ તેવાઓથી દુર રાખો. એજ મહાકષ્ટથી જ્ઞાની જનો, ડાહ્યાજનો દુર રહીને, એકાન્તવાસ પંસદ કરે છે. એવા એકાન્તવાસીઓની મન-પ્રેરણા જાણવાનો આ ચિત્તાર ઉત્તમ છે.

"None can describe the sweets of country life,
But those blest men that do enjoy and taste them.
Plain husbandmen, though far below our pitch,
Of fortune placed, enjoy a wealth above use,
To whom the earth with true and bounteous justice,
Free from war's cares, returns on easy food.
They breathe the fresh and uncorrupted air,
And by clear brooks enjoy untroubled sleeps.

Their state is fearless, secure, enriched
With several blessings, such as greatest Kings,
Might in true justice envy and themselves,
Would count too happy, if they truly knew them"
"*Agrippina.*"

આ સુખવાસી અન્તરાત્માને પણ કોઈક આવરણે કરીને દુઃખ વેઠવું પડે છે. જ્ઞાનીને તો આવરણે વેઠવું પડે છે, પણ ભોગીઓ-વિલાસીઓ તો જેમાં દુઃખરૂપી વિષ વિસ્તરેલુંજ છે, એવા ભય ને સંકટને હાથે કરીને વ્હોરી લ્હે છે.

નવલરાય જેવો વિદ્વાન ગણાતો પુરૂષ, કેવલ મનનો વિલાસ તૃપ્ત કરવા અર્થે, દેહ, કીર્તિને, કુળને, પુરૂષાર્થને, અને પ્રારબ્ધને કેવી કઢંગી સ્થિતીમાં મુકે છે? શું તેને નીલમ જેવી જ્ઞાની નાયિકાથી સંતોષ મળે તેમ નથી? સત્ય વાત છે, કે કુદરતના માનસિક પ્રમાદથી ઘણીવાર મનુષ્ય પ્રકૃત્તિ ઉલટા માર્ગે વહન કરે છે; ત્યારે સમજુ તાબેદાર તેની ભ્રષ્ટ ઇચ્છાને તાબે થતુ નથી, અગર અધિક વેગમાં તણાવા ના પાડવાથી, ઇચ્છાનો ભંગ કરનાર પર, સ્વામી ક્રોધે ભરાય છે, અને તેથી તે પંચમહાભૂતની સૃષ્ટિનો ભોગ થાય છે. નવલ જ્યાં સુધી પતિ-પત્નિના સામાન્ય વિલાસનો ભોગી હતો, ત્યાં સુધી તો નીલમ તેના સ્વભાવને શરણે થઈ, પણ નવલે જ્યારે કામ-વિલાસની શાળા સ્થાપી, ને તેમાં પણ કેટલીક અઘટિત ઇચ્છાને તાબે કરવા માટે નીલમપર સત્તા ચલાવી, ત્યારે તેણી વિરૂદ્ધ થઈ ગઇ, ને નવલની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થવાથી, કામનો ધુમો મગજમાં ધરીને, પ્રદેશમાં ચાલી નીકળ્યો. ધનભોગી કુલટાઓ સાથે રાસ-વિલાસ કરવાની બદ-નિષ્ટાના વેગમાં તણાવા લાગ્યો. કેવળ જાર કર્મ કરતારી વ્યભિચા-રીણીનો સંગ કરવો તો નહિ, પણ કોઇ લગની લગાડનારી કામી સ્ત્રીને પરવશ કરીને તેની સાથે મન-તૃપ્તિ કરવાના વિચારમાં આગળ

વધ્યો! ગુણવંતીનો શિકાર તો હાથથી છુટી ગયો—રનાદેવડીના રંગમાંથી મરતો બચ્યો, અને શાન્તનુના યોગમાં કેવો પ્રયોગ સંધાશે, તે હમણાંજ જોઇ શકાશે!

આહા! વ્યભિચારીઓ પણ કેવાં કષ્ટ સહન કરે છે? પ્રેમીઓને તો આનંદ—સાગરમાં તરતાં જે મોજા દુઃખ કરે, તે હોંશથી સહન કરવાના છે; પણ આ કુભાંડીઓને તો ભયના શસ્ત્ર પર ચાલવાનુ છે, અને અનેકવાર વિપત્તિનો ભોગ થવા છતાં ભય પામતા નથી! વાહરે કાનુડા વાહ એક તેજ ગોપીઓને પ્રેમ—લક્ષણા ભક્તિવડે અખંડ બ્રહ્મત્વ દેખાડયુ છે! ત્હારૂં કરેલું જે જન કરશે, પ્રેમે તરસે—કામે મરશે!!!—

કથા પ્રસંગમાં કલંકરૂપ ગણાતાં નવલ પાત્રોમાં શાન્તનુ વાંચનારની ઇર્ષામાં આવી ગઇ છે; ત્યારે નવલ કેવળ તિરસ્કારનું પાત્ર બન્યો છે! શાન્તનુની ડગમગતી મનોવૃત્તિનો લાભ લઇને, તેણીને અપવાદરૂપ બનાવવાનો નવલે દુષ્ટ યત્ન કર્યો છે; હેનરી વુડનાં ઇસ્ટલીનની નાયિકાને ભભેરનાર પેલો દુષ્ટ સગો, જે તેણીની વિશુદ્ધ જીંદગીને બેવફાઇના ઉંડા ગારમાં ઉતારીને કામવૃશ ક્રીડાએ જે ક્રીડા કરી હતી, તે એક પરણેલી ધણીયાણીના ભમતા મગજથી વોરેલાં પાપનો કુંભ ભરવા સરખુ કર્મ બન્યું હતું. જો કે શાન્તનુને હજી અપવાદ લાગુ પડયો નથી. પ્રભુએ તેના ભ્રષ્ટ વિચારો ફળિભૂત થવા દીધા નથી. જયન્તના એકાન્ત સમાગમમાં ડોસીજી પધાર્યાં હતા! મહારાજશ્રીના બે વખતના મેળાપ વખતે ભક્તજનો ને અવર પુરૂષોનું આવાગમન થયુ હતું, અને દાદરને બંગલે લીલા-દર્શન કરવાજતાં કુદરતેજ ગાડીને અથડાવી દીધી હતી! રેલ્વે ક્રોસીંગ કને ગાડીના બળદનો પગ ભાગ્યો, અને કાશી ફૂટણી ઇજા પામી, સિપાઇઓ આવી પ્હોચ્યા! પોલીસ ગેટમાં પ્રખ્યાત થયલી કાશી સાથે એક નવયૌવના

ગર્ભશ્રીમતની બાળાને જોઇને પોલીસના અમલદારને શકા થઇ; તે તપાસને પરિણામે નીચ કાશી દોષિત ઠરી!–સારે ભાગ્યે મહારાજશ્રીનો ભવાડો બહાર ન પડયો! શાન્તનુ પણ જાહેર ન થઇ, છાપાનાં છાપરાં ઢંકાઇ ગયાં, ને ડોસી તરત શાન્તનુને લઇને યાત્રા નિમિત્તે ચાલી આવી હતી. પૂર્વની ભાગ્યહીણ શાન્તનુને અહીંયે શાન્તિ મળી નહિ., કર્મના ભાવે ડોસી ડુબી ગઈ. અનાધાર થઇ પડેલી બાળાને પ્રદેશનો પ્રકોપ નડયો. મુંબઇમાં તો તેને નામે પોકળ શ્રાદ્ધ થતું હતું, એટલે થોડો કાળ બહાર વ્યતિત કરવા માટે નવલનો આશરો લીધો.

શાન્તનુ મનની નબળી હતી–તેનું મનોરાજ્ય અહોકાળ વિલાસની વાન્છનામાં ડોલતું રહેતું હતું. તેના મનમાં કામ તૃપ્તી થઇ ન હતી. રગે રગમાં વિરહ–વ્યથાનું રૂધિર, ઝેર સમાન ઝળકતું ફરતું હતું. મગજમાં એની એજ ધૂન ધુમતી હતી. સ્ત્રીઓનો કામ, પુરૂષ કરતાં દશ ગણો વધારે હોય છે! જો કે સ્ત્રીઓ, પુરૂષ જેટલી ઉતાવળી નથી હોતી–તેણી મનની મર્યાદા છેલ્લી ઘડી સુધી મુકી શકતી નથી; તોપણ તે જ્યારે આતુર સન્યાસ ગ્રહણ કરે છે; ત્યારે મદન નગરીની મહાત્મા સરખી બની જાય છે!

નવલના અંતરમાં જે ઉમળકો પેદા થયો, તેના પ્રભાવે તેની માનસિક વૃત્તિ ખીલવા લાગી. કામીઓના મન, ભિખારીની ભૂખ જેવાં હોય છે. ઘણા દિવસથી નહિ મળેલો સુકી ભાખરીનો કુકડો જ્યારે મેવા–મિઠાઇના રૂપમાં મળે છે, ત્યારે તેનું મન આનંદના ઉછાળા મારે છે. નવલને અનાયાસે નવયૌવના સુંદરી મળી ગઇ, અને તે પણ કેવળ નિર્ભયપણે, સ્વેચ્છાચારી, પરવશતાથી પરાણે પ્રાપ્ત થયલી, ને સ્વરૂપા તથા યૌવના પ્રાગલ્ભ્યા મળી ગઇ, પછી નવલ સ્વર્ગ–ભૂવનનું સુખ માને, તેમાં નવાઈ શી?—

ભારતની દુર્દશાના પ્રારંભમાં રાજકીય સ્થિતીને અંગે આર્ય

પ્રજામા જે ફેરફાર થઈ ગયો છે, તેનોજ પ્રતાપ જનોને અધમ સ્થિતીએ લાવી મુકે, તો તેમાંએ નવાઇ નથી. આર્ય વિદ્યા કળાનુ રૂપાન્તર આજકાલ રાજ તેજને શરણે જઇ પહોંચ્યુ છે. અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસમાં તેનાંજ નિર્માણ્ય કરેલાં પુસ્તકો, અને તેનીજ ઇચ્છા સભાળવી, એજ ભારતની પ્રજાનુ ધર્મ-કર્તવ્ય, ઉદર-પોપણ અને નિર્વાણ થઇ પડ્યુ છે! ડીગ્રી મેળવનાર અભ્યાસીઓ પ્રતિ નજર કરશુ, તો હાલના સમયનુ ઉડતું જ્ઞાન જે આર્ય સિદ્ધાન્તના સંગીનપણાનાં તત્વથી અળગુ જઇ બેઠું છે, ને પરધર્મ-જ્ઞાનના ગોટકામાંથી ગોખી ભચડીને 'પાસ' થવાનાં ફાંફાં કરાવે છે; એ ભારતની અધમ અવસ્થા લાવનારો રોગ નથી? એ વાત બીજે પ્રસગે રાખીને માત્ર એટલુજ કહેવુંજ પડે છે, કે આશાવંત માબાપો, એવા ક્ષુલ્લક લોભને આધીન થઇને, સકમાઈનુ નાણું દીકરાના અભ્યાસ પાછળ રોકે છે, અને દીકરાઓ પોતાનાં બાપને એમ બોલે,

You can't understand, old man? You can't!!

"વૃદ્ધા? તમે કંઇ ન સમજો!! અફસોસ! દીકરાના ભણતરનો બદલો તો માબાપને આ'જ કે! દીકરા ભૂલી જાય છે, કે માબાપોએ તમારા દીદાર દેખવા માટે દેવ દેવલાને દિવાનાં કરેલાં છે! ભીખ માગીને ખાધું-ખવરાવ્યું છે, ને રાત-દીન વેઠ કરીને, શરીર વિતાવી વિદ્યાદાન દીધું છે, B. A. બનાવ્યા-LL B. બનાવ્યા-તે શુ નવલ જેવા અકર્મી દીકરા મેળવવા માટે!-રત્નલાલનો એકનો એક આશાધાર-અશ્રુધાર પુત્ર, જેણે, પોત'ના પુત્રને ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવીને મોટી ઉમેદ રાખી હતી-માત્ર સાચા સુધારક તરીકેના પોતાના નામને દાખલા રૂપ જાહેર કરવુ હતું-શ્રીમતના પુત્રો ભણવામાં બોથા જેવા હોય છે, તેવી ખોટી છાપ જનવર્ગમાંથી દૂર કરવાના હેતુથી, મોટે ખર્ચે, રત્નલાલે પોતાના પુત્રને ભણાવ્યો નો. પ્રભુ તેના પર પ્રસન્ન હતો. નવલને હાઇકોર્ટની બેંચ સામે

લાંબાંલચ ભાષણો કરીને પૈસો મેળવવો ન હતો; પણ માત્ર ઇજ્જતને ખાતરજ, અને ધનવંતના પુત્રોને પણ વિદ્યાભ્યાસની જરૂર છે, તથા તે અભ્યાસથી ધનવંતોને કેટલા મોટા લાભ લઇ શકે છે, તે બતાવવા યત્ન કર્યો હતો; પણ અંતે તે યત્ન નિષ્ફળ નીવડયો–ને પોતે નિરાશ થયો હતો. નવલ કરતાં તો અભણ ધન-પુત્રો સારા, કે તેના પર અવિદ્યાનુ કલંક નથી !

ખરેખર એવા ધનીક પુત્રો વિષે એક શાયર આ પ્રમાણે લખે છે:—

બાપકી કમાઈ ખેલમેં ગંવાઈ !

"તમાશા દેખનેકો રોઝ હમ નાટકમે જાતે હય,
નહીં અપની કમાઇ, બાપકી દૌલત લુટાતે હંય !
શરાબે અરગવાની રાત દીન મહેફીલમેં ઢુલતી હય,
કભી પીતે હંય હમ ચંડુ, કભી અફયુન ખાતે હંય !
કભી મૌકા નહીં મીલતા, નમાઝે સુબ્હ પરહનેકા,
કે હમકો દસ બજેકે બા'દ ઘરવાલે જગાતે હંય !
હમેશાં દાલ, ચાવલ, ગોસ્ત, મછલી ઘરમે પકતા હય,
મગર ખાના દો વક્તા જાકે હમ હોટલમેં ખાતે હય
બહોત કુચ્છ ચાએ સોડા દોસ્તોંમેં સર્ફ હોતા હય,
મહીનેમેં કંઈ સૌ રૂપીયેકા બીલ ચુકાતે હંય !
દીવાલેભી નીકાલે ઔર હમને ટાટભી ઉલટા,
મગર ઇઝત રહી કાયમ કે બેપારી કહાતે હય !
ન ધંધેસે ગરઝ હમકો ન કુચ્છ બેપારસે મતલબ,
તમામી કારોબાર ઇસ વક્ત મહેતાજી ચલાતે હંય !

પરીઝાદોંકા મજમા' આજ હોગા, પંજશળા હય,
તમાશા દેખને હાજીઅલીમેં હમભી જાતે હય !
યે જીતને સેઠ હંય ભુલે હુવે હય અપની હસ્તીકો,
ખુશામદ કરનેવાલે અર્શપર ઇનકો ચરહાતે હંય !
નહીં કરતે હંય આંખે ચાર મારે શર્મો ગૈરતકે,
ખરી ખોટોંકો, અય "સૈયદ," કભી હમ જો સુનાતે હંય ! "

સ. મ. અ.

જગતનું તારણ–તરણ કરનાર, આશા–મોહિનીના ઉંડા જળમાં ગોથાં ખવરાવનાર માયાવી પુતળીઓનાં કટાક્ષ–નયન ઉપર આ સૃષ્ટિના પુરૂષોનો ઉદ્ધાર છે; એમ માનવામાં આવે છે. કોણ માને છે ? મોહન-માળાના મણકાઓ, જેમને વૈભવની અભિલાષા, અને કામના અતૃપ્તિ હોય છે, તેમનેજ ભોગે સ્ત્રીઓ મહત્તા પામતી હશે. બેશક પ્રેમી દમ્પતીઓ માટે આ સંસારની પ્રેમ–લક્ષણા ભક્તિ માન્યભૂત તારણ કરનારી છે; નહિ કે નવલનો ઉંડનો પ્રેમ, ને શાન્તનુની ઉંડતી અભિલાષા ! કવિ શેલી કહે છે કે–

"The great secret of morals is love, or a going out of our own nature, and an identification of ourselves with the beautiful which exists in thought, action, or person, not our own."

" જ્યાં છે પ્રેમ ત્યાં પરમ આનંદ છે,
અન્ય આનંદ ત્યાં અન્ય હોયે;
નરસીઓ મહામતિ ગાય છે ગુણ કથી–
કામીઓ સમજે તે કામ ન્હોયે. "

મનનું સાર્થક કરવાના' ભ્રષ્ટ હેતુથી, નવલ, પેલી શાન્તનુને કામ-તીર્થમાં પુન્ય–જળ પ્રાપ્ત કરાવવા અર્થે લઇને ચાલ્યો–અને

અનેક તરંગોપર મદનના નાવને ડોલાવતો, હવામાં કિલ્લા બાંધતો અનાયાસે મળી ગયેલી સુંદરીના માંસળ ગાત્રથી દેહને સ્વર્ગમાં પ્હોચાડવાની ઇચ્છાઓ ફળિભૂત માનતો અનાધાર પણ વિરહ વ્યથાથી, આપત્કાળથી, આંખપર પડ ફરી વળવાથી, વિચાર-શ્રોત બંધ પડી જવાથી, અને જે કંઇ મળે, તે આહાર કરી લ્હેવાની ઇચ્છા રાખનારાં ભિખારીની પેઠેમ, ક્ષુલ્લક વૃત્તિ ગ્રાહ્ય કરનારી શાન્તનુને અનેક પ્રકારે ભોળવતો, સમજાવતો નવલ એક ઝાડીમાં આવ્યો–જો કે ઉતારાથી હજી બસો કદમ ચાલ્યાં ન હતાં, ત્યાં શાન્તનુ થાકી ગઇ, અને લુટારાની ઝુંપડીની પેલી મેર પચા-સેક કદમ આગળ તેઓ શિતળ ઝાડની છાંયડી તળે થાક ગાળવા બેઠાં. આ સંઘ દરવાજામાં થાક્યો, તે દ્વારિકા શી રીતે પ્હોંચશે ?

ન્યાયશાસ્ત્ર પારાંગત, અગ્રેજી પાઠશાળાનો પ્રપાઠક નવલ, પોતાને મળેલી વિદ્યા ને જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરત, તો ભગીરથ પેઠેમ સ્પતફૂળ તરી જાત પણ પૂર્વના કર્મ સારાં ન હશે, ગર્ભ-વની અવસ્થાએ અકાળ મોત થયું હશે, તેથી આ અવતાર મા-નવ રૂપે કામઅંધ બનીને આ તિરસ્કાર યોગ્ય કર્મ કરે છે કોઇક કાળનો પુન્યનો થર હશે. તેથી રત્નલાલ જેવા ધનવતને ત્યાં જન્મ થયો હોવો જોઇએ.

"રાયજી, ! મ્હારૂ દીલ બહુજ ગભરાય છે. મને કશું ચેન પડતું નથી. આ પ્રદેશ જાણે ખાવા ધાય છે" શાન્તનુએ જમીન પર બેસતાં કહ્યુ, ને નિસાસો નાખ્યો.

"તમારા કોમળ મન પર હજી એક પર એક વિપત્તિની તાજી અસર છે. વળી તમારી આશાનો સ્થંભ ફળ્યા વગરની કેળ જેવો છે. તમે હવે નિશ્ચિત થાઓ. પ્રભુ કંઈ રાત પર રાત નહિ પાડે !" નવલે ધિરજ દીધી.

" તો હું કહું તેમ કરો. તમારૂં ભલુ થશે. "

" ઠીક, પણ આપણે યોગી વેશે મુંબઇની ચેષ્ટા જોઇને ત્યાંથી બીજે સ્થળે જઇએ તો ? " શાન્તનુનું મન કંઇક સંકોચાયું ! અધમ માર્ગે પ્રવર્તવાની તેની ઇચ્છા, તેના અંતઃકરણને પસંદ પડી નહિ ! નવલને ચિન્તા પેઠી, શાન્તનુના ઘડી ઘડીના ફેરવાયલા વિચારથી તેની આશા અથડાવા લાગી. તેણે ઉડાવવાની યુક્તિ રચવા માંડી—

" હા, તેમ કરીએ, કાશી સુધી તો પગ રસ્તે જઇએ ! "

" ત્યાં સુધી તમારે મનવૃત્તિ બગાડવી નહિ ! "

" પ્રેમનો કોલ તો આપવો પડશે ! " નવલે ઉંચે સાદે કહ્યું. શાન્તનુ રડી પડી—

" બાળા ! તમને બળાત્કારે વશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. " શાન્તનુ વિચારમાં પડી, નીચું જોઇ રહી—

" શેઠજી ! હમરા પૈસા ચુકાય દઇવા—હમરે જાનાં હય ! "

" જરા ઠયરો—" નવલે પેલા મજુરને રોક્યો—

" મ્હારાથી ચાલી શકાય તેમ નથી, માટે ગાડી કરીએ તો? "

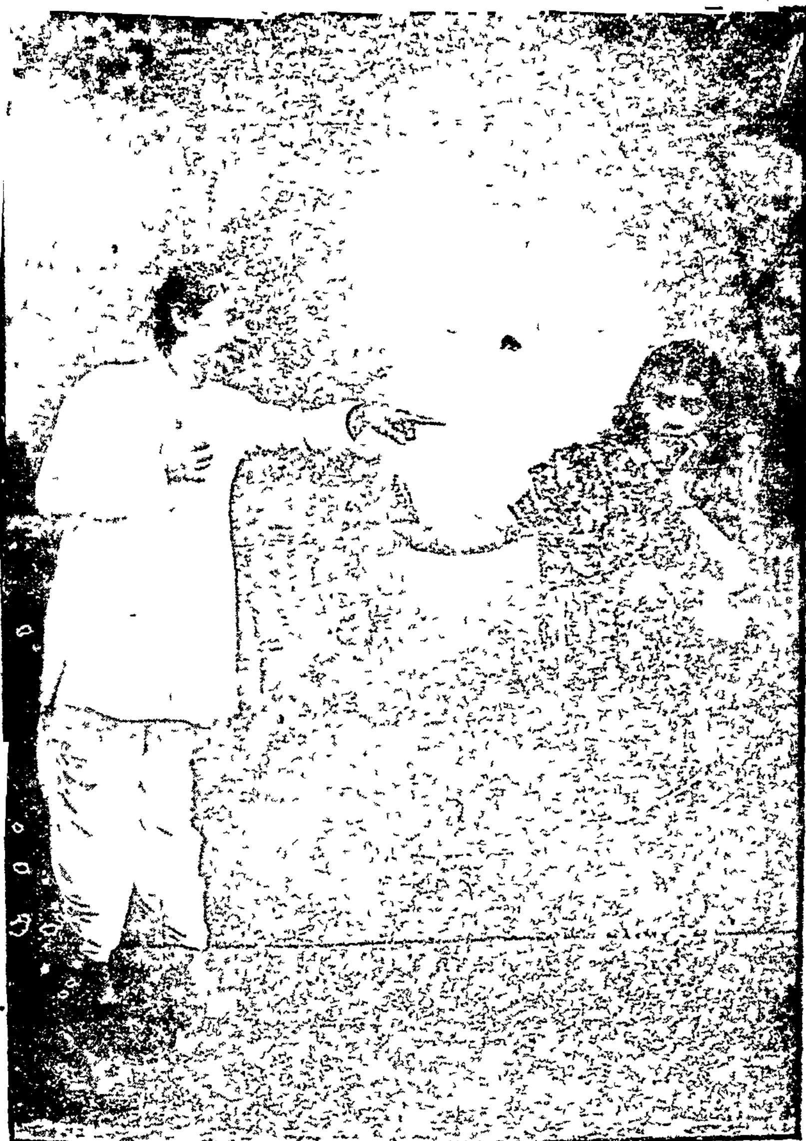
" હા—તમે અહીં જરા બેસો; તો હું સામેના ગામડામાંથી એક ગાડી ભાડે કરી લાવું—"

" હા, જાઓ; ને જલદી આવો; મજુર સાથે છે, એટલે ચિન્તા નથી. " શાન્તનુએ મજુરને બેસવાનો ઇસારો કર્યો તેણે હા પાડી.

" વિચાર કરી રાખજો, હુ જાઉંછું. " નવલે ઉતાવળ કરી, અને અન્ય પ્રદેશમાં લઇ જવાની ધારણાએ ગાડી લેવા ચાલ્યો. મજુરને બેસવાનું કહીને પોતે પંથે પડયો. આહા ! માનવો પોતાની ભ્રષ્ટ ઇચ્છામાં પણ ફતેહમંદ થવા ચાહે છે !

(૨)

નવલ ને શાન્તનુ.

પ્રેમનો કોલ તો આપવોજ પડશે. આ-૭-૫-૬૬.

નવલ ચાલ્યો. તેને વિવિધ તર્ક થવા લાગ્યા, પણ આ ધ્વની તેના કાનમાં પડયો. એક માર્ગી કામાંધીને તેની શી અસર થશે?

ધ્રુપદ

" અંતરમાં ઇચ્છા આવી, હોય જો તમારી બંધુ;
કે હું સાચો સીધો થાઉં– આચાર વીચારમાં–
તો હું એક શીખ દઉં, ચ્હાય માનો કે ન માનો;
ચીત્તને જવા ન દેવું– વીવીધ વીકારમાં–અંતર.
અવીકૃત અનીંધ ને, આપ્તથી પ્રમાણ હોય;
તેને વળગી રહેવું– રહી એક તારમાં–
દુર્લભ વચન સુણો, ખરો છે ઉપાય એજ;
જો જો ચડી જતાં નહીં, અવર પ્રકારમાં–અંતર.

પ્રકરણ ૯ મું.

બાળ-વિધવાનાં બે બાળકો !

શાન્તનુ પર અજબ અસર !

" મ્હારી શરમ રાખજે શામળા,
મ્હારી મનની શંકા ટાળજે–મ્હારી.
હું નારી દુઃખિણી–અરેરે અભાગિની,
પતિત તું મ્હારી પાળજે—મ્હારી.

ખરેખર કુબુદ્ધિનો પસ્તાવો, શુદ્ધ અંતઃકરણમાં કાળે કરીને થયા વિના રહેતોજ નથી–ખોટું તે સદા ખોટું છે–આત્મા પર મનોરાજ્યનું પ્રબળ વધી જાય છે, ત્યારે શાન્ત આત્મા ખરે શાન્ત પડી જાય છે;

જ્યારે આવેશનો ઉકાળો ધીમો પડી જાય છે, ત્યારે આત્મા કને પોતાનાં ખોટાં કામોનો પસ્તાવો કરે છે, ને False wit ખોટી મતિપર તિરસ્કાર બતાવે છે.

The glitter of false wit, like the shine of false jewels, serves at once to show the vanity of the possessor.

"The Sisters"

શાન્તનુ વિચાર–વમળમાં ગોથાં ખાવા લાગી. પ્યાર વગરં, મોહ વગર, કેવળ દગ્ધ અંતઃકરણના, નિરાશાથી વિટળાયલા, સ્વભાર્યાના સ્નેહથી વિમુખ થયલા, માત્ર નવયૌવના સ્ત્રીનો મોહ લુટનારા લુટારા, ઠગારા ને ધુતારા જેવા નવલને શરણે થવું, એ કરતાં મરવું, વધારે બ્હેતર છે! આ પ્રકારનો એક આભાસ, શાન્તનુના હૃદય–મંદિરમાં પ્રકાશ રૂપે પ્રતિબિંબ દેખાયું!

"The only place for a broken heart lies in the hollow earth."

નવલનો દેદાર અદૃષ્ય થયો. શાન્તનુની વૃત્તિ સદ્‌માર્ગના શ્રોતમાં સ્નાન કરવા પેઠી! પેલો મજુર સુઇ ગયો, અને એક કંગાળ સાધુડી એ બચ્ચાંને લઇને માર્ગે જતી, આ સુકુમાર બાળાનું સૌંદય નિહાળીને આવી! ગાતી ગાતી આવી!

સખી મુજ પુર્વ જન્મનાં પાપ
આ ભવ પ્રકટયાંરે,
મ્હારાં મુવાં ભૂંડાં માબાપ
લગન ભવ ખટકયાં રે;

શાન્તનુ આ દુઃખિ દારા તરફ જોઇ રહી–તેનાં કરૂણાળુ વચનો સાંભળી રહી–સાધુડી નજીક આવીને બોલી—

છું બાળ રાંડ બ્રાહ્મણુ–એ મણની જાતી,
હું પરણી બાળે વેશ બળી ગઇ છાતી—"

" બા ? પ્રભુ તમારૂં ભલું કરો—આ બાળકને બટકું ખાવાનું હોય તો આલો !" સાધુડીએ ખભેથી ઝોળી ઉતારી, અને શાન્તનુની સામે આવીને બેઠી. શાન્તનુ તો શિતળતાથી તેણીનાં વચનોજ સાંભળ્યા કરી, કશું બોલી નહિ. તેણીને બોલવાનો સમયજ પેલી સાધુડીએ આવવા દીધો નહિ—

" બ્હેન ? હું બાળ રાંડ છું–તમે કહેશો, કે બાળ રાંડને એ બાળક કેવાં ? બા ? હું દુઃખિણી છું, અભિાગિની છું. માબાપે ભણાવી–ગણાવીને મોટી કરી. મ્હારે ભાગ્યે ધનવંત ને વિદ્વાન ભરથાર નક્કી થયો; પણ ભુંડું થાય, મ્હારી ફોઇનુ, તે મને તેના ભત્રીજા જોડે પરણાવી ! ભત્રીજો તે તેના દીયરનો દીકરો, હોં ! અમે એમજ બોલીએ છીયે—રડયો ફૂઇનો પાપીયો ભત્રીજો ! હત્ એ રંડાનો દહાડો બળે ? પતિ ગુજરી ગયા, ને હું છેલછબીલી માબાપના લાડમાં છકી ગઇ. દેવ–મંદિરો તજ્યાં, ને શોખીનોનાં ઘર વસાવવા લાગી. પ્રભુ કૃપાએ ત્યાં તો લાજ રહી, પણ માબાપોને સગાં વ્હાલાંઓએ પજવવા માંડી. અંતે મેં પુનર્લગ્ન કર્યું. અરેરે એવા મતલબી સાથે લગ્ન કર્યું, કે મ્હારો આ દહાડો આવ્યો. જાતની નાગર બ્રાહ્મણી છું. બ્હેન ! વીસનગરની રહેવાસી છું. એક ધૂતારા ગિરના બ્રાહ્મણ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું; પણ રડયો પાછળથી ઘાંચી ને મોચી કોણ જાણે કોણ જાતનો નીકળ્યો. કહે છે કે તેની મા ઘાંચણ ને તેનો બાપ મોચી હતો. એ બ્રહ્મકર્મમાંથી વટલેલો ને પાતકી હતો. તેનો દંભી દીકરો મને મળ્યો, ને વૈદરાજની મોટી પદ્ધિથી મને અંજાવી દીધી. તે પ્રદેશમાં લઇ ગયા. ત્યાં આ બન્ને બાળકો તેના પેટનાં પેદા થયાં ! અને આખરે રડયો નાતજાતમાં જઇ બેઠો. હું જ્યારે પુંઠે ગઇ, ત્યારે મને તો ઘેલી કરીને કહાડી મુકી ! હાય—હાય ! બાળકો અન્ન દુધ વિના રખડે છે ! અરેરે, હવે અમારો કોણ ધણી ?

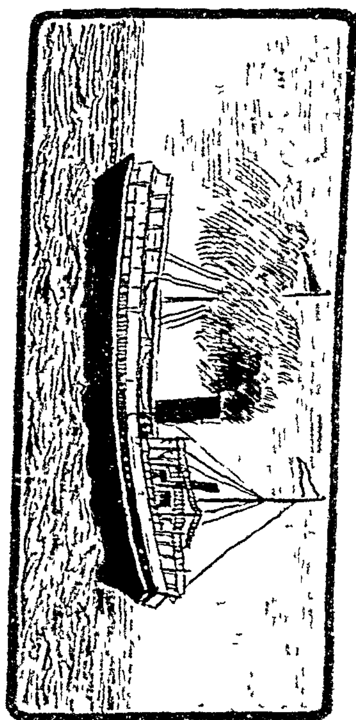
ન માબાપના ઘરની રહી, ન સાસરાના ઘરની રહી,
ન દેશ વેતનની રહી; ન શુદ્ધ તનમનની રહી;
ન પ્રભુની કૃપામાં રહી, ન વિભુની દયામાં રહી,
મ્હારી આ હાલત થઇ, સાહ્યબી ગઇ તે ગઇ—
જાતની લાજ ગઇ, વાતની વાત ગઇ—
મ્હારી આબરૂ હાથથી ગઇ, બ્હેન મ્હારી આ દશા થઇ!
ચાર દીવસની ભુખી છું, અન્ન પાણીએ દુઃખી છું.
આંતુડાં તરફડે છે, કાળજું ફડફડે છે.
પુનર્લગ્નમાં આગ ઉઠી, ભાગ્યદેવી મ્હારી રૂઠી;
જો મેં વાળી હોત મુઠી, તો તરી જાત દુનિયાં જુઠી!
જુવાની ન હાથમાં રહી, માબાપની ગઇ, જાતની ગઇ!
રડ્યા માટીડા મતલબી છે, જો કે આપણા મુરબી છે!
પણ પાકા તે ગીધડા છે, માંસના ભુખ્યા કુતરા છે;
ફસાવતાં વાર નથી કરતા, અબળાની હાયથી નથી ડરતા;
એ ઘડીનો મદન મુઝાવે છે, શરીરને આંધળું બનાવે છે,
ધર્મ ભુલાવી પાતકી કરી જાય છે, મતલબ સરી કે વેરી બની જાય છે.
અફસોસ, હાય મરૂં છું.—મ્હારા પાપી કર્મથી ડરૂં છું.—"

એટલું બોલીને સાધુડી તરફડીયાં મારવા લાગી—મોંમાં ફીણ આવી ગયુ—ને એ ઘડીમાં તેનો દેહ, ખરે પ્રાણ વગરનો થઇ ગયો: રડતાં બાળકો બંધ પડી ગયાં—અને તે પણ શાન્ત થઇ ગયાં. શાન્તનુની નજરે આ બનાવ એક નવો ગજબ કરનારો, અકળાવનારો, ભય પમાડનારો લાગ્યો. આ શું? આ વિપરિત પરિણામ શું? શું પ્રભુએ મ્હારી પાપી વાસનાનું ફળ પ્રથમથીજ દેખાડીને મને અપકૃતથી અટકાવવા આ સાધુડીને મોકલી હશે! અરેરે હું મૂર્ખી બની છું? ખરેખર હું મુર્ખ બની છું—ધર્મ તજીને, કામને શરણ થયલી કામિની?

શાન્તનુ.

શાન્તનુ । ચાલ, ધર્મ મંદિરમાં ચાલ—　　૫૧-૭-૫-૭૧.

તું મૂર્ખ બની છું-પુરૂષના પાપનો પડદો આ સ્ત્રીએ ઉઘાડો કર્યો. બાળરાંડ બે બાળક પેદા કરીને અસદ્દગતિ પામી! ત્હારો પણ એવોજ અવતાર જશે! એવાજ હાલ થશે! જીવડા? તું ક્યાં જાય છે? ચાલ-ચાલ; સ્વદેશમાં ચાલ-ધર્મ-મંદિરમાં ચાલ! શાન્તનુ? કામ કુંડમાં ઝબોળાયલી શાન્તનુ? ત્હારા કામદેવને દગ્ધ કરી દે! ત્હારા પાપી દેહને સ્વેચ્છાથી અગ્નિદાહ કરી દે; સતી સીતા પેઠેમ અગ્નિમાં તો નહિ, પણ ગંગા-જળમાં પ્રવેશ કરીને નવો અવતાર ધારણ કરી લ્હે! તું ઉચ્ચ કુળની કન્યા છું, તું જાતે વિધવા છું. ત્હારાં પાતકો બહુ છે. હવે તું પ્રભુ કને ક્ષમા માગી લ્હે! અને યોગિની બની જા. હા, અહીંથી કાશી બહુ દુર નથી. બનારસમાં જઇને પ્રાયશ્ચિત કરી લ્હે, ને ત્યાંથી યોગિની એની બિઝંટનો મઠ છે, ત્યાં જઇને ત્હારો જન્મ સફળ કરી લ્હે." આ શબ્દવેધી જ્ઞાનથી શાન્તનુ છવાઈ ગઈ. પેલી સાધુડીને પગે પડી. "માતા? તું મ્હારી ભાગ્યદેવી છું, તેં મને પાપકુંડમાં પડતી બચાવી છે. પ્રભુ ત્હારૂં ભલુ કરો" એટલું કહીને પેલા મજુરને તેણીએ ઉઠાડયો.

"ભાઇ? બોજા શીરપર ધર લ્હે, મેં બેવડા દામ દુંગી! મુઝકો કાશી પ્હોચા દે! શેઠ પિછાડી આયગે."

"અચ્છા, મયતો દામકા ગુલામ હું?" મજુરે તેણીનો બોજો માથે ઉઠાવી લીધો. થાકેલી શાન્તનુના શરીરમાં શુદ્ધ ધર્મનું લોહી ઉછળવાથી બેવડું જોમ પેદા થયું, અને એક ડગલું ચાલવાની જેની શક્તિ નહોતી, જે સુકુમાર તનની લાડકી બાળા વાહન વગર એકલી એક ડગલું ભરતી ન્હોતી, તે એકલી પગે ચાલીને છેક કાશીની યાત્રા કરવા નીકળી. નવલ તરફ અભાવ ને તિરસ્કાર પેદા થયો. પોતાની કુબુદ્ધિ માટે ધિઃકાર પેદા થયો.

સમય ફરી ગયો. પાપી મન ઠેકાણે આવ્યું, ને શુદ્ધાત્મા વડે, તે વિધવા કન્યા આખરે પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવા ચાલી.

જ્યારે આત્મશુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે માનસિક માયાનો વૈભવ કેવળ જુઠો દેખાય છે, એ ખરૂ છે.

You have lived long out of the world; your eyes are aised to nature; but in these times we never prize what we can enjoy for nothing; of course, nature and all her works are out of fashion.

Wheel of Fortune

શાન્તનુતું પુન્ય આડું આવ્યુ, ને તે તો બચી ગઈ; પણ પાપ કુંભનો ભાર વધારતો પેલો નવલ ક્યાં ગયો, તેની તરફ જોઇએ.

જ્યારે દહાડો નબળો આવે છે, ત્યારે સવળા પાસા પણ અવળા પડે છે. જે મિત્રો હોય છે, તે શત્રુ થઈ જાય છે—અને સર્વ સૌંદર્ય હરાઇને હરાયા ઢોર જેવો તે બની જાય છે. કુદરતથી જેટલુ ઉલટુ વર્તન છે; તેનું પરિણામ તો ઉલટુંજ આવવું જોઇએ ! અભાગ્ય બિચારી નીલમના, કે આવા કામી ભરથાર સાથે તેનુ પાનું પડ્યું !

શું નવલનાં અપકૃત દુર કરવા માટે નીલમનાં 'સાત્વિક તપનો પ્રભાવ આડો નહિ આવે ?—

સંસારમાં પુન્યથી પાપનો નાશ થાય છે એ ખરી વાત છે, પણ કરેલાં કર્મ તો ભોગવવાંજ જોઇએ છે—પછી પાપ હોય, કે પુન્ય હોય !—

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ચોરને પોટલે ધૂળની ધૂળ !

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।

भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपक्ष्माण एते
यावल्लीलावतिनां हृदि न धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥

જ્યાં સુધી સન્માર્ગનુ વહન છે, ઇન્દ્રિય આધીન છે,
લજ્જાલુ વિનયી વિવેકી જન તે, રહે છે જળે મીન જે,
જ્યારે પદ્મિણીની ભ્રકૂટી ધનુનું, લાગ્યું શરીરે શરે;
ત્યારે ધૈર્ય રૂપી હરાય ધનકું, બુદ્ધિ વિચારો બળે.

આ માટે વિદ્વાન પુરૂષો કહે છે, કે કામિનીયોના કટાક્ષને વશ ન થવું; દમ્પતિનાં સ્વર્ગસ્થ સુખનો લ્હાવો લ્હેવામાં પ્રવૃત થવું, દમ્પતિ ધર્મથી વિમુખ થનારાઓ, સ્વધર્મ ભૂલીને, ગુરૂ માતપીતાદિ વડીલોનું સેવન ને વર્તન કરવા બદલે તિરસ્કાર કરતા ફરતા ફરે છે. દ્રષ્ટાન્ત છે કેઃ—

" માતપિતા જપ યોગરસ, તાં મનિ મયલભ જોઇ;
નયનબાણુ નારી તણાં, જ્યાં નહિ લાગ્યાં હોય.
સગુણા નર સોહામણા, જીહાં નાદ કુરંગ;
મોરા મન લાગી રહા, જીમ ચંદણે ભુયંગ—"

નવલરાય જેવા કામીનું વિદ્યા-હૃદય શુન્ય કરનાર એક આ દુર્ગુણ ને ડહામ છે, જો કે તે ઝવેરી છે, કુળવાન છે, વિદ્વાન છે, પણ માણસના હાથમાં રહેલો રૂપાનો કડકો કિમતી નથી, તે પર સિક્કો પડયાથીજ અંકાય છે. મણીધરના માથામાં રહેલુ મણી કિમતી નથી. રાજાના તાજમાં રહેવાથી તે પંકાય છે. કસ્તુરી, મૃગની હુટીમાં કિમતી ગણાતી નથી. ઔષધી રૂપે રોગ પર અસર કરે છે, ત્યારેજ તેની ગણના થાય છે. કન્યા કંઈ પિતાના ઘરમાં પંકાતી નથી; સ્વામીનો સંસાર સદ્ભાવે પાર ઉતારે છે, ત્યારેજ તેની કિમ્મત થાય છે. એ રીતે નવલ કંઇ કિમતી નથી. તે રત્નલાલ ઝવેરીના પુત્ર તરીકે પંકોય છે; તેથી પણ તે ગુણજ્ઞ નથી. માત્ર સ્વતંત્ર મત્તાધારી

પરાક્રમી પુરૂષ રૂપે વધારે ગણનામાં મુકે છે, શું એ સર્વ શણગાર કરનારી કંચનીઓ, એક કંગાળ પતિપરાયણની તુલના કરાવી શકશે?

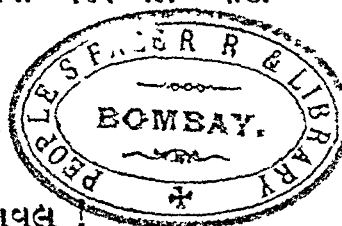
એવી શોભા તે સાચી નહિ! ખોટા હીરા ચળકે ઘણા, પણ કિંમતી ન થાય! એ માટે નવલની શક્તિ ને ગણના એક મહાદોષે હરાઇ ગઇ! હીરામાં ઝેર છતાં રાજ-કંઠમાં પંકાણો! કુંભ માટીનો છતાં શંકરના શિર પર ચડ્યો! દાંત હાથીનો છતાં સૌભાગ્યવતીના કરનો ધર્મરૂપ થઇ પડ્યો! એ માત્ર ગુણના પ્રતાપથી પંકાણા, પણ કેવળ દુર્ગુણનો ભાસ ક્યાંથી અંકાય? વાદળી ન્હાની છતાં સુર્યને ઢાંકીને પળભર પ્રકાશ તોડે છે, તેજ માત્ર અવગુણ! ઝેર ઝાઝું જરૂરનુ નથી. દુર્જનના એક વચનથી, દુર્ગુણીના એકજ દોષથી સર્વ સાર બગડે છે. દુધમાં મીઠું કેટલુ જોઇએ?

ત્રાંબાના વાસણમાં આમલીનો રસ પડ્યો! ઝેરમાં ઝેર મળ્યું. વિલાસી મળ્યાં. નવલને શાન્તનુ મળી. જેના અંતરમાં માત્ર એજ આશાના ઝરાનું ઝરણ ઝરતું હતું, ને તે હવે પ્રફુલ્લિત થવા પામ્યું. શાન્તનુના છેલ્લા સંશય પછી નવલના હૃદયમાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. ખરો, પણ સમયથી સંકોચાયલી, પ્રદેશમાં, પિડાયલી, મનથી મુંઝાયલી, અટુલી પડેલી અબળા ક્યાં જશે? આ ખ્યાલ તેની આશાને નિશ્ચળ બનાવતા હતા. વળી શાન્તનુની મનોવૃત્તિ દબાયલી હતી. વિરહે-ઘેલી વલ્લભા કોઇ રંગીલા રસીયાની રાહ જોતી હતી. તેને-મોતે-મળ્યો. નવલ એવાંજ ભુલકાંની શોધ કરતો હતો. હવે નવલને તે માટે સંશય ન્હોતો. નવલે નવીન વિતર્ક કરવા માંડ્યા. શાન્તનુને કલકત્તા તરફ લઇ જવી, અને ત્યાંથી હીદનો કિનારો તજીને અન્ય પ્રદેશમાં બન્નેએ જવું. એક નવી જીંદગી શરૂ કરવી. વકીલાતનો ધંધો કરીને પેટ ભરવું: શાન્તનુ સાથે સંસાર ચલાવવો. બાળ બચ્ચાં થાય, તો ખોદા ખેર કરે!!!

નવલ ઉતાવળો પાસેના ગામડામાં ગાડી લેવા જતો હતો. માર્ગમાં પેલા લુટારાની ઝુપડી અને બગીચો આવ્યો. નવલને લાગ્યું, કે " આશ્રમમાં નજર તો કરીએ ! જો હાથ પડે, ને કોઇ ચીજ જડે, તો હાંઉ કરીએ ! હાલના વખતમાં જેટલી મદદ મળી, તે કિમતી સમજવી ! " એવો વિચાર કરીને વાડીને પાછલે દરવાજેથી નવલ ઝુંપડીની અંદર ગયો.

જ્યારે અવળું થવાનું હોય છે, ત્યારેજ દુષ્ટ બૂદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક વિદ્વાન કહે છે, તે સત્ય છે, કે માણસ પોતેજ પોતાના ભવિષ્યને ઉલટાવી દે છે. વિદ્યાકુશળ ને પ્રવિણ પુરૂષો અનેક લાભમાં લલચાઇને આડો માર્ગ હાથ કરે છે, ને જો કે તેમાં સોએ સો ટકા નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ હોવા છતાં, આબરૂ ગુમાવીને પણ મિથ્યા ફાંફાં મારી, જગતની નિંદાને ચાકડે ચડીને, અમસ્થો અથડાય છે ! ભાવી ભૂલાવે, ત્યાં લાચાર ! પણ દુર્યોધન પેઠે દેખતી આંખે દ્રૌપદીની લજ્જા લુટવાનો યત્ન કરે, તેનું પરિણામ તો જીવ હાની આવેજ તો ! નવલને પણ તેવુંજ સુઝ્યું, અને ઝુપડીની અદર પેઠો ! આહા ત્યાં તેનું શું થયું ?—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બે બાજુથી લુટાયલો નવલ !

દયાપાત્ર પણ મૂર્ખાઇથી ભરેલા, બુદ્ધિશાળી વિદ્વાન, પણ પાપ કુંડના પોપક નવલની ભાગ્યદશા અવળી તો બેઠી છેજ, પણ વિ-શેષ ખાડામાં પડતી જાય છે. લુટારાનું લુટેલુ ધન પચાવી પડવાના દુષ્ટ હેતુથી નવલ ઝુપડીમાં ગયો. ચોરની પેઠેમ પાછલે દરવાજેથી અંદર ગયો. ચોતરફ નજર કરી, તો કશો માલ જણાયો નહિ !

લુટારાનું શબ તો બહાર ચોગાનમાં મુકેલુ હતું. એક સિપાઈ ગાડી લેવા ગયો હતો. બીજો પહેરો ભરતો હતો. નવલ નિર્ભય હતો. તે આજુબાજુ હિંમતથી શોધખોળ કરતો હતો. નવલના હાથે કેટલીક ચીજોનો ખડખડાટ થયો, ને સિપાઇને કાને અવાજ ગયો. એકદમ તે અંદર ગયો. નવલને તો અંધાપો આવી ગયો હતો. અરણ્ય અને એકાન્તવાસ સમજીને બેદરકારીથી કામ કરતો હતો. પીઠ પાછળ કોણ છે, તેની પણ તેણે દરકાર રાખી ન હતી. સિપાઇને શક ગયો. આ માણસ પણ લુટારાનો સાથી હોવો જોઇએ, એમ સમજીને તેને સપડાવ્યો.

" અરે ઓ બદમાશ ? તુ કૌન હય, કયા કરતા હય ! સબર કરો. જવાબ દો, ખબરદાર ! " સિપાઇએ નવલનો હાથ પકડયો. શાહુકારનો દીકરો એકદમ ગભરાઈ ગયો. જાણે અકાળ વિજળી પડી હોય, તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

" મે—મે—મે—" નવલ જવાબ દઈ શકયો નહિ; અનુકંપવા લાગ્યો. અશ્રુ લાવવા લાગ્યો. "

" ખૂનકા કામમેં તું શામીલ હય ? દુસરા કૌન હય ? સત્ય બોલેગા, સો બચાયા જાયગા. નહિતો મારા જાયગા ! "

' હું તો—હું તો " નવલથી કશો ખુલાસો આપી શકાયો નહિ. સિપાઇએ તેના શરીરની તપાસ કરવા માંડી. નવલની કને કમ્મર પર ધોતીયામાં દશ હજાર રૂપિયાની નોટોના કડકા હતા. તેપર પેલા સિપાઇનો હાથ પડયો. નવલ શરીર ફેરવવા લાગ્યો. સિપાઇને શક ગયો. એક તમાચો મારીને નવલની કમ્મરમાંથી નોટો ખેંચી લીધી.

" બદમાશ ? હરામકા કામમે શામીલ હોકે છુપાતા હય ? નોટો દબાતા હય ! " સિપાઈ નોટો જોવા ને ગણવા લાગ્યો. નવલ તે તકનો લાભ લઇને પાછી પાની કરતો નાસવા લાગ્યો. સિપાઇની નજર પડી, અને બુમ મારી.

"અરે ઓ બદમાશ? સબર કર!" સિપાઈની ધમકીથી નવલ આગલ ડગલું ભરી શક્યો નહિ, તે ફરીને નોટો ગણવા લાગ્યો. નવલે જાણ્યું, કે રખે મીયાંભાઇ નાણાના મોહમાં આ જાઈ ગયા હોય! પોતાનો એટલેથી છુટકો થતો હોય, તો તેમ કરવા નવલ રાજી હતો. સિપાઈએ ફરીને જોયું નહિ, એટલે નવલ જીવ લઇને નાઠો—સિપાઇને તો તેની દરકાર ન હતી. નવલ ખૂનના તહોમતમાંથી બચી ગયો. સિપાઇના બાપનું શું ગયું? દસ હજારની નોટો મફત મળી ગઇ. બીજો સિપાઇ ગેરહાજર હતો. નવલને સપડાવતાં દસ હજારની નોટો ગુમાવવી પડતી હતી. નવલ સપડાયાથી સિપાઇને કશો લાભ નહોતો. નવલ ન્હાસી જાય, તોજ પોતાનું પેટ ભરાય તેમ હતું. નવલના મનમાં મોટો સંતાપ પેદા થયો હતો. દસ હજાર જવા દીધા, ને તેણે પ્રાણને બચાવ્યો. માત્ર વિસામો એટલોજ લીધો, કે શાન્તનુપર દસ હજાર કુરબાન છે!

ગાડી લેવાની વાત પડતી મુકીને નવલ શાન્તનુ તરફ ચાલ્યો. ઝુંપડી બહાર કુદી જતાં બીજા સિપાઇએ જોયો. ગાડી લઇને પાસેના ગામથી આવતાં નવલપર બીજા સિપાઇની દૃષ્ટિ પડી—તેણે બૂમ મારી—પણ નવલ તો જીવ સટોસટ નાઠો—ને ઝાડીમાં પેસી ગયો. પેલા સિપાઇએ ઝુપડીમાં આવીને ચોકીદારને પુછ્યું.

"કોન બદમાશ આયા હોતા?"

"કોઈ ભિખારી હોતા—અંદર આનેકો ચાહતા થા; અકેલી જગા દેખકે, કુચ્છ તફડમચી કરનેકા ઇરાદા રખતા હોગા. મેરા ખુંખાર સુનકે ભાગ ગયા— જંગલ હય! બહોત આતે જાતે હય! ચલો અબ ગાડી મેં યહી મુડદા ડાલકે ચલે જાયેં—જંગલમેં કયા' વાસ્તે નાહક પડે રહેં!" ચોકીદારે પેલી નોટોની વાત ઉડાવી દીધી. સિપાઇને વેહેમ ગયો—ચોકીદારના ચ્હેરા પર કંઇક રૂસવતની છાયા

લાગી—ચોરનુ મન દબાયલું હોય છે—ને તે સિપાઇએ પારખ્યું; પણ ધી-રજથી ફસાવવાનુ રાખીને અંતે લુટારાના મુડદાંને ગાડીમાં નાખીને લઈ ચાલ્યા. નવલ તો બન્ને બાજુથી લુટાયો—નાણું પણ ગયુ—ને શાન્તનુ પણ ગઈ! અફસોસ!

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગાંડો થઈ ગયલો નવલ.

માણસ પર જ્યારે અણધારી અસહ્ય આફત આવે છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઇ જાય છે—મગજ પર આવેલાં આવરણથી તે ઘેલુ બની જાય છે. તેમાં ખાસ કરીને જે ઉચ્ચ કુળનાં માણસો હોય છે, તેના પર આવેલી વિપત્તી—તેને બ્હાવરાં બનાવી દે છે.

કામી—ભોગી માનવોની અવસ્થા અંતે એવીજ થાય છે—મગજ—તંત્ર નબળુ હોવાથી, અને તે પાર પાડવા માટે કરવા ધારેલા યત્નમાં ઉલટું સપડાવાનું થતાં, તે ઘેલાંજ બની જાય છે—

નવલની એવીજ અવસ્થા થઇ પડી. એમની ચિત્તવૃત્તિ પર વાયુનો પ્રકોપ લાગુ પડયો—કહો કે એક તરફથી અગ્નિનો—તાપનો ઉકળાટ—ને બીજી તરફથી વાયુનો વેગ—બન્ને પદાર્થો સમીલન થયા, અને રેલ્વેનાં ઇનજીન પેઠે મગજ—વેગને દોડતો કર્યો—

માણસની શાન્તિ બહુ નાજુક છે, તેમાં આપત્તિ વેળા, ડુબતો માણસ ફીણને પકડે, તેમ ન્હાના ન્હાના દુઃખમાંથીછુટા થતાં ને મોટી આફતને વિસારીને સંતોષ પકડી લ્હે છે!

નવલના રૂપિયા લુટાયાથી તેણે ધિરજ છોડી નહિ—શાન્તનુની કને જે કંઈ થોડું રોકડ કે દાગીનો હશે, તે વડે સ્થાન નક્કી થશે,

ને પછી પોતે મહેનત મજુરી કરીને નિર્વાહ ચલાવશે, એવી એવી ક્ષુલ્લક કલ્પના વડે સંતોષ વ્હોરી લીધો, તે શાન્તનુને લઇને એકદમ આ પ્રદેશમાંથી નીકળી જવા દોડયો. રખે પેલો સિપાઈ પુઠે પડે, ને જેમ રૂપિયા ગયા, તેમ શાન્તનુ પણ હાથમાંથી જાય; એ બ્હીકે ઉતાવળો ઉતાવળો ઝાડીમાં આવ્યો. પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનુ આગળજ હતું! ભયંકર વસ્તુ વળી શાન્તિ આપે, એ કલ્પનાજ ક્યાં ખરી છે? વિષમાં તો વિષનીજ આશા રખાય; ઝાડીમાં આવતાં ન શાન્તનુને નિહાળી, કે ન પેલા મજુરને જોયો–પેલી બે બાળકવાળી સ્ત્રી પણ ક્યાં ગઇ, તે તો નવલ શું જાણે? પણ શાન્તનુ જવા પછી તેની મુર્છા ઉતરી, તેને ભૂખ–દુઃખની અસર થવાથી કેવળ હૃદય શુન્ય થઇ ગઇ હતી. તે વિશુદ્ધીમાં આવી, અને કોઇને ન જોવાથી આશ્ચર્ય પામતી, ભાવીપર હાથ મુકીને ચાલી ગઈ. પાછળથી નવલ આવ્યો, પણ આખું વન નિરજન લાગ્યુ. અફસોસ!

" શાન્તનુ? શાન્તનુ? અરે તું ક્યાં છે? શુ હું બધી બાજુથી લુટાયો!" નવલે પોકાર કર્યો.

" બધી બાજુથી લુટાયો!" ઝાડીમાંથી પડઘો પડયો. નવલે ભ્રમિત ચિત્તે સાંભળ્યો. દૈવી વાણી માનીને તે એકદમ મુર્છિત થઇને પડયો.

" હવે મ્હારૂં શુ થશે?"—આ સંભ્રમણામાં ગુથાયલી નવલની મનોવૃત્તિ, નદીના પુર પેઠે ઉછળવા લાગી. પોતાની શાન્તિ કે સ્થિતી માટે કોઇ માર્ગ રહ્યો નથી, એવી નાઉમેદીમાં ગિરફતાર થઇ ગયો. ઘડીમાં આશા ને ઘડીમાં નિરાશાના સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યો. એક ધનવાન ને વિદ્વાન નર, માત્ર મગજની નબળાઇને લીધે વિવિધ દુઃખ સહવા લાગ્યો. સ્વપ્નામાં ટેનીસનના એક કાવ્યનુ મથન કરવા લાગ્યો.

A still small voice spoke unto me,
'Thou art so full of misery,
Were it not better not to be?'

To this the speaker whom we shall call Faith replies that his being was of too great a worth to be wantonly destroyed Too great a worth forsooth! Why, says the still small voice, a dragon-fly is more wonderful than thou! "Nay, not so," replies Faith. The dragon-fly with its fading beauty cannot compare with man whose pre-eminence lies in his intellectual and moral nature"

Thereto the silent voice replied;
'Self-blinded are you by your pride,
Look up thro' night, the world is wide
'This truth within thy mind rehearse.
That in a boundless universe
Is boundless better, boundless worse

"Think you," it added, "in yonder hundred million spheres there are not others higher than you? What if you were scattered to the wind? There would still be plenty of the kind!'

"But no two beings are altogether alike—a specific value attaches to each personality."

The cynic simply scoffs—

Will one beam be less intense,
When thy peculiar difference
Is cancell'd in the world of sense?

Poor Faith is silenced awhile—

I would have said, 'Thou canst not know
But my full heart, that work'd below,
Rain'd thro my sight its overflow.

Taking advantage of the silence, the Voice continues—steeped in misery as thou art, surely it were better not to be.

Matters may mend, trusts Faith, "Some turn this sickness yet might take"

"What drug," asks the Voice, "can make a withered palsy cease to shake?"

"Life is but a process of evolution" says the other—

> And man thro novel spheres of thought
> Still moving after truth long sought,
> Will learn new things when I am not

Besides, the process is constant. Human progress is unceasing If I bide my time I may see "how glows the day of human power"

Vain hope this, Doubt Even the highest-mounted mind sees only the dawn and not the day, Then

> Will thirty seasons render plain
> Those lonely lights that still remain,
> Just breaking over land and main

Even if your soul were winged with knowledge that can be acquired millenniums hence, you cannot be nearer the light for the simple reason that *this scale is infinite*

This is not a strictly logical argument The plea for life was the hope to watch the growth of the finite towards the infinite and to find the Absolute in this life. However Faith seems to waver under this thunderbolt and the argument takes another turn.

Almost tempted to self-destruction, the soul is afraid of what people will say—he was a coward—he dared not tarry!

But, points out the other, this is double cowardice—heaping on the fear of ill the fear of men!

> Go, vexed Spirit sleep in trust,
> The right ear, that is fill'd with dust.
> Hears little of the false or just

Stirred by this cynical taunt of being doomed to forgetfulness, the soul results the warm hope of youth to forge a name for all times by fighting with falsehood, by searching through all the springs of life, the depths of awe, by sowing generous seeds, and dying in some good cause—"wept for, honoured, known"

Yea! retorts the Voice Thy *dream* was good! But as age advances and the heart-fires burn low, such dreams must vanish. Truth is unattainable It gleams for a moment upon the mist and darts its crimson light along the gloomy crag, but were you to leap forward it would merely be to find "the fold is on her brow."

> Cease to wail and brawl!
> Why inch by inch to darkness crawl?
> There is one remedy for all
> And that is Death!

But men have striven—says Faith—achieving calm

But the sullen answer slides betwixt These were but mere happy phantasies of happy temperaments!

Again the argument changes Says the Soul I toil beneath the curse, but I fear to slide from bad to worse—

> For I go, weak from suffering here
> Naked I go, and void of cheer.
> What is it that I may not fear?

Look on one dead, says the Voice. He is chill to praise and blame—

He will not hear the north wind rave,
Nor, moaning, household shelter crave
From winter rains that beat his grave.

How canst thou show the dead are dead? asks Faith. The evidence of the senses are on your side, but the evidence of the Soul betrays you In spite of seeing the shadow creep from grave to grave and the daisey dying beneath the touch of death, the heart of man has always conceived an eternity—

Who forged that other influence,
That heart of inward evidence,
By which he doubts against the sense?

Man conceives too an ideal, a type of perfection not realised on earth—whence came it? He seems to hear a Heavenly Friend and "a labour (purpose) working to an end" He feels too a power within that wars with his lower self What is it?

The Voice staggers and changes the argument once again. From nothing you sprang—to nothing you must return

"Hew do you know," asks Faith, "my birth was my beginning? I may have had a life before although my memory is so cold in regard to that pre-natal life—

As old my thelogies relate,
Some draught of Lethe might await
The slipping thro' from state to state.

As here we find in trances men
Forget the dream that happens then,
Until they fall in trance again

I may have fallen from a noble place from a higher state of being and the soul's yearnings after the good and the beautiful may be sparks of that higher life. Or I may have come up through and from lower forms or perchance I may have been "naked (unbodied) essence" and necessarily incapable of memory. Yet, nevertheless, at times I do seem to recall some experience of a pre-natal life

That touches me with mystic gleams
Like glimpses of forgotten dreams—
Of so nothing felt, like something here
Of something done, I know not where;
Such as no language may declare.

Stop a moment, cries Doubt, I talk of realities, not of dreams!

'But thou,' said I, "hast missed thy mark,
Who sought'st to wreck my mortal ask,
By making all the horizon dark
'Why not set forth, if I should do
This rashness, that which might ensue
With this old soul in organs new?

The universal longing is always for life—
'This life whereof our nerves are scant,
Oh life, not death, for which we pant,
More life, and fuller, that I want

Doubt is silenced at last. The inner evidence of soul against sense makes it say in quiet scorn. "Behold, it is the Sabbath morn." Faith is victorious, but not the less is he desolate He sits as one forlorn The sweet church bells begin to peal On to God's houses the people press and he looks out upon a domestic picture—father and mother and child going to church

> These three made unity so sweet,
> My frozen heart began to beat,
> Remembering its ancient heat
> I blest them, and they wander'd on,
> I spoke, but answer came there none
> *The dull and bitter Voice was gone.*

Then comes the *Second Voice* whispering to him to be of better cheer.

> 'What is it thou knowest, sweet Voice?' I cried.
> '*A hidden hope,' the Voice replied.*

So heavenly-toned was the message that from his heart a power "broke like the rainbow from the shower"

> I wonder'd while I paced along
> The woods were fill'd so full with song,
> There seem'd no room for sense of wrong;
> And all so variously wrought,
> I marvell'd how the mind was brought
> To anchor by one gloomy thought,
> And wherefore rather I made choice

To commence with that barren voice,

Than him that said, 'Rejoice! Rejoice!'

વ્યથાને દુર કરવા, યત્નને કંઇક સારી સ્થિતી પર મુકવા, આખરે સુખનો સીધો માર્ગ હાથ કરવા કલ્પના તો થઇ, પણ મગજ પર જે માઠી અસર થઇ ગઇ, અને શારિરીક શક્તિઓ પણ નબળી પડી ગઈ, તેથી નવલ કેવળ શાન્તિહીન થઇ ગયો. રઝળી, ગયો. "શું સ્ત્રીઓ બેવફાજ છે ?" હેમલેટ પેઠેમ તેનો બકારો શરૂ થયો.

"O woman! how true should be your judgment, when your resolution is so weak!"

* * * *

"Women have no settled principle, they like to-day and dislike to-morrow."

* * * *

"Oh! women have fantastic constitutions,
In constant in their wishes, always wavering,
And never fixed—"

* * * *

નવલ તો ભાવીને હાથે કરીને અથડાવ્યાથી તેનાં કર્મનો ભોગ થયો. પણ નિર્દોષ બિચારા સ્વામીજી પર વૃથા મનુષ્ય વધનો અપવાદ આવ્યો, તેનું શું થશે, એ જાણવા જેવું છે. શાન્તનુ ખરેખર ભાગ્યવંત-પુન્યવંત પુતળી કહેવાય ! મહા પાપાદિ નર્ક કુંડમાંથી એકદમ પરમ-પ્રભુએ કૃપા કરીને તેને તારી લીધી. જેના સાતે જન્મ કેવળ અશુદ્ધ, અપવિત્ર અને અરિષ્ટ કર્મમાં વ્યતિત થાત, તેમાંથી તે બચી ગઈ. રત્નાદેવડી પોતાના પ્રેમીના પાશમાં પડી ગઈ, ત્યારે હવે અયોધ્યાની સીમમાંથી નીકળીને વીરપુર તરફ દષ્ટિ કરીએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

રત્નાદેવડીને અભયવચન.

" પ્રેમનો કોલ આપો રાજકુમાર "

" મય્ં તો આશક તેરે નાજકે ઉઠાને વાલે ! "

દિલબરની દીલદારીમાં મસ્ત બનેલો એક આશક, પોતાની વ્હાલીના વિયોગ પછી પડેલાં સંકટનો અફસોસ કરતો હતો. હિમ્મતનું હલેસું હાથમાં લઇને દુઃખ-સાગર કેવી રીતે તરીને કિનારે પહોંચ્યો, તે વિષે આનંદની બે લીટી બોલતો હતો. પહેલી નિરાશા વેળાનો ઉદ્દગાર કહાડતાં બોલ્યો:-

બહરે હસ્તીમેં મેરે દિન રાત તુફાંહી રહા,
રંજકે ગિદગિકા હર વક્ત સામાંહી રહા;
મિસ્લે દરિયા મય્ં હમેશાં ચસ્મે ગિર્યાંહી રહા,
જબ રહા તો મૈંજે કાકલસા પરિશાહી રહા.
હાથ આયગા કિનારા અમ્નકા અબ ફોતસે,
મેરી કિસ્ત પાર હોગી નાખુદાયે મૌતસે.

આ નિરાશા પછી હિમ્મતનો પડઘો સાંભળ્યો. નવલને જેમ " ટેનીસન " નાં વચનો યાદ આવ્યાં હતાં, તે રીતે આ આશકને મુનશી રોનકની બયત યાદ આવી.

સબ્પસે ગોતા ન મારે કુબને વપલા અગર,
દામને દરિયાસે હાથ આયે ઉસે ક્યુંકર ગહર ?
મૌજકે તૂફાનસે ગર નાખુદા રખે ખતર
બીચ દરિયાંસે નહો ઉસકા કિનારે તર ગુજર.
હેપ્તી હય રહમત ખુદાકી સચ્ચોંપર જહમતકે બાદ,
મંજિલે રાહત હય બેશક મંજીલે આફતકે બાદ—

આ મુસીબતનો ટોપ માથે ધરીને નીકળેલો આશક તે વી-રપુરનો પ્રીન્સ ઇન્દ્રસેન હતો. રનાદેવડીને ઉંચકીને સવારીના મુકામે લાવતો હતો. પચાસ કદમ જતાંજ રનાદે જાગૃત થઈ. પોતાના વ્હાલાને અકસ્માત નિહાળ્યો—ને જેમ ઉંડા સાગરમાં ડુબતાં ગેબી પાટીયાની મદદ મળી જાય, તેમ વ્હાલાની સહાયતા વ્હાલીને મળી ગઇ, ને તેનાં હર્ષાશ્રુ ગળી પડયાં—

'કોણ રઘુરામજી ? સીતાની સહાય કરવા આવ્યા ?—

કોણ કૃષ્ણ પ્રભુ ? દ્રૌપદીની વ્હાર કરવા આવ્યા ?'

" રસીલી રાધે ? ત્હારો દીલદાર ત્હારા પ્રેમના ખેંચાણથી સેંકડો કોસ પરથી ઉડીને આવે, તો તને નવાઇ શેની લાગે છે ? પ્રિયાના પ્રેમનો તાર એવો તો તીવ્ર છે, કે એ પ્રેમનું શર, મોટા મોટા ખડકો ભેદીને પ્રિયાના કોમળ અંતરમાં કુસુમની મીઠી વાસ પેઠેમ પ્રવેશ કરે છે ! કેવું કઠણ શર ! ખડકને ભેદનાર, અન્તરમાં ફૂલરૂપે કોમળ થઇને પેસે છે ! એજ—એજ હું ત્હારો આશક છું ! "

ઇંદ્રકુમારે તેના દેહને બે હાથે ઉચકેલો હતો, તે હાથ ઉંચા કરીને મનોહરીના ગોરા ગાલ પર હસતે હોઠે ચુંબન કર્યું...

" મ્હારો ભાર બોજારૂપ લાગતો હશે. હવે મને હેઠે ઉતરવા દો, મને હવે ભેટવા દો. જમીન પર બેસીને તમારો ચ્હેરો નજરે નજર જોવા દો ! " રનાદે જોરથી વિછુટી પડી.

" પ્રિયે ? પ્રેમની કને શરીરનુ જોર શુ ભારરૂપ થઇ પડે ! જેને રાજનગરીની સત્તાનો બોજ ભારરૂપ થઇ પડયો છે, ને બોજ આ પ્રેમ—રાજ્યથી વધારે ગણું છે !— જો કે આ બોજ ભયંકર છે, છતાં તે સહેલો છે. પ્રિય વસ્તુમાં દોષ કે બોજ હોઈ શકેજ નહિ !

" કહો, હવે મને ક્યાં લઇ જશો ? "

" સ્વર્ગ સમાન રાજભુવનમાં ! "

" કૃષ્ણના મંદિરમાં કુબ્જા શોભશે ? "

" સ્વરૂપથી કે સ્નેહથી ? "

" સ્નેહનો ભાવ સ્વરૂપમાં મળી જતો નથી ? "

" સાચા સ્નેહીઓને સ્વરૂપની દરકાર નથી ! વિરાંગને ? કાશી રાજાની કુંવરી સ્વરૂપમાં ચંદ્રથી ઉતરે તેવી નથી ! ગુણમાં હઠે તેવી નથી. પ્રેમમાં સત્યભામાથી પાછી વળે તેવી નથી. સુખમાં સાવિત્રીથી અળગી થાય તેવી નથી. પણ લગની લાગી લોચનની, ત્યાં દીલડું કહો, કેમ ક્યાંય ઠરે ? "

" જગત તમને મેણું મારશે, કે લુંટારાની દીકરી–"

" બસ–બસ, રાધે ? વધુ ન બોલો ! જાબુવન વાંદરાની દીકરીને કૃષ્ણ પ્રભુ લાવ્યા હતા. સ્નેહનુ પરિબળ મોટુ છે. "

" રાજભૂવનમાં ઉત્તમ કૂલવધુ જોઇએ. ખરી ક્ષત્રિયાણી જોઇએ. "

" તું ક્યાં ક્ષત્રીબાળા નથી ? આજકાલ રાજવંશીઓ વળી ક્યા ખરા ક્ષત્રી બચ્યા રહેલા છે ? કોઈ ઘાંચીનો, કોઈ મોચીનો, કોઇ સુઇનો, કોઇ સુતારનો, કોઈ બ્રાહ્મણ, કોઇ ભરવાડ, ને કોઈ વાઘરીનો દીકરો કુંવરડો થઇ બેઠો છે ! તે રીતે રાણીઓમાં પણ સમજવું ! એક રાજા ખવાસણને રાણી તરીકે રાખે છે; તો બીજો ગુલામડીને બીબી બનાવે છે ! એ સર્વે કરતાં તો તું ચડતી છે."

" રાજમાતા–રાજકુળ તમને નિંદશે, પ્રજામાં તમારૂ તેજ ઓછું થઇ જશે, ને ઉપરી સાહેબો ખિજશે."

" ત્હારા પ્રેમ કને મને કોઇની દરકાર નહિ રહે ! "

" કાશી રાજાની પુત્રીનો શ્રાપ પડશે. "

" રાજાઓ ક્યાં એકજ રાણીએ જીવન પુરૂં કરે છે !

" ત્યારે મ્હારા પર શોકય આવશે કે ? "

"માનીતી રાણી તો તુંજ હોય, પછી ગમે તેટલી આવે!"

"મ્હારા કરતાં ચડીઆતી કોઇ નહિ મળે?"

"પ્રેમનો પ્રથમ તાર ત્હારી સાથે સંધાયલો છે."

"તે તાર તોડનાર કોઇ બીજી વીજળી નહિ હોય?"

"શંકાના સાગરમાં ગોથા ખાઇને, કુદરતની કલ્પનાનો અવળો અર્થ કરવાની ત્હારે જરૂર નથી. પ્રિયે! તું બહુ શ્રમિત થઈ ગઈ છું; ત્હારા મુખ–કપાળ પર પ્રસેવ બિન્દુ ટપકી રહેલાં છે. ત્હારૂં શરીર પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયુ છે. હવે જલદી આશ્રમે પહોંચી જઇએ. પટણા સ્ટેશન નજીક એક ધર્મશાળા છે, ત્યાં ઉતારો રાખ્યો છે. કાશી રાજાને ખબર પડી જાય, તે માટે ગુપ્તવેશે રહેલા છે. સાથે મ્હારો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી, એક રસોઇયો, ને બે સિપાઇ છે. એક સિપાઇ શીકારી છે. બીજો ઉતારાનો રક્ષપાળ છે. ચાલો, આપણે જલદી જઇએ, અહીંથી થોડુંજ હવે બાકી છે–"

"તમે થાકી ગયા હશો–જો હુ તમને ઉચકી લઉ તો!"

"મને ઉચકી શકો, એટલું બળ આવ્યુ કે શું?"

"હા–હું ગરીબ વનવાસિની કહેવાઉ! તેને વળી રાજપદનુ સુખ મળશે–એ બળ કેટલું વધ્યું ગણાય! વળી મન સૂખનો વેગ એટલો જોરમાં છે, કે પિયુનું પ્રેમ–પ્રબળ મોટા પહાડ પણ તોડશે. આપ રાજ કુલડાં છો; તોપણ તાપ–તડકો ન ગણતાં પર્વતોની અંદર ચાલતા હતા કની?"

"રસોલે? મે સિપાઇને પહેલો રવાના કર્યો છે. જો સામે એજ માણસ ગાડી લઇને આવે છે! ચાલો–આપણે ચાલતાં જઇએ ને ગાડીમાં બેસી જઇએ—"

"હુ રાખેલી ગણાઇશ, કે પરણેલી?"

"ગાંધર્વ લગ્ન થઇ ગયાં છે. તું મ્હારી શકુન્તલા છે!"

"શકુન્તલા ને દુષ્યન્ત વિસરી ગયા હતા, તે સ્મરણમાં છે ?"

"જો વિસ્મરણ થયું હોત, તો અહીં સુધી કેમ આવત!"

"ભૂખમાં અન્નનું સ્મરણ થાય છે, મોં કને આવતાં ભૂખ ટળી જાય છે, ગામ જ્યાં સુધી નજરે નથી પડ્યું, ત્યાં સુધીજ થાક લાગે છે. નજીક આવ્યા પછી અશાન્તિ નથી !"

"પ્રિય ? પ્રથમ તો આ ત્હારી મધુરી આંખ અને રસીલી કીકીએ મને મોહ લગાડ્યો છે–ને તે પ્રેમના તારમાં ગંઠાઇ ગયો છે–હવે તો આ દેહના દોરામાં ગુંથાયલાં પ્રેમનો મોહ, ચેહમાં સાથેજ બળશે !"

"પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ?"

"અવિશ્વાસથી પ્રેમ નીભતો નથી !"

"કુટીલ સંસારમાં સ્પર્ધા, અદેખાઇ, મોહ ને માયાનું આવરણ બહુ હોય છે. વિપત્તીએ મને આ શીખવ્યું છે."

"દૃઢ મનના માનવો ચળે એ કલ્પના ખોટી છે."

"શું હું તમારીજ છું ?" રનાદે ઉમળકાથી પિયુને ભેટી પડી !

"હા, તું મ્હારીજ છે !" કુમારે તેને છાતી સરસી ચાંપી, બન્ને જણે પરસ્પર કોલ લીધો–દીધો સૂર્ય સામે ઉભીને પ્રતિજ્ઞા કરી--ગાડી આવી, ને બન્ને બેઠાં ! ગાડી રવાના થઇ—

પ્રેમીઓનાં દીલ અજબ તરેહનાં હોય છે—

કુમારના મનમાંથી રનાદેવડી વિસરાણી ન્હોતી. તે જો કે રાજપદ પામ્યા, રાણી પરણ્યા; પણ એક દહાડો એ કિશોર, નન્દનીની કુમારીલ અવસ્થા ભુંટી નહિ ! બે ખાટા–મીઠા શબ્દો પણ બોલ્યો નહિ ! જસાજીની શોધમાં, ને રનાદેવી મુલાકાતમાં ભ્રમિત ચિત્ત, રાજપદ છોડીને ભટકવા લાગ્યું—

કુંવરના મનની નબળાઇ વધી ગયલી જોઇને રાજમાતાએ ઘણા વૈદો ફેરવ્યા, પણ તેનું સાંકડુ ને ગુહ્ય મનનું સંકટ કોણ પારખી શકે ? એક કુન્દનલાલ અને બીજી માણેક જાણતી હતી. માણેક જેવી સુશીલ અને સાધ્વીને કુમારે પોતાની ભગિની માનેલી હતી. કુંવર હમેશાં એકવાર, બે ઘડી માણેક કને જતો હતો, અને બે સુખ દુઃખની વાતો કરતો હતો. ગુજ્ર માણેકે તેને ભાઇ માન્યો હતો. અહી રાજા કે નોકરનું પદ ન્હોતું. કુન્દનનો પણ ઇન્દ્રસેન પર ભરૂસો હતો. માણેક કુન્દનની એકાન્ત મુલાકાત માટે લોકનિંદા બહુ થતી હતી. પણ વાઘને કોણ કહે, કે તારૂં મો ગધાય છે ? દિવાનને ચિન્તા હતી, કે એક દહાડો કદી માણેકના બળે કુન્દન દિવાન થશે !—

માણેક વારવાર કુમારને ઉપદેશ કરીને કહેતી, કે " કિશોરનંદની જેવી સુકુમાર ને ડાહી કુમારીનો પ્રેમ સ્વિકારો—ને તેમાં મન પરોવી દો, " ત્યારે કુમાર કહેતો કે, "જ્યાં સુધી એ રનાદેવડી નહિ મળે, ત્યાં સુધી મન સ્થિર થવાનું નથી. " અતે તેણે યત્ન આદર્યો, ને એજ ખટપટમાં છેવટે રનાદે મેળવી—

કાશીકુંવરીને પરણ્યાને કુમારને બહુ વખત વીતિ ગયો હતો—ને રનાદેને મેળવતાં સુધી તે સ્વપત્નિને ચાહતો નહોતો—કિશોરીએ વધુવાર કુમારને વિનતી કરી હતી. કુંવરે તેને તરછોડી ન્હોતી—પણ દીલ વગરનો કુમાર સ્વપ્રેમ જોઇ શકતો ન્હોતો. કિશોરીએ કુમારને એમ પણ કહ્યું હતું, કે " આપ કહો, તો હું જાતે તે કરતાં સરસ બીજી પરણાવું; પણ હલકી કૂળની બાળાને શા માટે જગ્યા દેવી જોઇએ ! મૃત પિતા ને હૈયાત માતાનો પણ અનાદર છે ! " ત્યારે કુમારે કહ્યું કે, " જો હૃદય-મંદિરમાં તે પેસી ચુકી છે, તો રાજમંદિરમાં લાવવાની શી હરકત હોય ! " આખરે કુંવરે તે કામ કીધું, કિશોરી

છતે ધણીએ નીલમ પેઠે પીડાવા લાગી-ને માણેકનેજ હવે તો પોતાની હિતેચ્છુ માની-રાજ માતાની પ્રીતિ સપાદન કરી.

ધીમે ધીમે કુંવરને ઠેકાણે લાવવા વિચાર કર્યો. એકજ ને એકજ પ્રભુને ભજવા લાગી. માણેકે ધિરજ દીધી, ને પોતાથી બને તેટલું કરીને દમ્પતી સ્નેહ વધારી દેવા કહ્યું. આખરે પટણાથી ,તારમાં ખબર આવી, કે "રનાદે હાથ આવી છે. યોગ્ય સત્કાર કરવા દિવાન તથા રાજમંળને તૈયાર રહેવું-નવો રાજ મહેલ શણગારી તૈયાર અલહાયદો રાખવો."

'રાજાને ગમે તે રાણી ને છાણાં વીંણતી આણી' કુમારના હુકમથી દિવાને સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખી, અને બીજે દિવસે ઇંદ્રસેન કુમાર પોતાની પ્રિયાંગનાને લઇનેપધાર્યા. જો કે રાજમંડળ, રાજકુળમાં કે પ્રજા વર્ગને તે રૂચ્યું નહિ, પણ સર્વે જણને આશિર્વાદ દેવો પડયો-રાજમાતાએ રનાદેને વધાવી-ને દમ્પતી એકાન્ત રાજમહેલમાં આનદ કરવા પધાર્યાં. કુવરનું મગજ હવે શાન્ત થયુ! પોતાનો મિત્ર માધવ મળ્યો-ને તેને હવે 'કમ્પેનીયન' તરીકે રાખીને નિવૃત્તિએ આનદ કરવા લાગ્યા-

રનાદેવડીની સખી રાધાને પાસેના ગામમા પરણાવી હતી. તેને તેડાવીને રનાદેવીએ ગોઠણ તરીકે રાખી. વાંચનાર ? આજનો મગળ પ્રસંગ રનાદેવડીને તો સફળ થયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ભાગ્ય યોગ!

ઇન્દ્રસેન ને રનાદેવડીનો સ્નેહ-સમાગમ!

भाग्यं फलंति सर्वत्रं न च विद्या न च पौरुषं।
समुद्रं मथन लेभे हरिः लक्ष्मी हरो विषम्॥

ભાગ્ય–યોગની બલિહારી છે! વનવાસીની બાળા રાજપદ પામી. ધુળને કાંકરાની શૈય્યામાંથી મખમલની ગાદીપર જઇ સુતી. રનાદેવડીયે પ્રાણ ગત થતાં સુધી હજારો પોકાર કર્યા, પણ એક દેહ-પંખી, જે સ્થળમાં પ્રત્યુત્તર દેવાને હાજર ન થાય, તેને હજારો નોકર ચાકર ખમાં ખમાં કરવા લાગ્યા. જંગલમાં મગળ થઈ ગયું! શરીરને બિલોર કાચ પ્રમાણે સંભાળવા લાગ્યા–કુદરતનીજ કૃપા થઈ, તો પછી માણસનો મોહ કેમ અટકે? રનાદેવડી એક મહાદેવી, રાજદેવી તરીકે પુજાવા લાગી. ઇન્દ્રસેન કુમારના માનીતી રાણી રાજભુવનમાં રમણ કરવા લાગી. ચંદ્રરજનાનો લ્હાવો લેવા લાગી. સ્નેહ સમાગમમાં લીલા કરવા લાગી. “રનાદે? વ્હાલી રનાદે?–મને હવે તું ત્હારા મીઠા નામથી બોલાવા દે; દેવડી? ત્હારા આવાગમનથી આ શુન્ય–હૃદય અને સ્મશાન–મહેલ કેવો કલ્લોલ કરતો થયો છે?” કુમારે સ્નેહથી કહ્યું. મહેલની એકાન્ત અગાસીમાં, પશુ પક્ષી ને જન–પ્રાણીની શાન્ત નિદ્રા વેળા જાગૃત જોડાએ વિનોદ કરવા માંડયો. “પ્રેમીયોની પહેલી મુલાકાતમાં નિદ્રા પ્રવેશ કેમ કરી શકે? કૃપાનાથ? અંધારી રાત્રીમા આ પ્રકાશ આપની કૃપાનો છે, પૃથ્વીમાં તેજ નથી; તેમાં તો આપ જેવા સુર્યના પ્રકાશનો અંશ છે. ચંદ્રની ગતિમાં, તારાના તેજમાં ને વિજળીની ચમકમાં પણ આપ જેવા સવિતાનાથનો પ્રભાવ પથરાએલો છે. હું એક કંગાલ બાપની કન્યા, વન–વગડામાં, પશુ–પ્રાણી જોડે વિનોદ કરનારી, પર્ણકુટીમાં પથારી કરનારી, અન્ન–ફળ આંહાર કરનારી, ને એક ગરીબ રજપુતની વૈરી થનારી, આ પદ પામી; એ સર્વે આપ જેવા શીરછત્ર મુકુટ-મણી દયાળુ દેવનો પ્રભાવ છે. મ્હારા દેવના દેવ? મ્હારા જીવન રક્ષક? મ્હારા હૃદયાધાર? મ્હારા સુખના સૂર્ય? હું તો આપની કિંકરી છુ, તમે મ્હારા કૃષ્ણ પ્રભુ છો; હું તો આપની ઇંદ્રિય

રૂપ ગોપીકા છું, માત્ર મ્હારી પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનોજ પ્રસાદ ધરવાને શક્તિવાન છું—મને બીજી કશી આવડત નથી. રાજમાં પ્રપંચ બહુ રહેલો છે. માનીતી રાણી અણમાનીતી થતાં વાર લાગતી નથી. રાજાઓ ચલિત મનના છે. ક્ષમા કરજો, કૃપાળુ કાન્ત ? તમને અણઘટતાં કે અવિચારી વચનો કહેતી હોઉં, તો ક્ષમા કરજો. આપ દયાળુ દેવ દયા કરવાને લાયક છો ! આપ રાજા છો: અપરાધીને ક્ષમા કરવી, એ આપનો ધર્મ છે: હું બોલાવાની છુટ માત્ર આજેજ લઉછું, મને સ્વતંત્રતાથી બોલવું ગમતું ન્હોતું, દીલ સાથે દીલ મળી ગયું છે, ત્યારેજ મ્હારા મનની વાત ખુલ્લી કરૂં છું: હું ભોળી બાળા છું. વિવેકમાં, વિચારમાં હુ અજ્ઞાન છુ. જે મને કઇ પણ જ્ઞાન થયું હોય, તો તે આપનો પ્રતાપ છે. મને નવા નવા તરંગો પેદા થયા હેય, થતા હોય, તો તે આપની લગનીનો પ્રભાવ છે. રાજ—ખટપટથી મ્હારા જેવી અજાણ ને અનાન, નિરાધાર ને નિર્લેપ બાળા આપને શરણે પડી છું. એક ગાયને બચાવવાનુ આપને પુન્ય મળ્યુ છે. આપને સમજાવનાર, મોહાવનાર, ને ચળાવનાર ઘણા મળશે. આપ ગામ ધણી છો. મ્હારા જેવી ગરીબ કુળની કન્યા વરવા માટે આપને ઠપકો આપશે, દોષિત કરશે ! જો કે આપણે તો ગંગા કાંઠે સૂર્ય દેવ સમક્ષ, બ્રહ્મ વચને વર્યા છીયે: ખાડે નહિ, પણ હસ્તમેળાપે હૃદયધારે વરેલાં છીએ—તોપણ લોકાપવાદથી ભુંડું બોલાશે. કાશી રાજા જેવો ધુરંધર મહિપતિ, પોતાની કુવરી પર આવનારી શોકનો ધ્વંસ કરવા મનત કરશે. એવા કઠણ કાળમાં મ્હારૂં કોઇ નથી, દીનાનાથ ? મ્હારૂં કોઇ નથી. એક આપ ગામ ધણી અને બીજો રામ ધણી !" એટલુ કહીને રનાદે રડી પડી. કુમારે તેનું માથું ખોળામાં લીધું, ને ગોરા ગાલ પર હોઠ લગાડી, બે બોલ ધિરજથી કહ્યા—" દેવડી ? ત્હારૂં અંતઃકરણ કોમળ—ગુલાબ જેવું

છે, ગુલાબના કાંટા પ્રેમી ગુલાબને પ્રિય છે. ત્હારૂં હૃદય દયાથી ને માયાથી ભરેલું છે. તું એક ખરેખર પ્રેમની પૂતળી છું. ત્હારી રગેરગમાં પુજ્ય પ્રેમ ભરેલો છે-અને એવા તારા સત્ય પ્રેમે મ્હારા અંગમાં અજબ અસર કરી છે. ગમે તેવા પ્રપંચી સગ્રામમાં ભેદનાં બાણો ઉડે, પરંતુ ત્હારા પ્રેમરૂપી બખ્તર પર કશી અસર થવાની નથી. તું મ્હારી છું. આ પ્રાણ ત્હારો છે. હું મોહથી નથી કહેતો, પ્રેમથી કહું છું, તને યાદ હશે, કે આજ સુધી મેં કાશીરાજાની પુત્રીનુ પ્રેમ-પાન કર્યું નથી. મને અનેક રૂપાળી રાજકન્યા મળતી હતી; પણ જે દિવસથી મે ત્હારૂં નિર્મળ દર્શન કર્યું છે; ત્યારથી તુજ સરખી અખંડ પુન્ય બાળા રાજ-રત્નનોજ ભોગી થવાનું મેં નક્કી કરેલુ છે. ત્હારી નિર્દોષ મુલાકાત વેળા તે મને પ્રેમથી જે પાણી પાયુ હતું; પાણી આપતાં દુગ્ધ પાવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, ને સમય હું વારંવાર યાદ કરૂ છુ. માનવનુ મન તેની ભાષા પરથી સહજ પારખી શકાય છે. નેતરની કોમળતા એક છે. સોનાની કોમળતા બીજી છે. સ્ત્રીઓ કોમળ છે, પણ જે કેવળ નિર્દોષ રત્ન જેવું જેનુ હૃદય હોય છે, જેનામાં પ્રભુત્વ હોય છે; જે કેવળ પ્રપચ રહિત-નિર્મળ ગંગા-જળ જેવું હોય છે, તેની તો બલિહારી છે. સ્વાર્થ ખાતર પ્રપચી હૃદય બનાવનાર ખુદ પોતેજ પાપી હૃદયના છે. ત્હારા શુદ્ધ અંતઃકરણની મેં સારી રીતે કસોટી કરી છે.

* * *

" ત્હારી જીંદગી એ મ્હારા સુખનો તાર છે, કાશી કુંવરીને હું પરણ્યો છું. ના; મ્હારો દેહ પરણ્યો છે. મ્હારૂ અંતઃકરણ વર્યું નથી. સત્તાના બળે માનવને એક અપરાધ કરવો પડે, તો તે કરનાર નહિ, પણ કરાવનાર ગુન્હેગાર છે. હું તો પ્રથમજ તને વર્યો છું. સદેહે જીવતાં ને મરતાં હું તો ત્હારી સાથેજ ડુબવા, દટાવા, ને

બળવા તૈયાર છું, જળમાં, ભૂમિમાં કે અગ્નિમાં સાથેજ રહેવા ખુશી છુ, આ વચન રઘુરામનું સમજી રાખજે. મ્હારે એક પત્નિવ્રત્ત છે। સીતા જેવી સુંદરી માટે રામને સેતુ બાંધવો પડયો છે. પ્રભુ ને પ્રેમ એકજ છે. તેનાં અંગ જુદાં છે, પણ અંતે એકજ છે. હું જુદાં જુદાં દેવ દેવલાં ઇચ્છતો નથી. મ્હારે મન તુંજ એક મ્હારી દેવડી છુ; પ્રભુના અંશથી જો દમ્પતી ધર્મ સાચવીશું, તો પરમાત્માના ધામમાં સહેજે પ્હોંચીશું. મને કોઇ ચળાવે તેમ નથી. તું નિશ્ચિંત રહેજે, દેવડી ? તું બેફિકર રહેજે."

"હું નિશ્ચિંત છું. ભાવી ભગવાન પર મ્હારો વિશ્વાસ છે, પણ આ માંસલ શરીર નબળું પડી જાય, કોઈ પુર્વના પાપે રોગથી ઘેરાઈ જાય, મળ મુત્રાદિ વ્યાધીને લીધે શરીર ક્ષીણ થઇ જાય, ગંધ મારતું થાય, તો તે પર કેમ પ્રેમ રહે ? આપ જેવા કોમળ રાજવંશીને એ વ્યાધી શા માટે જોઇએ ? શું તે વેળા રાજ વૈભવની વાન્ચ્છના વાળી અનેક રાજકન્યા, જેનું માંસળ ગાત્ર ચન્દ્રનાં કીરણ માફક ચમકતું હોય, તે નજર આગળ ખડી થઈ જાય, તો વ્યાધીકારક ગંધાતા દેહની પરવા રહે ખરી ! મ્હારા સમ ! સાચું કહેજો, તે વેળા મન દૃઢ રહે ખરૂ ?"

"દેવડી ? તું બહુ ઉંડા પાણીમાં ઉતરવા લાગી-રાજવંશી નબળા મનના હોવાથી, અને હાલના નાજુક સમયમાં ગોરી ચામડીના દુઃસંગતથી કેવળ વિલાસી વૈભવની માયાનો પાશ લાગવાથી કોઇ સ્ત્રી-ભોગી હશે, ગવૈયા નિમિતે નાયકાના છંદમાં પડતા હશે, પુરૂપ પ્રેમને લીધે નાટકવાળા રૂપાળા છોકરાઓના સંગમાં પડયા હશે, શોખને બ્હાને નાટક મંડળીઓ કહાડીને, મોહ પુરો કરતા હશે, ખવાસણો ને હલકી છંદી સ્ત્રીઓના રાસ જોવા માટે રમણ કરતા હશે- ને તેથી લોકાપવાદ લાગતો હશે; પણ દેવી ? મ્હારામાં તે

છંદ નથી. હું તેને વરવા માટેજ અપરાધી અપવાદી ઠરેલો છું—તે પુરતું છે—હવે મને કંઇ ન પુછશો. હુ તમારો છું; પ્રભુ પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે હું તમારો છું—હવે કહો, તમને શું જોઇએ છે ? ”

“ તમારો સદાનો શુદ્ધ પ્રેમ–સિવાય કશું નહિ ! ”

“ રાણી ? દેહ–શરીર એકલું, અલંકાર વગર શોભતું નથી. મિષ્ઠાન સાથે વિવિધ રસના પદાર્થોની જરૂર હોવીજ જોઇએ, તું હવે વીરપુર રાજની પટરાણી છુ—તને ઘણાં જનો સાથે મળવા ભેટવાનું છે, આપણે જનાનાનો રિવાજ રાખ્યો નથી—ત્હારે માટે વસ્ત્રાલંકાર જોઇએ, તે મંગાવી લ્હો. કહો તો મુંબઇ જઇએ. કહો તો વિલાયત જઇએ.”

“ મ્હારે મ્હારૂં સૌંદર્ય શણગારીને આપ સિવાય બીજા કોને બતાવવાનું છે ? મુર્ખ ને લોભી સ્ત્રીઓ જગતની નજરમાં રૂપાળી દેખાવા ઠણકો કરીને ધણીને તો ગણતીએ નથી, તેવી સ્ત્રીયોના જીવતરને શું ધન્યવાદ આપીશું ? પારકા પુરૂષની મોહિની નજર જોઇને પોતાના સૌંદર્યને પોતે ધન્યવાદ આપે છે, એવી સ્ત્રીઓ સતી નથી; પણ માત્ર મોહની મુર્તિ છે ! મ્હારે મન તમેજ મોહક છો. મ્હારે બીજાને મોહ લગાડવો નથી.”

“દેવડી ? તમારી ભૂલ છે. જે સૌંદર્ય પર વિવિધ અલંકારનુ આચ્છાદન કરવામાં આવે છે, તે પરપુરૂષને મોહવા કે અંજાવા માટે નથી, પણ પોતાના વરનો વ્હાલ, ઘરની રીહાસત, રાજનો વૈભવ, ઘરમાં સ્ત્રીની સત્તા, કુટમ્બ અને સગાઓમાં પતિની ઉત્તમ છાપ બેસાડવાનો એ માર્ગ છે. લોકો શું જાણે, કે પોતાની સ્ત્રીને તેનો વર ચાહે છે. કંઇક અંતરમાં ને કંઇક પ્રકાશ બહાર પડવો જોઇએ.”

“ મહારાજા ? સાદાઇમાં સુખ છે. સાદા અન્નમાં વિકાર નથી. જોકે અલંકાર વગરની નાર શોભતી નથી, પણ ધણીના પ્યારની

હદ અલંકારમાં સમાયલી નથી, જો તેમ હોત, તો સીતાને વનમાં જવું ન ગમત ! સાવિત્રી અંધ-અને પદભ્રષ્ટ રાજાના પુત્રને ન વરત ! પછી તો હું આપના વચનને તાબે છું. ”

“ હું એટલુંજ સાંભળવા માગતો હતો, પણ મારૂં વચન પાળજે.’

“ જો તમને એમ રૂચે છે, તો ભલે—”

“ પ્રભાત થવા આવ્યું છે. રાજમાતાને મળવા પધારજો—તે તમને મળવા આવે, તેની મુલાકાત લ્હેજો. વિવેકમાં તો ખામી નહિ આવે, પણ તમારો દરજ્જો હવે મોટો છે. તે સભાળજો—”

“ ચિન્તા નહિ. હવે નિદ્રા નહિ આવે. માટે—”

“ મને વ્હેલાં ઉઠવાની ટેવ છે. નોકર-ચાકરો સૌ જાણે છે. ગરમ પાણી તૈયાર હશે. આપને જે વસ્ત્ર જોઇયે, તે તૈયાર છે. બીજા મગાવું છું. ”

“ પધારો, પણ મ્હારી એક વિનંતી છે, કે મને સદા આપનું-પુજન કરવા દેવું-એકવાર પ્રભાતમાં પગે પડવા દેવું. ”

“ જેવી ઇચ્છા, મ્હારી રસિલી રાધે ! ” કુમારે તેણીના બન્ને હાથ પકડીને છાતી સરસી ચાંપી-રનાદેએ પતિની પીઠ પાછળ જમણો હાથ રાખ્યો. કુમારે તેણીની પીઠ પકડી, ને ડગ ભરતાં બન્ને અંદર ગયાં.

વાહરે પ્રેમ, વાહ ! વાહરે ત્હારો દોર, વાહ ! સંસ્કાર વિના આ સુખ કયાંથી પમાય ?—ધન્ય છે પ્રેમાળ દમ્પતીયો ? ધન્ય છે સુકુમાર રાજવંશીઓ ? ધન્ય છે તમારા પૂર્વનાં પુન્યને ! ભલા ભારતના ક્ષત્રીજનો જ્યારે ખરા રાજકૂળના હોય, ને આ રીતે એકજ પત્નિ વ્રત્તધારી નીકળે, ત્યારે કોણ ના કહેશે, કે ભારતનો ઉદય થવાનો નથી ? જીવતા રહો, મ્હારા પ્રતાપી રાજાઓ ? રાજકુટમ્બની સ્વતંત્ર જાહોજલાલી અને ધર્મજ્ઞતા જાળવીને ચિરાયુ રહો ! !

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રાજ-તંત્ર-શોક્ય તે શોક્ય !!

મહારાજાશ્રીના નવા આનંદનો ઉત્સવ જાહેર કરવા માટે, અને નવાં ઠકરાણીના પ્રવેશની યાદગારી જાળવવા માટે દિવાન સાહેબે, હજુર હુકમથી એક વધારો બહાર પાડયો, તેમાં તે દિવસે જાહેર તહેવાર પાળવાનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો. શાળાઓ, કોર્ટો અને બીજાં ખાતા બંધ રખાવ્યાં—એટલુંજ નહિ, પણ દરબાર ભરવામાં આવી, ને વાજીંત્રો પણ વગડાવ્યાં. બારોટ, દાંસોદી ને ગરીબ ભિખારીઓને સોના રૂપાનાં દાન આપ્યાં—મહારાજાશ્રીને શેઠ—શાહુકારોએ નજરાણાં કર્યાં—તે પછી બન્ને જોડલાં રાજમાતાને મહેલે તેમને પગે પડવા ગયાં—માતુશ્રીએ અખંડ સૌભાગ્ય ચહીને તેમનો યથેષ્ટ સત્કાર કર્યો—ઓવારણાં લીપાં—ને રાજ મહેલમાં પધાર્યાં—રાણીબાને ભેટવા માટે રાજ-સેવકીઓ આવી. ખોળ ઉતારીને યથાશક્તિ દામ પગમાં મુકયા—ખવાસણોએ ખુશામત કરી. રૂપ—ગુણનાં વખાણ થયાં—રાજ રીત પ્રમાણે યથેષ્ટ મહિમા દર્શાવ્યો—મહારાજાશ્રીએ આ પ્રસંગે રાજ કારભારીઓને સૌ સૌનો દરજ્જા પ્રમાણે ઇનામો આપ્યાં—આ ઇનામોમાં દિવાન સાહેબને છસો રૂપિયાની એક સાદાં મોતીની માળા આપી. અને કુન્દનલાલને એક હજારનો હાર આપ્યો. દિવાનની આંખમાં તે ખુંચ્યો, ને જાહેર અપમાનનું વૈર લેવાનો તેણે આડકતરો ઉપાય શરૂ કર્યો.

રનાદેવડીને મળવા માટે માણેકગવરી આવી. માણેક જેવી શુદ્ધ સાધ્વીનો ચાહ કિશોરનન્દીની ઉપર હતો. કિશોરી ખરી કુળવાન ને રાજવંશી કુંવરી હતી. રાજકુટમ્બમાં એવીજ કુંવરીઓ હોવી જોઇએ. તેણીનામાં ગર્વનો અંશ ન્હોતો! રાજબાળક છતાં

ખડતલ અને ઉમદા વિચારની નિષ્કપટી આભૂષણ હતી. રાજકુળને શોભાવે-તારે તેવી સુશીલ, શાન્ત, સુકુમાર રાજબાળા હતી. માણેક પની લાડકવાઇ, અને ચડતા રાજની પુત્રી છતાં, અભિમાનથી બીજાને તરછોડતી નહતી. પણ સગુણથી તાબે થઇને નમ્રપણે વિવેક કરતી હતી. ભાગ્યયોગે વીરપુર કુંવરનો સંસ્કાર નબળો હોવાથી માત્ર મન તનથી રિબાતી હતી, તેના અંતરમાં આપદાના ઉમળકા ઉભરાતા છતાં તેણે માતપિતાને કશી ફરિયાદ કરી નહતી. ઇન્દ્રસેન અયોધ્યા તરફ રનાદે માટે ગયા હતા. તોપણ પોતાના પિતાને તેની ખબર આપી ન હતી. આ કુમારશ્રીનો સ્નેહી માધુભા હવે ખાનગી વાતોનો સાથી થઇ પડ્યો, અને રનાદેવડીની સખી પેલી રાધા પણ વાતનો વિસામો થઈ પડી. બાળમિત્રો ને રાજ સ્નેહીયો પોતાના રાજમિત્રની ચડતી વેળા સુખપદ ન મેળવે, તો અન્યકાળ કયો હોય ?—માધવ ને રાધા તો રાજ દમ્પતીનાં પ્રીતિપાત્ર થઈ પડયાં—દમ્પતીએ પરસ્પર બન્નેને મિત્રપદ આપ્યું. કાશી રાજાની ભલી રાજકુંવરી ચાહતી હતી, કે કોઇ પણ પ્રકારે મ્હારા સ્વામીને સુખ મળે ! આ સદ્‌ગુણથી માણેકનો તેમજ રાજમાતાનો તેણીના પર બહુ ચાહ વધ્યો હતો. કુમાર જો કે તેને તરછોડતો નહતો, પણ તેના મગજમાં રનાદેની ધુની લાગી રહી હોવાથી, કિશોરીના સદ્‌ગુણને તે અનુભવી શક્યો ન હતો. જો તેણે અનુભવ લીધો હોત, તો રનાદે ગમે તેવી રૂપાળી છતાં તેના મોહમાંથી છુટો થઇ જાત; કેમકે કુમાર કદરદાન ને સાત્વિક ભાવનાવાળો હતો. દયાળુ દીલનો ને માયાળુ મનનો હતો.

માણેકે અગાઉથી મળવા આવવાની ખબર આપી હતી. પોતાની એક પ્રિય ભગિની જેવી માણેક છે, એવો વિશ્વાસ રનાદેને કુંવરે બેસાડયો હતો, ને તેથી માણેક આવતાં રનાદેવડીએ હર્ષથી

સત્કાર કર્યો હતો. મહારાજા પણ ત્યાં આવ્યા, ને માણેકે હસતે મુખડે કહ્યું.

"મ્હારાં બ્હેન બહુ વિવેકી ને શાણાં છે!"

"હવે તેને વિશેષ વિવેકી બનાવવાનું તમારે માથે છે."

"અમે તમારાં ઓશીંગણ છીયે."

"રાણીને ગુજરાતી સારૂં આવડે છે, અંગ્રેજી શીખવવાનો મ્હારો વિચાર છે. આપણે હવે જનાનો રાખવો નથી"

"ત્યારે તો આપની કીર્તિ થશે. દેશી રજવાડામાંથી જનાનાનો રિવાજ પહેલવહેલો આપના હાથેજ દુર થશે!"

"હું તો તે વધારે પસંદ કરૂં છું."

"પણ તેમ કરતાં પરપુરૂષોના હાથમાં હાથ આપીને શેકહેન્ડ કરવાનું મને નહિ ગમે!" પ્રેમી મુગ્ધાએ નિશ્ચય કર્યો.

"મને પણ તે ગમતું નથી—સ્ત્રીઓએ માત્ર માથું નમાવવું, એ પુરતું છે—" કુમારે ઠરાવ કર્યો.

"દેવી? તમે માણેકબાઇના પ્રસંગમાં જેમ જેમ વધુ આવશો, તેમ તેમ તમે નવા નવા અનુભવમાં પ્રવેશ કરી શકશો, ને તે પછી તમે જાણશો, કે તમે નવીજ જીંદગી શરૂ કરી છે."

"આપની વડીલાઇનો એ ધર્મ છે, હું તે કોણ? રાણીબા તો મ્હારાં બહેન છે, ને જે કરીશ, તે હમારી ફરજ છે."

માણેકે ઉત્તર દીધો—

"ફાશી કુંવરીને પણ તેમણેજ વિવેકી બનાવ્યાં છે." કુંવરે કહ્યું.

"તમારે તેમની જોડે બહુ બનતું હશે," રનાદેએ પુછ્યું.

"તેમનો સ્વભાવ એવો મળતાવડો છે કે જેમના પ્રસંગમાં આવે છે, તેમને તો તે સાકર પેઠે ગળ્યાં લાગે છે." કુંવરે વચ્ચે કહ્યું.

"એ એક ખુબી છે."

ખુબામાં ખુશામત કરતાં નથી. તેમના વર કુન્દનલાલ પણ તેવાજ છે."

" હા–તે તો મને અનુભવ થયો–આપણી સાથેજ હતા–બહુ સારા માણસ છે."

" કિશોરીબા મળવા આવવા ઇચ્છે છે," માણેકે કહ્યું.

" હું તો ધારૂં છું, કે દેવડી ત્યાં જાય!"

" હા–હું જઇશ—" રનાદેએ ધીમે સાદે ઉત્તર દીધો.

" ના–તે પોતેજ આવવા ચાહે છે–મને કહેલું છે, કે જો મહારાજા સાહેબ આજ્ઞા કરે, તો મને ખબર કરવી."

" તેમને ખબર કરાવો." માણેક ઉભી થતાં દાસી ખબર લાવી, કે દિવાન સાહેબ અગત્યના કામસર મળવા પધાર્યા છે. કુંવર અંદર ગયા–ને માણેક તથા રનાદે પાછળના ખંડમાં ગયાં. થોડી વારે કિશોરી મળવા આવ્યાં–અને રીતસર હળીમળીને માણેક તથા કિશોરી રવાના થયાં. રનાદે અને કિશોરી ભેટયાં, પણ મનમાંથી હર્ષ બહાર પડયો નહિ. કિશોરી અદેખી ન હતી, તોપણ ઉત્તમ રાજકુળમાં ઉછેરેલ કુળના કુંવરી આવ્યાથી તેની પ્રજા વડે ઉત્તમ રાજધર્મ નહિ સચવાય, એજ માત્ર સંકોચ થયો–અને સખેદે તે છુટાં પડયાં–બન્ને જણી રવાના થઇ, અને પરભારાં રાજમાતાને મહેલે ગયાં, ને કુંવર અંદર આવ્યો. "કિશોરીની ભેટ થઇ?" કુંવરે પુછ્યું.

"હા–" દેવડીએ ધીમો જવાબ દીધો–કુંવર સમજી ગયો, વાત ઉડાવી દીધી–અને બાગમાં ફરવા ચાલ્યાં–એવામાં દાસી જમવાની ખબર લાવી—

રાજ જોડલાં જમ્યાં–ને શયનગ્રહમાં પધાર્યાં. મોટાં લોકોનો કાળવ્યય બીજો શો હોય? વાર્તા, સંગીત, વિલાસ, શિકાર, નવા નવા

પદાર્થો સાથે રમણ અને ખેલ સિવાય કશું નહિ! એક અવતારમાં ધંધો કર્યો–બીજામાં ભિખારીને ત્યાં અવતર્યા; ત્રીજામાં પુન્ય–તપ કીધું, ને ચોથામાં રાજપદ પામ્યા–હવે છેવટે?—નર્ક ગતિ!!—

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કિશોર–નન્દિનીને રાજમાતાનો દિલાસો.

"બેટા? નવી રાણીને મળી આવી, ત્યાંથી શું લઇ આવી?" રાજમાતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

માણેક ને કિશોરી રાજમહેલમાંથી રાજમાતાને મળવા આવ્યાં હતાં.

"સુખ ને આનદ!"

"અંતરનો કે મર્યાદાનો?"

"આપ જે કહો, તે!"

"માણેકબાઇ? તમને શું લાગે છે?"

"ભાઇશ્રીને ગમે તે ખરૂં! બાઇ તો ગુણી લાગે છે. પછી લાડી–પાડીનાં નીવડયે વખાણ!"

"મ્હારી કિશોરી જેવી ખરી?"

"અંનુભવ વગર કેમ ખબર પડે? પણ સોનું તે તો સોનુંજ કહેવાય કની?"

"બસ, મ્હારૂં પણ એમજ કહેવું છે."

"માતાજી? મને હવે શો માર્ગ બતાવશો? હું મહારાજને નડતર રૂપ ન થઇ પડું, તેનાં સ્નેહી સંસારને કણારૂપ ન થઇ પડું, તેવું શું કરશો?" કિશોરી આંસું ઢાળતી બોલી.

" તું મ્હારી ઇન્દ્રસેન કુંવરીથી ઓછી નથી. ત્હારે શોચ ન કરવો. મને કુંવરની નાદુરસ્ત તબીયત લાગ્યાથી વશીકરણ સંબંધી ત્હારા પર વ્હેમ આવ્યો હતો; પણ હું સત્ય કહુ છું કે, ત્હારા જેવી સુભાગી પુત્રવધુથી મને શાન્તિ થઇ છે. ધિરજનાં ફળ મોટાં છે. ત્હારી વૃત્તિ સાત્વિક છે. ત્હારો પતિભાવ અખંડ છે, તું કુળવાન રાજકન્યા છે. રાજમાં તો અનેક રાણીઓ હોય છે. ત્હારાપર પ્રભુ પ્રસન્ન થશે, ભાવી કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. તું સાસરામાંજ શોભિશ, ત્હારા પિતા મોટા છે, તોપણ ત્યાં સારી નહિ લાગીશ. હાલ તો અહીં રહે. તું મ્હારી પુત્રી છુ.

" પણ મ્હારી હાજરીથી મહારાજાનું દીલ દુ:ખાશે, અને નવી રાણી પણ સંકોચાશે. કોઇ પણ રીતે હુ મ્હારા સ્વામીનું દીલ દુખાવા રાજી નથી. તેઓ સ્નેહ સમાગમથી પરણ્યા છે. પેલી જો મ્હારી હાજરીથી કચવાય, ને તેને લીધે મહારાજાને મનગમતું સુખ ન મળે, તો પછી હુ શત્રુરૂપ થઈ પડીશ. તેના સુખમાં વિચ્છેદ કરવાનો મને શ્રાપ લાગશે, માટે હુ યાત્રાર્થે નીકળી જાઉં તો ? "

" હમણાં જવાથી નિંદા થશે. પછી આપણે સૌ સાથે જઇશું."

" મ્હારૂં અને મહારાજાનું સુખ એકજ ગણનાર આપ રાજમાતા છો. જો મને અને તેમને શાન્તિ મળે, એમ ચ્હાતા હોય, તો અમે સુખી થઇને રહીએ, તેવો માર્ગ બતાવો. "

" કિશોરી ? બેટા ? તું ડાહી ને શાણી થઇને આમ નાદાની કેમ કરે છે ? ત્હારા ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થયલું બાળક ત્હારા સસરાનું નામ વધારશે. લુટારાની કન્યાથી કંઇ આપણા કુળનું તારણ થશે, નહિ ! તું કુળવાન છુ, ગુણવાન છું, અને સહનશીલતા છોડીને ગાંડી હઠીલાઈ કેમ કરે છે ? મને ત્હારા વિના ગમે ખરૂ કે ? તું મને કેટલી પ્રિય થઈ પડી છું ? ત્હારૂં મોં જરાવાર જોતી નથી, તો મને ચેન

પડતું નથી. ઇંદ્રસેનનો સ્વભાવ ઉલટાઇ ગયા પછી જો કે ત્હારૂં અંતઃકરણ આનંદમાં રહેલુ જણાતું નથી, એમ મોં પર સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે છતાં તેં કોઇ દહાડો મ્હારી કને કુમારની મુર્ખાઇની ફરિયાદ કરી નથી; એટલી હદ સુધી જો તું સહનશીલ છે, તો હવે થોડા સમય સારૂ શા માટે ગભરાય છે? શાન્તિ લ્હેવાથી ત્હારી દ્રઢતા પર ઇશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને ત્હારી ધિરજ તને ધારેલુ ધન આપશે. કુંવરને પણ સારૂં લાગશે. તું બહાર યાત્રાર્થે જઇશ, અને હું સાથે નહિ હોઉં, તો તને લોકો નિંદશે, અને મારે ઠપકાપાત્ર થવું પડશે. હું સાથે હઇશ, તો તને બેવડો યશ મળશે, ને ત્હારી ધારણા પાર પડશે."

"રાજમાતાજી કહે છે, તે મને તો યોગ્ય લાગે છે." માણેકે સાક્ષી પુરી.

"મ્હારી ઉતાવળ માત્ર મ્હારા ધણીને આનંદમાં મુકવાની છે. ગમે તેમ હો, ગમે તો તેમનો આનંદ ત્યાં રહે; તોપણ સંસ્કારી સંબંધનો કંઇક તાર, ભણકારદ્વારા તેમના કર્ણમાં જાય, તોએ હું તેમના સુખમાં વિઘ્નકર્તા થઇ પડુ, એટલુ પણ હું તેમને નડવા ઇચ્છતી નથી, ને તેથીજ, માતાજી? હું આપની કને રજા ચાહું છું."

"ત્હારા પતિ પ્રત્યેની ત્હારી અખંડ ભક્તી જોઇને હું બહુ પ્રસન્ન થાઉં છું. કુંવર સદ્‌ભાગી કે ત્હારા જેવી ધર્મજ્ઞ કુંવરી-રાજ કન્યા પુત્રવધુ તરીકે સાંપડી! અભાગી દહાડાની ચાલથી કુવર હાલ તરત વિમુખ થઇ ગયો છે; પણ વખત આવ્યે સૌ સારૂં થશે."

"હા, માતાજી? તમારા જેવી મહાદેવીના ઉદરમાં પાકેલો ગર્ભ કદી પણ નિર્દય ન્હોય! મ્હારે માતા નથી, ને તેથી હું તમનેજ માતા કહું છું, હું કહુ છું એટલુંજ નથી; પણ તમે મને પુત્રી પેઠે પાળી છે. માતા તરીકેનાં લાડ લડાવો છો. કદી પણ મને઼ ઓછુ આવવા દીધું નથી. માતાજી? મ્હારો કહેવાનો મર્મ આપ કળી ગયાં

છો, એટલે વધુ શું કહું? એમને હુ દુઃખકર નથી થવાની, એટલુ જો મને એમની તરફથી જણાય, તો હું એકાન્તવાસમાં અહોકાળ એમની ભક્તિ કરીશ."

"જો ત્હારી એવીજ ઇચ્છા છે, તો એક વખત હું તેને ત્હારે ત્યાં મોકલીશ."

"તેમ કરતાં એમણે પરાકાષ્ટાએ સંપાદન કરેલું સુખ વિમુખ ન થઇ જાય, હોં!"

"આહાઃ! હદ કરો છો, કિશોરી બ્હેન! ધિરજની હદ કહેવાય. એક અંગ્રેજી કવિતા મેં વાંચી છે, તે તમને સંભળાવું. સ્ત્રીઓમાં આ રીતે ધિરજ ને મોટું મન કોઇક પુન્યશાળીનેજ રહેતું હશે; નહિતો વેર લઇનેજ એ નાગણ જાત સંતોષ પામે છે. સ્ત્રીયોની કેવળ ઇર્ષિત પ્રકૃતિ વિષે એક લેખક કથે છે કે!

Oh, Jealousy! thou bane of pleasing friendship,
How does thy rancour poison all our softness,
And turn our gentle natures into bitterness.

JANE SHORE, ACT III, I

માણેકે તેનો ગુજરાતી તરજુમો કરી સંભળાવ્યો.

"એ આપણી આર્ય માતાઓના અંગમાં પ્રવેશ થવા પામ્યું નથી: એ પશ્ચિમની માંસાહારી પશુ સ્વભાવની પ્રજામાં વારસો ઉતર્યો છે એ બસ છે. આર્ય સ્ત્રીઓમાં ધિરજ, સહનશીલતા, ધર્મ, અને પુન્ય એ ચાર વસ્તુ વાસો કરી રહ્યું છે, ત્યાં સુધી કદી, પણ પતિ પ્રત્યે માથું ઉચકવાની નથી. પ્રભુ સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે—

"વાહવા! ધન્ય છે, તમારા સુવિચારને! કાશીક્ષેત્રનાં પવિત્ર ને નિર્મળ જળ પીને ઉછરેલાં; કાશી નગરીના ખુદ રાજપતિને ત્યાં અવતાર લેઇને, અને મહાદેવ જેવી સતી રાજ માતાના પેટમાં પા-

કીને આપે અનુભવ લીધો છે; તેમાં શું ખામી હોય ! બા ? માતાજીનું વચન માન્ય કરો. વડીલ માતાજી પ્રસન્ન છે, તો જગત જખમારે છે. '

"મહારાજ મ્હારે ત્યાં પધારવાથી નવા સુખને તો હાની નહિ પહોંચે કની ?"

"તેની ત્હારે ચિન્તા નહિ, બેટા તું નિરાંતે જા—"

રાજ માતા ઉઠયાં—અને માણેક તથા કિશોરી રવાના. થયા. કુન્દનલાલ વાટ જોઇ રહ્યો હતો—માણેકનો બંગલો માર્ગમાં હતો—કિશોરી તેણીને ગાડીમાં લઇને ઉતારતી ગઈ—માણેકે આ ભલી સાધ્વીનો સઘળો વૃત્તાંત કુન્દનલાલને કહ્યો; અને બન્ને જણે તેમના વખાણ કર્યાં.—

પ્રકરણ ૧૭ સું.

"ભલા કર ભલા હોગા !"

પ્રભુ એવો નિર્દય ને કઠોર નથી, કે ભલા કરનારનું ભૂડું કરે ! કરણ, બળિરાજા, મોરધ્વજ ને હરિશ્ચંદ્રને તાવવા પ્રભુએ તાણ ખેંચ કરી છે; એ બનાવ વેળા ક્ષુલ્લક મગજના માનવીઓના સ્વભાવમાં પ્રભુ એક બહુજ કઠોર લાગે ખરો. પણ ખરી વાત છે, કે પ્રભુને પોતાનો બનાવવો એ કામ કંઇ સ્હેલું હોઇ શકે નહિ ! "ભક્તાધીન સદા હું છું !" આ પરમ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુનું વાક્ય એવું સ્હેલું છે, કે જેમણે કઠણ કષ્ટો વેઠયાં હશે, તેના સેવક તરીકે શ્રી પ્રભુ હાજર રહેશે ! ભક્તના સંકટ ટાણે, રૂકમણી ને સત્યભામા જેવી સુશીલ સતીઓનાં સુખ છોડી દીધાં છે. નરસિંહ મેહતા જેવા ગરીબડા ભગતને માટે એ વ્હાલા વરે, એ શામળીઆએ, વાણીઆનો વેશ લીધો છે; એવા ગુણીયલ પ્રભુને કઠોર કેમ કહીએ ?

કઠોર દુઃખ સહીએ, તો પ્રભુનું માન લઇએ। શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જેવી પ્રેરણા થાય છે; તેવુંજ તેને તત્કાળ દર્શન થઇ શકે છે, સાચા ભાવની ભક્તિજ જુદી છે, તે સ્વાર્થી ગમારને શી ખબર પડે।

"રાજકુંવરી કિશોરનન્દનીની પતિ ભક્તિનો ઉદ્‌ગાર, ને સ્વામી સુખની ચિન્તા સહિત સાત્વિક ભાવ જ્યારે રાજ માતાએ શ્રવણ કર્યો, ત્યારે તેનું હૃદય બહુજ ગળી ગયું. કાશીરાજા જેવા મહાન ભૂપાળની કન્યા મેળવવાને વીરપુરનો ગાદીવારસ ભાગ્યવંત થયો, એ મોટેરાના પુન્ય સમજવાં: નહિ તો વળી એક ગરીબડું વીરપુર સ્ટેટ ક્યાં, ને અયોધ્યા નગરીના સુર્યવંશી રઘુરામના ઉતરતા વંશજોની રાજધાની કયાં?" કુંવર હઠીલો થવાથી રાજ માતા લાચાર થઇ, તોપણ કિશોરનન્દનીને કોઈ પણ રીતે ન દુભવતાં કુવરનો સાચો કે ખોટો, પણ તેમની પ્રત્યે પ્રેમભાવ છે, એમ બતાવવાનો યત્ન કર્યો. કુવરને પોતાની કને બોલાવીને એ વચનોનો બોધ કરવા ચાહે, ત્યાં તો ખબર આવી કે કુમારશ્રી પધારે છે માતા હર્ષ પામ્યાં. પ્રભુની ગતિ તો જુઓ! અરે એ કોડીલા કાળા કાનુડાનાં કામ તો જુઓ! દેવીના દીલમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થઇ, તે પદાર્થ વગર માગ્યે હાજર કરી દીધો. માતાજી વૈષ્ણવ હતાં–પોતાની વૈષ્ણવી ભક્તાણીના સદ્-કર્મને જો શામળો સહાયતા ન કરે, તો પછી એ ગોપીઓના વ્હાલા કપટી કાનુડાને ગણે કોણ? એ માખણ ચોરને માને કોણ?—

"રાજમાતાની મૂળ અન્તર ઇચ્છા એવી હતી, કે કોઇ પ્રકારે કિશોરીપર કુમારનો પ્રેમ તરાપ મારે, ને તેને ગર્ભ રહી જાય. આજ-કાલ દેશી રજવાડા માટે ને પાટવીઓ માટે અન્ય ઉતરતા કુળની સ્ત્રીનાં ગર્ભનો અપવાદ ચાલુ છે, તે ટળી જાય–અને ખરા ક્ષત્રી' બચ્ચાનુ વીરત્વ વીરપુરની ગાદી ઝળકાવે। અને પ્રભુ સૌની લાજ રાખશે. એ પતિત પાવન છે; સાચાની પત રાખશેજ।।–

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મા'નો પ્યાર—પુત્ર-બોધ.

And when I see thee hang thy head,
'Twill be my turn to watch thy bed,
And tears of sweet affection shed

My Mother,
Jane Tayler.

"જો આખા જગતમાં જગેજગ ફરે,
પણ માના જેવો પ્યાર કહીં ના મળે—

* * * * *

"*Miss Collet.*"

માતાના પ્યારની સ્વર્ગીય સુગંધી લ્હેનારાં ભાગ્યવંત બાળકોની જીવન-પ્રભાતને ધન્ય છે! જન્મતાં વાર ભલી માતા મરી જવાથી જે બાળક એ સ્વર્ગીય સુખ સંપાદન કરી શકતું નથી, તેને તો એ અમૃત રસના મનોહર સ્વાદની ખબરજ ન્હોય; પણ બચપણામાં ધુળમાં લપેટાયલાં બાળકોની તરફ ઉશ્કેરાયલો માતાનો પ્રેમ, યુવાનીમાં તેમના ચડતા ભાગ્યના ચ્હેરા તરફ ટીકીટીકીને જોનારી માતાની આશા, અને સંસાર સરોવરના પગથીયા પર કલ્લોલ કરતાં પુત્ર ને પુત્રવધુનો સંતોષ, જે માતાએ ભોગવ્યો છે, તે માતાને પણ ધન્ય છે. પ્રદેશમાંથી આવતો પુત્ર માતાને મળવાને જેટલો આતુર છે, તેટલીજ રીતે માતાજી, બાળકપણમાં બાળકને 'કીસ' કરવા આતુર હોય છે. કુમાર્ગી, કપૂત કે દુરાચારી પુત્રના પર માતપિતાનો પ્રકોપ છતાં, તેનુ શુભ કરવાની તેમની અહોકાળ ઇચ્છા જે પ્રબળતા ધરાવે છે, તેવી કાળજી કોઈ પણ અન્ય પ્રેમીમાં નથી. અભાગી બાળકો !

માતાના સુખની લ્હેરો, વૃધ્ધોવયે પણ આનંદ આપે છે, હસતાં મુખડામાં સમાયલા માતાના શબ્દોનું તોલન શું થઇ શકે ? " તું આવ્યો મ્હારા દીકરા ? " આહા ! દેવી સમાન માતા ? તુંજ આ શબ્દો નિર્મળ ભાવે બોલીને છાતી સાથે વ્હાલથી,હેત દેખાડી શકે ? છોકરાઓ કપૂત કહેવાય ! માબાપ કુમાબાપ થાય ? "

કુમાર જોકે રાજમાતાની આંખની કીકી સમાન પ્યારો હતો. એકના એક શુદ્ધ ક્ષત્રીય બીજપર મહારાણીનો અત્યંત પ્યાર હતો. કુમારની કેટલીક સ્વચ્છંદી વર્તણુક જોકે માતાને પસંદ ન હતી, તોપણ તેણીએ કુંવરને કોઇ દિવસે કટાક્ષ વચને ઠપકો આપ્યો ન હતો સાસુ તરીકેની ઉત્તમ શોભા આપનાર, માતા તરીકેની અદ્‌ભુત લાગણી દેખાડનાર, અને મહારાણી તરિકેની ઉમદા ઉદારતા બતાવનાર તે આ રાજમાતા હતી. મહારાજા ગુજરી જવા પછી તેમણે મહારાજાના પલંગ કને પથારી કરી હતી, ને તેમની પુજા–તથા પાદુકાની પુજા કરીને ભોજન લ્હેતાં હતાં. પ્રજાનો તેમના પર પુર્ણ પ્યાર હતો; ને તેથીજ ઇન્દ્રસેન કુમારની ભટકતી કલ્પનાઓ છતાં, તથા રાજકાર્યભાર પર પુરતી દેખરેખ ન છતાં, રાજવહિવટમાં કશી ખામી આવતી નહતી.

કુમાર અનાયાસે માતાને મળવા આવ્યા, મનની નિવૃત્તિ થઇ, અને ચિન્તાની શાન્તિ થઈ ગઇ.

માનવ સ્વભાવનું એક ઉપલક્ષણ છે, કે તે મનને પસંદ પડેલી વસ્તુ પર, ફૂલકળી પર ભમરા સમાન ટળવળે છે, જ્યાં સુધી તે પ્રાપ્ત થતી નથી, ત્યાં સુધી તેની ચિત્તવૃત્તિ સદા ખિન્ન રહે છે;, પણ જ્યારે તે હાથ ચડી જાય છે, ત્યારે તેની કિમ્મત બહુ થોડી થઇ જાય છે. જો કે તેથી પ્યાર ઓછો થતો નથી, પણ અધિરાઇ શાન્ત પડી જવાથી મનને નિવૃત્તિ અને આત્માને આનંદ આવે છે.

લગ્નમંડપમાં પ્રવેશ કરનારા વરની કન્યાનું પ્રેમપાન કરવાની અધિરાઇનો વેગ, પરણીને શયનગૃહમાં ગયા પછી કેટલો ઓછો થઇ જાય છે, એ તો વાંચનારાઓને સમજાવું પડશેજ નહિ ! જો કે તે વેળા કંઇ પ્રેમ કે મોહ ઓછો થઇ ગયલો હોતો નથી, પણ અધિરાઈ ઓછી થઇ જાય છે–ક્ષોભ દૂર થાય છે, ને હાથમાં આવેલી વસ્તુ સ્વતંત્રતાથી ગમે ત્યારે ઉપભોગ કરવાની સત્તા વધી ગયલી હોય છે; પછી કિમ્મત શી હોય ?—

કુમારના સ્નેહ સંગમમાં જ્યાં સુધી રનાદેવડીનું દીલ મળ્યું ન હતું, ત્યાં સુધી દુરથી ડરામણો દેખાવ લાગતો હતો. ક્ષુધાતુર પારકા કનેથી અન્ન-ફળ મેળવતી વખતે જે ચિન્તા તથા આતુરતાથી વ્યાકુળ હોય છે, તેવો હાથમાં આવ્યા પછી નથી હોતો, એ તો સ્વાભાવિક દૃષ્ટાન્ત છે; પછી વધુ પુરાવાની અગત્ય રહેતી નથી.

કુમારની શાન્તિ છેક સીમાડા સુધી પ્હોચી ગઈ. આજે નિવૃત્તિથી માતાને મળવા, તથા પોતાની શાન્તિ જાહેર કરવા તે પધાર્યા–માતાએ કુમારને આવતો જોઇને ઘણા વ્હાલથી હસતા ચ્હેરાએ બોલાવ્યો. કુમારનુ મન આજ સુધી ખિન્ન રહેતું હોવાથી તે મન ખુલ્લુ કરીને વાત કરી શક્યો ન હતો. આજે તો તેનો ચ્હેરો ખુશનુમાં હતો. માત્ર ખિલેલા કમળની પાંખડીની કોર સ્હજ કરમાતી હોય, એવો ભાગ લાગતો હતો.

“ માજી ? ” વાદળામાં છુપાયલી વીજળી પેઠે શબ્દો દોડતા ગયા–તારમાંથી છુટેલા સ્વર પ્રમાણે જવાબ મળ્યો.

“ બેટા ? હું તને સવારે બોલાવવાનીજ હતી–તું સારો તો છુ કની ? ”

“ હા, માજી ! બેસો હુ તો સારોજ છુ, ” પોતે ઝુલાપર બેઠા, ને માતાજી જમીનપર પાથરેલી સાદડીપર બેઠાં.

" દીકરા ? હવે તને સારી રીતે શાન્તિ થઇ હશે. "

" મા ! મન તો ઘેલું છે ? " કુમાર હસ્યો.

" એટલીજ વારમાં ડહાપણ આવી ગયુ ? "

" બાળકનું મન તો જાણો છો, કની ? હઠીલું મન હદમાં દોડે, ને મનગમતી વસ્તુ મળી, કે ઢીલું પડે ? "

" તેથીજ હું શાન્તિ થયલી પુછું છું. "

" હા—પણ— "

" બેટા ? પાણી પીને ઘર પુછવાનુ શું ? બનવા કાળ બને છે. સસ્કારે સૌ સાંપડે છે. લેણા દેણીના જોગ વિના એક પશુ પંખી કે માનવનો મેળો એકઠો થતોજ નથી. "

" સાહસ કરનારા આંધળા હોય છે—જો કે તે સહિસલામત પાર ઉતરે છે, તોપણ આજુબાજુની મર્યાદા સંભાળવાને તે બેનશીબ રહે છે. "

" જ્યાં મનનેજ રાજી રાખવાનુ હોય છે, ત્યાં બીજાના વિચારની જરૂરજ નથી, અને તેમનાથી મર્યાદા રહી શકતી પણ નથી, કેમકે બે કામ બને નહિ ! એ તો કૃષ્ણ પ્રભુથીજ બને. કૌરવ પાંડવોની લડાઇમાં એક પક્ષ સાચવવો, ને બન્ને ભાવ સરખા બતાવવા.

" પણ હુ નવી રાણી લાવ્યો, તેથી આપ તો મ્હારા પર ગુસ્સે નહિ રહો કે ? "

" વ્હાલા કુમાર ! ત્હારા પિતાના વંશજોમાં તું એકજ આશાભાર વંશજ છું. મ્હારે ત્હારા કરતાં વિશેપ વ્હાલુ કોણ ? પણ જમાનાનો વાંક ! આજના પુત્રો વળી માબાપને માને છે કયાં, જે તને દોષ આપુ ! "

" મા ! હું તેવો નથી. હા, મેં આ એક તમારા વિચાર વિરૂદ્ધ

લગ્નમંડપમાં પ્રવેશ કરનારા વરની કન્યાનુ પ્રેમપાન કરવાની અધિરાઇનો વેગ, પરણીને શયનગૃહમાં ગયા પછી કેટલો ઓછો થઇ જાય છે, એ તો વાંચનારાઓને સમજાવું પડશેજ નહિ ! જો કે તે વેળા કંઇ પ્રેમ કે મોહ ઓછો થઇ ગયલો હોતો નથી, પણ અધિરાઈ ઓછી થઇ જાય છે–લોભ દૂર થાય છે, ને હાથમાં આવેલી વસ્તુ સ્વતંત્રતાથી ગમે ત્યારે ઉપભોગ કરવાની સત્તા વધી ગયલી હોય છે, પછી કિમ્મત શી હોય ?—

કુમારના સ્નેહ સંગમમાં જ્યાં સુધી રનાદેવડીનું દીલ મળ્યુ ન હતું, ત્યાં સુધી દુરથી ડરામણો દેખાવ લાગતો હતો. ક્ષુધાતુર પારકા કનેથી અન્ન-ફળ મેળવતી વખતે જે ચિન્તા તથા આતુરતાથી વ્યાકુળ હોય છે, તેવો હાથમાં આવ્યા પછી નથી હોતો, એ તો સ્વાભાવિક દૃષ્ટાન્ત છે, પછી વધુ પુરાવાની અગત્ય રહેતી નથી.

કુમારની શાન્તિ છેક સીમાડા સુધી પ્હોંચી ગઈ. આજે નિવૃત્તિથી માતાને મળવા, તથા પોતાની શાન્તિ જાહેર કરવા તે પધાર્યા–માતાએ કુમારને આવતો જોઇને ઘણા વ્હાલથી હસતા ચ્હેરાએ બોલાવ્યો. કુમારનુ મન આજ સુધી ખિન્ન રહેતું હોવાથી તે મન ખુલ્લુ કરીને વાત કરી શક્યો ન હતો. આજે તો તેનો ચ્હેરો ખુશનુમાં હતો. માત્ર ખિલેલા કમળની પાંખડીની કોર સ્હેજ કરમાતી હોય, એવો ભાગ લાગતો હતો.

" માજી ? " વાદળામાં છુપાયલી વીજળી પેઠે શબ્દો દોડતા ગયા–તારમાંથી છુટેલા સ્વર પ્રમાણે જવાબ મળ્યો.

" બેટા ? હુ તને સવારે બોલાવવાનીજ હતી–તું સારો તો છુ કની ? "

" હા, માજી ! બેસો હુ તો સારોજ છું, " પોતે ઝુલાપર બેઠો, ને માતાજી જમીનપર પાથરેલી સાદડીપર બેઠાં.

" દીકરા ? હવે તને સારી રીતે શાન્તિ થઇ હશે."

" મા ! મન તો ઘેલું છે ?" કુમાર હસ્યો.

" એટલીજ વારમાં ડહાપણ આવી ગયુ ?"

" બાળકનું મન તો જાણો છો, કની ? હઠીલું મન હદમાં દોડે, ને મનગમતી વસ્તુ મળી, કે ઢીલું પડે ?"

" તેથીજ હું શાન્તિ થયલી પુછું છું."

" હા–પણ—"

" બેટા ? પાણી પીને ઘર પુછવાનુ શુ ? બનવા કાળ બને છે. સસ્કારે સૌ સાંપડે છે. લેણા દેણીના જોગ વિના એક પશુ પંખી કે માનવનો મેળો એકઠો થતોજ નથી."

" સાહસ કરનારા આંધળા હોય છે–જો કે તે સહિસલામત પાર ઉતરે છે, તોપણ આજુબાજુની મર્યાદા સંભાળવાને તે બેનશીબ રહે છે."

" જ્યાં મનનેજ રાજી રાખવાનુ હોય છે, ત્યાં બીજાના વિચારની જરૂરજ નથી, અને તેમનાથી મર્યાદા રહી શકતી પણ નથી, કેમકે બે કામ બને નહિ ! એ તો કૃષ્ણ પ્રભુથીજ બને. કૌરવ પાંડવોની લડાઇમાં એક પક્ષ સાચવવો, ને બન્ને ભાવ સરખા બતાવવા.

" પણ હુ નવી રાણી લાવ્યો, તેથી આપ તો મ્હારા પર ગુસ્સે નહિ રહો કે ?"

" વ્હાલા કુમાર ! ત્હારા પિતાના વંશજોમાં તું એકજ આશાભાર વંશજ છું. મ્હારે ત્હારા કરતાં વિશેષ વ્હાલું કોણ ? પણ જમાનાનો વાંક ! આજના પુત્રો વળી માબાપને માને છે ક્યાં, જે તને દોષ આપુ !"

" મા ! હુ તેવો નથી. હા, મે આ એક તમારા વિચાર વિરૂદ્ધ

લગ્નમંડપમાં પ્રવેશ કરનારા વરની કન્યાનું પ્રેમપાન કરવાની અધિરાઇનો વેગ, પરણીને શયનગૃહમાં ગયા પછી કેટલો ઓછો થઇ જાય છે, એ તો વાંચનારાઓને સમજાવું પડશેજ નહિ ! જો કે તે વેળા કંઇ પ્રેમ કે મોહ ઓછો થઇ ગયલો હોતો નથી, પણ અધિરાઈ ઓછી થઇ જાય છે—લોભ દૂર થાય છે, ને હાથમાં આવેલી વસ્તુ સ્વતંત્રતાથી ગમે ત્યારે ઉપભોગ કરવાની સત્તા વધી ગયલી હોય છે; પછી કિમ્મત શી હોય ?—

કુમારના સ્નેહ સંગમમાં જ્યાં સુધી રનાદેવડીનું દીલ મળ્યું ન હતું, ત્યાં સુધી દુરથી ડરામણો દેખાવ લાગતો હતો. ક્ષુધાતુર પારકા કનેથી અન્ન-ફળ મેળવતી વખતે જે ચિન્તા તથા આતુરતાથી વ્યાકુળ હોય છે, તેવો હાથમાં આવ્યા પછી નથી હોતો, એ તો સ્વાભાવિક દૃષ્ટાન્ત છે; પછી વધુ પુરાવાની અગત્ય રહેતી નથી.

કુમારની શાન્તિ છેક સીમાડા સુધી પ્હોંચી ગઈ. આજે નિવૃત્તિથી માતાને મળવા, તથા પોતાની શાન્તિ જાહેર કરવા તે પધાર્યા—માતાએ કુમારને આવતો જોઇને ઘણા વ્હાલથી હસતા ચ્હેરાએ બોલાવ્યો. કુમારનું મન આજ સુધી ખિન્ન રહેતું હોવાથી તે મન ખુલ્લું કરીને વાત કરી શક્યો ન હતો. આજે તો તેનો ચ્હેરો ખુશનુમાં હતો. માત્ર ખિલેલા કમળની પાંખડીની કોર સ્હજ ફરમાતી હોય, એવો ભાગ લાગતો હતો.

" માજી ? " વાદળામાં છુપાયલી વીજળી પેઠે શબ્દો દોડતા ગયા—તારમાંથી છુટેલા સ્વર પ્રમાણે જવાબ મળ્યો.

" બેટા ? હું તને સવારે બોલાવવાનીજ હતી—તું સારે તો છું કની ? "

" હા, માજી ! બેસો હું તો સારોજ છું, " પોતે ઝુલાપર બેઠા, ને માતાજી જમીનપર પાથરેલી સાદડીપર બેઠાં.

તેનું અઘોર કર્મ પાપ રહિત થશે ? બેટા મ્હારી એકજ આશા છે, ને જો તે પાર પડે, તો ત્હારા બધા દોષ નિર્દોષ થઇ જશે."

"તો તેમ કરવા હું હાજર છું."

"કાશી રાજાની પુત્રી, ને મ્હારી કુળવધુ તરસે છે! કેવળ સતી તુલ્ય તે ત્હારી ભક્તિ કરે છે. માટે ત્હારે તેને ત્યાં જઇને તેના મનનુ સમાધાન કરવું."

"મ્હારે કબુલ છે. બીજી કંઈ આજ્ઞા છે?"

"દીકરા, તું જાણે છે કે ત્હારા પિતાના વંશજોમાં એક ઉપર બીજી રાણી પરણવાનો રીવાજ નથી."

"હા, પણ મ્હારૂં સુખ જોવાને તમે રાજી છો, તો પછી–"

"તો પછી હમારૂં દીલ દુખાય, તેમ તું કરવા રાજી છે?"

"ભાગ્ય સુખ મેળવવા માટે યુવાન પુત્રોને થોડી ઘણી સ્વતંત્રતા તો માબાપોએ આપવી જોઇએ."

"પાણીના શોખીનોને તરતાં આવડે, તો તળાવમાં ન્હાવા દેવાને માબાપ શા માટે આડાં ફરે? વળી તળાવનું પાણી નિર્મળ હોય, તો માબાપને ભય શો હોય! માબાપ તો માત્ર દીકરાનાં ઉચ્ચ સુખો જુએ છે. એક નજરે જોનાર પુત્રોજ એમ માને છે, કે માબાપો દીકરાનાં સુખ જોઇ શકતાં નથી! માબાપને તેમાં નફો એટલોજ છે કે દીકરો પાછળથી દુઃખી ન થાય; પણ તે સદ્દભાગ્ય વિના સમજાય તેવું નથી."

"વારૂ, હવે આપની બીજી કંઈ ઇચ્છા છે?"

"ના–હવે તું ત્હારા અધિકારમાં આનંદ કરીશ, ને કુળ ધર્મ સંભાળીશ, તો બસ છે."

"વારૂ, તમારી આજ્ઞા હું કદી ઉલ્લંઘન નહિ કરીશ. હું રજા લઉ?"

કૃત્ય કર્યું છે. પણ તે મ્હારી શાન્તિનું હોવાથી તમે ક્ષમા કરો! હવે હું તમારૂં દીલ નહિ દુઃખાવીશ.”

“બેટા! સુધારાનો જમાનો આગળ વધવાથી, અને ખરૂ જાતી લોહી ન રહેવાથી વિચાર બહુજ બદલાવ્યા લાગ્યા છે. વિદેશી પ્રજાના સહવાસને લીધે કુદરતના નિયમોની મર્યાદા રહી નથી. સ્વચ્છંદપણે જે કૃત્ય કરવામાં આવે છે, તે સર્વ પ્રકારે માનવ અધીકારી છે, એવી માન્યતા રાખીને દરેક લોક આગળ પગલું ભરતાં જાય છે. દેશી પ્રજાની રહેણી કરણી અને શારિરીક નિયમના બંધારણ જુદાં છે. તેથી પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાના આચાર વિચાર આપણને અનુકુળ નથી; તે છતાં ગ્રાહ્ય કરવામાં આવ્યાથી, ને સ્વતંત્ર મનેચ્છા તૃપ્ત કરવાની આતુરતા વધી પડવાથી અનર્થ, અધર્મ ને અવિચારી પગલાં બહુ ભરાય છે. આજ ક્ષત્રીયોમાં ખરૂં બીજ ને ખરૂં લોહી રહ્યું નથી. રાજાઓ ગમે તે જાતની સ્ત્રીઓ સાથે વર્તન કરે છે. કુળવાન ને ગુણવાન ખરી રજપુતાણીની કિમ્મત કરવામાં આવતી નથી. ગાદી નીભાવવા કેટલીક વાર પ્રપંચને શરણે જવું પડે છે. એવો જમાનો આવ્યો છે, ત્યારે હુ તને શો દોષ આપું? તું પણ તેવાજ મંડળમાં ફરનારો છુ, જનાના ઝાઝીવાર રહે, એમ હું ધારતી નથી —તું મ્હારો વ્હાલો પુત્ર છું, તું આજ્ઞાંકિત છું; પણ ત્હારા પિતાના બોધનો તેં તેના મરણ પછી જે અનાદર કર્યો છે, એ દુઃખ મને પણ બહુ થાય છે.”

“હવે તેની શીક્ષા ભોગવવા તૈયાર છું.”

“એક વેળા ઉતાવળું પગલું ભરનાર મહા અઘટિત કર્મ કરે, ને તેને વાર્યો છતાં શાન્ત ન રહીને અનર્થ કરે, અને પછી તે શિક્ષા ભોગવવા અથવા તો પ્રાયશ્ચિત કરવા મથન કરે, તેથી, શું શુદ્ધ થવાય? પાપ કરીને પૈસા મેળવે, ને તે પૈસા પુન્યમાં વાપરે, એથી શુ.

સ્વામી ને જીવનનો સ્વામી કંઇ જુદા નથી. સાત્વિક ભાવે ભજતાં શામળીયા વર સહાય કરીને ત્રિલોક તારે છે. સતી સ્ત્રીઓ સદા પુજાય છે.

तासन्तु वाक्यं भवतीहमिथ्या न जातु लोकेपुचराचरेषु।
तस्मात् सजाता परिपूजनीया कामान्समग्रानभो कामयानीम्।

મહાભારતનાં આસાત્વિક વાક્યો સતીની મર્યાદાની સાક્ષી પુરે છે. એવી સતી સ્ત્રીઓને પતિ કરતાં અન્ય બીજું કંઈ નથી.

साध्वी शीलवती दयावसुमती दाक्षिण्य लज्जावती
तन्वी पापपराङमुखी स्मितवती मुग्धा प्रियालापिनी।
देव ब्राह्मण बन्धुसज्जनरता यस्तास्ति भार्या गृहि
तस्यार्थो गमकाममोक्ष फलदांकुर्वन्ति पुण्यप्रियाः॥

જે જનના ગૃહમાં પવિત્ર પ્રમદા દાક્ષિણ્ય લજ્જાવતી,
જ્ઞાની પાપ રહિત સ્મિત મુખની, મીઠી મધૂરી સતી;
રાખે પ્રીતિકુટુમ્બ સજ્જન અને વિપ્ર પ્રભુની પ્રતિ,
તે વરના નિજ ધર્મ અર્થ સઘળા સાફલ્ય થાયે અતિ.

पतिर्हि देव नाराणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः।
पत्युर्गतिसमा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः॥

પતિ પ્રભુ પ્રમદા તણો, ઉત્તમ તારક નાવ;
અવર નથી અવનિ વિષે, સુંદરીનો સદ્‌ભાવ—

કિશોરનન્દિની એવીજ સતી હતી, તેનામાં પતિ ને પ્રભુની અનન્ય ભાવના હતીજ નહિ. પતિથી વિછોડાયલી દમયંતી જેવી તે સતિ, અહોકાળ પતિના નામનીજ માળા જપતી, અને તેનીજ, મૂર્તિ પુજતી હતી–પ્રભાતમાં સૂર્યોદય થયા પ્હેલાં તે સ્નાન ધ્યાન કરતી, ને સૂર્યને અર્ધ્ય દેતી વેળા પતિનું સ્મરણ કરીને, પોતાની સદ્‌ભક્તિની ભાવના પ્રભુ સમક્ષ પ્રકટ કરવા વિનતી કરતી–એટલું

"હા, જા; સ્ત્રી વશ ન થઇશ. ધણી તરીકેનો દરજ્જો જાળવજે."

"વારૂ, માજી!" કુંવરે સ્મિત હાસ્ય કર્યું, ને તે વિદાય થયો. રાજમાતાએ કિશોરીને ખબર આપી કે કુંવર તેમને મહોલે આવશે, તે સાથે કુંવરે પણ ખબર આપી, કે હું એક કલાકમાં આવું છું. માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના શુભ હેતુથી, તથા કિશોરી સબંધી ચિન્તાને લીધે કદાચ રાત્રીએ સ્વપ્નામાં બકવાદ થઇ જાય, ને રનાદે જાણે, તો સુખ બગડે; એ માટે તાકીદે જઇને સમાધાન કરવું, એવા હેતુથી તેણે કહેવરાવ્યું, અને રનાદે સાથે રાત્રીએ ભોજન લઇને અગત્યના કામ સારૂ રનાદેવડીની રજા લઇ કુમાર, કિશોરીને ત્યાં ગયો. નિર્દોષ રનાદે આ રાજપ્રપંચમાં કશું સમજી નહિ, તેનું મન પણ વિરામી ગયું હતું. કંઇ પણ સંશય વગર તે નિદ્રાધીન થઇ ગઇ, કુંવર પોતાની પહેલી રાણીને મહેલે ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

સ્ત્રીઓને પતિ એજ પ્રભુ છે.

"દ્રૌપદી પાંચ પતિએ સતી કહેવાણાં."

પાષાણ મૂર્તિ હો, કે આકાશના દેવ તરીકે સુર્ય, ચંદ્ર, જળ, વાયુ કે અગ્નિને માનો, પણ શ્રદ્ધા એજ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં મનને સ્થિર કરવામા આવે, ત્યાં પ્રભુ તે સ્વરૂપે દર્શન દે છે. પ્રહ્‌લાદને બળતા સ્થંભમાંથી બચાવવા શ્રી પ્રભુજીએ નૃસિંહ રૂપ ધરી દર્શન દીધુ, અને પાન્ચાળીનાં અદૃષ્ય રહી ચીર પૂર્યાં,' એજ રીતે સતી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીનેજ પુજ્ય પ્રભુ ગણે છે! જગતનો

સ્વામી ને જીવનનો સ્વામી કંઇ જુદા નથી. સાત્વિક ભાવે ભજતાં શામળીયા વર સહાય કરીને ત્રિલોક તારે છે. સતી સ્ત્રીઓ સદા પુજાય છે.

तासन्तु वाक्यं भवतीहमिथ्या न जातु लोकेपुचराचरेषु ।
तस्मात् सजाता परिपूजनीया कामान्समग्रानभो कामयानम् ।

મહાભારતનાં આસાત્વિક વાક્યો સતીની મર્યાદાની સાક્ષી પુરે છે. એવી સતી સ્ત્રીઓને પતિ કરતાં અન્ય બીજું કંઈ નથી.

साध्वी शीलवती दयावसुमती दाक्षिण्य लज्जावती
तन्वी पापपराङमुखी स्मितवती मुग्धा प्रियाल्लापिनी।
देव ब्राह्मण बन्धुसज्जनरता यस्तास्ति भार्या गृहि
तस्यार्थो गमकाममोक्ष फलदांकुर्वन्ति पुण्यप्रियाः ॥

જે જનના ગૃહમાં પવિત્ર પ્રમદા દાક્ષિણ્ય લજ્જાવતી,
જ્ઞાની પાપ રહિત સ્મિત મુખની, મીઠી મધુરી સતી;
રાખે પ્રીતિકુટુમ્બ સજ્જન અને વિપ્ર પ્રભુની પ્રતિ,
તે વરના નિજ ધર્મ અર્થ સઘળા સાફલ્ય થાયે અતિ.

पतिर्हि देव नाराणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्युर्गतिसमा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥

પતિ પ્રભુ પ્રમદા તણો, ઉત્તમ તારક નાવ;
અવર નથી અવનિ વિષે, સુંદરીનો સદ્‌ભાવ—

કિશોરનન્દિની એવીજ સતી હતી, તેનામાં પતિ ને પ્રભુની અનન્ય ભાવના હતીજ નહિ. પતિથી વિછોડાયલી દમયંતી જેવી તે સતિ, અહોકાળ પતિના નામનીજ માળા જપતી, અને તેનીજ મૂર્તિ પુજતી હતી–પ્રભાતમાં સૂર્યોદય થયા પ્હેલાં તે સ્નાન ધ્યાન કરતી, ને સૂર્યને અર્ધ્ય દેતી વેળા પતિનું સ્મરણ કરીને, પોતાની સદ્‌ભક્તિની ભાવના પ્રભુ સમક્ષ પ્રકટ કરવા વિનતી કરતી–એટલું

જ નહિ પણ રાત્રીએ પુનઃ પતિ પુજા કરતી–પ્રભાતે સૂર્ય કને અને રાત્રીએ દિપક કને એકજ મનોભાવનાથી આરાધના કરતી હતી.

પુન્યનું ફળ તરત મળી જતું નથી. કસાઇઓ એક જન્મમાં મહા વૈભવ ભોગવે છે; તે જોઇને અજ્ઞાનીઓને ઇશ્વરની અકળ કળા માટે આશ્ચર્ય થાય છે: પણ તેજ કસાઇનું પુન્ય પરવાર્યા પછી તે અધોગતિ પામે છે. પુન્યનો થર ને પાપનો અધ ભોગવવોજ પડે છે. એપરથી એવું અનુમાન થતું નથી, કે પુન્યશાળી છતાં દુઃખ કેમ ભોગવે છે। નિર્દોષ છતાં માર્યો કેમ જાય છે। પુર્વની કરણી, પૃથ્વીની ધરીના પરિક્રમણ પેઠેમ મધ્યબિન્દુ પર આવે છે, ત્યારે પ્રકાશ ને તિમિર થાય છે; તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી।

કિશોરી શુદ્ધ મનથી પતિભક્તિ કરવા છતાં સ્વામીના સંતાપમાં નિમગ્ન કાં રહે છે? જ્યાં સુધી તેના સંસ્કાર આડા કર્મ–પર્વત છે, ત્યાં સુધી ભાગ્ય સુર્યનો પ્રકાશ પડે કેમ? સારાં કર્મનું ફળ કંઇ નાશ થતું નથી. માણસ માત્રને ચિરંજ રહેતી નથી. સત્કર્મનાં ફળ વહેલાં નહિ તો મોડાં પણ મળવાનાં તો ખરાંજ!

સતીઓની ઉપર પ્રભુ પ્રસન્નતાનો એક અભ્યાસ કરવા યોગ્ય દાખલો ગુણજ્ઞ વાંચનારી બ્હેનો માટે અત્રે પ્રકટ કરવો વાસ્તવિક ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનાં માનવતાં અષ્ટ પટરાણીઓને પોતાના પરમ પરમાત્મા પતિની પ્રેમભક્તિ માટે ગર્વ પેદા થયો. જગત જેને પુજે છે, એવા પ્રભુ પોતાના પતિ છે, પણ તે પ્રભુ ગોપિકા સ્ત્રીઓ પર જેટલી ભાવના રાખે છે, તેટલી રીતે સંપુર્ણ પ્રેમ ભાવના પોતાની પર દેખાડતા નથી, તેનુ શું કારણ હશે? આ પ્રશ્ન એકવાર રાધાજીએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને કર્યો; ત્યારે તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે "સતીઓ! તમે સારી રીતે જાણો છો, કે હું ભક્તાધીન છું. ભક્તજન જ્યાં, ને જે ઘડીએ, જે કામ કરવા બોલાવે. ત્યાં જવાને

બંધાયલો છું, તેમના પર સંપુર્ણ ભાવના રાખવી, એ મ્હારો ધર્મ છે." ત્યારે રાધાજી બોલ્યાં-"શું અમે તમારી પર પ્રેમ નથી રાખતાં ?" શ્રીકૃષ્ણે એટલો ઉત્તર દીધો કે, "પ્રસંગોપાત આપોઆપ તે તમને માલમ પડશે."

કેટલાક દિવસો વીતિ ગયા. એક દહાડે સતી દ્રૌપદીજી આ પટરાણીઓને મળવા આવ્યાં, તેઓને પોતાના પતિ-પ્રેમનો કોલ હતો. ગર્વ હતો. તેણીઓએ દ્રૌપદીજીને પુછ્યુ કે, "સતી ? અમે તો એક પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સમાન પતિને રિઝાવતાં-પ્રસન્ન કરતાં થાકી જઇએ છીએ, અને જીવ-પ્રાણ આપતાં પણ પ્રભુજી પુર્ણ પ્રસન્ન જણાતા નથી; તો તમે પાંચ પતિને અને પ્રભુજીને બન્નેને શી રીતે રીઝાવી શકો છો ?" ત્યારે દ્રૌપદી બોલ્યાં:—

"સતીઓ ? જે કાળે જે પતિ સાથે સમાગમ થાય, તે કાળે તે પતિને પ્રભુતુલ્ય પુજવા."

"તમારાં સતીત્વ માટે સ્ત્રીમંડળને બહુ સંશય છે !"

"મનમાં ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા !"

"શુ આપ પતિ તથા પ્રભુને એક ગણો છો ?"

"હા, પતિ એજ પ્રભુ ! પણ પ્રભુ તે તો પ્રભુજ ! પતિના પણ પતિ પ્રભુ, એટલે પ્રથમ પતિ ને પછી પ્રભુ !'

"ત્યારે પતિ ભક્તિ કરતાં નિવૃત્ત થાઓ છો કે, પ્રભુને પણ પ્રસન્ન કરી શકો છો ?"

"હા, આપણે મનને સ્વાધીન રાખીએ તો સૌ થાય."

"અમને તેનો કંઇ પ્રતાપ દેખાડશો ?" રાધાજીએ શંકા કરી. સતી દ્રૌપદીએ આ મહાદેવીઓનો ગર્વ ગાળવા વિચાર કર્યો; એવામાં નારદજી આવ્યા. સતીઓને પરસ્પર પ્રણામ કરીને વિનોદ વાર્તા સાંભળી નારદજીએ દ્રૌપદીનુ સતીત્વ પ્રકટ કરાવવા નવો મુદ્દો ઉઠાવ્યો-

મહાદેવીઓનો ગર્વ ગાળવા નવી જુક્તિ કરી નારદ બોલ્યા-"સતીની પરિક્ષા કરવાનો એક ઉપાય એ છે કે, આપ અષ્ટ માતાઓ પ્રભુજીનાં પત્નિ છો, ને એક પતિનાં પુજનીય છો, માટે પ્રથમ તમે પ્રભુજીને પ્રેમથી બોલાવો-જો તમારી સાચી પતિભક્તિ હશે, તો પોતે પધારશે-અગર પાંચ પતિ, તથા પ્રભુજી પર સતી દ્રૌપદીજીની સાચી ભાવના હશે, તો તે પ્રભુનાં દર્શન કરાવશે." આ વાત સર્વને ગમી, અને તે આઠે સતીઓએ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુજીને સ્મર્યા, પણ પ્રભુજી પધાર્યા નહિ-ત્યારે દ્રૌપદીને વિનતી કરી. સર્વે દેવીઓ હાસ્ય કરવા લાગી. પોતાનો પતિ છતાં ન પધાર્યા, તો સતીએ તેડયા શી રીતે આવશે? દ્રૌપદીએ પ્રભુજીને સ્મર્યા-ને ગુઠણભર બેસી, બે હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં—

શામળીયો સંભાળે સતને, પ્રેમ ભક્તિ ભાવેરે,
જ્ઞાન તણા ગિરિવરપર ચડીને, પ્રેમ લક્ષણા લાવે:—ટેક.
ચંદ્રહાસ પ્રલ્હાદ ધ્રુવને, પધરાવીયા પ્રભુ પ્રીતે;
અજામેળ ઉગાર્યો અદકો, ચતુર્ભૂજે ધરી ચિતે.-૨
નારદની મર્યાદ ન માની, કુબેર સુત બે કામી;
શ્રાપમિષે શ્રીહરી મેળવ્યા, હરખ્યા ભક્તિ પામીરે.-૩
નદ દાસને વૃશ્ચિક ડસિયો, વારે વારે ફરીનેરે;
તેને જમના જળમાં ડૂબતો, રાખ્યો કરુણા કરીને.-૪
અમ્બરિષ જે ભક્ત હરિનો, દુર્વાસાયે ઘણું દમીયો રે;
વર્ષ એક દુ:ખ સુધાનુ વેઠયું, મુનિ સુખી કરીને જમીઓ રે.-૫
જયદેવને લૂટી કર કાપ્યા, ઠગે કૂપમાં નાખ્યો,
તે ઠગને નૃપ પાસે પુજાવ્યા, મોટો સંશય ભાખ્યો.-૬
વ્યાઘ્ર ભીતિએ વાનરીએ, પારધી રાખ્યો દુ:ખ સોખી,
અતી અપરાધ સહિત સુખ દીધું, સ્વર્ગ પમાડયો દોષી.-૭

હરિજન વનમાં દુષ્ટ લૂટ્યો, નાખ્યું અંગ કાપી;
તદપિ દોષ તેનો નહિ માન્યો, પ્રસન્ન કર્યો મણી આપી.–૮
ઠગ-વૈષ્ણવને વેશે નારાયણ, દાસ તણી સ્ત્રી મારી;
પ્રભુ સમજ્યા તદપિ ન નડયા, સ્ત્રી જીવાડી ગિરધારી.–૯
સાધુપણું તું શીખ વૃક્ષથી, પીડા સહી પર પોષેરે;
'દયા' પ્રીતમને તે જન વ્હાલો, રિપુ રંજે ચિત્ત રોષે.–૧૦
સાવિત્રી સીતા દમયતી, પતી સેવાથી પંકાણીરે;
પ્રભુજીએ દર્શન દઇ જઇને, આશ પુરી સારંગપાણી.–૧૧
સાચાનો શામળીઓ તું છે, ભક્તાધીન ભગવાન રે;
સતી તણો સ્હાયક તું સારો, પતિત પાળજે માન રે.–૧૨

આ સ્તુતિ પુરી થતાંજ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધરીને પધાર્યા. દ્રૌપદીજી પગે પડયાં, નારદજીએ દંડવત્ કીધા, અને અષ્ટ પટરાણીઓ લજ્જાયમાન થઇ.

"પ્રભુજી? આપે પધારીને મ્હારી લજ્જા રાખી!" દ્રૌપદી બોલ્યાં.

'સતી? તમારા જેવાં મહાદેવીને દર્શન કરાવવાં દુર્લભ નથી, તમારા જેવાં સતીનાં દર્શન દુર્લભ છે. હું તો તમારી ભક્તિ કને કાચા સુતરને તાંતણે બંધાયલો છું. પાંચ પતિ છતાં એકજ સન્નિષ્ટાથી તમે પત્નિવ્રત–પતિવ્રત સાચવ્યું છે, ને તે ઉપરાંત તમે પ્રેમ–લક્ષણા ભક્તિ વડે મને પણ વશ કર્યો છે, કે જે શુદ્ધ, અવિચળ, સદૃઢ ને માનસિક ભક્તિભાવના આ મ્હારી અષ્ટ પટરાણીઓમાં પણ નથી; તેવો વિ-શ્વાસ તમે મ્હારા પર રાખ્યો છે, તો હું તમારી વ્હારે કેમ ન આવું?"

શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળીને અષ્ટ પટરાણીઓ આશ્ચર્ય પામી, ને સતી દ્રૌપદીને પાયે પડીને, શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની નિર્મળ ભક્તિ' કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.—

આ રીતે સતીઓને આધીન પ્રભુ છે, ને તે રીતે કિશોરી પણ પતિભક્તિમાં તલ્લીન છે.—

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કિશોરી ને કુમારનો એકાન્ત સમાગમ.

"મ્હારે મન આપજ પ્રભુ છો, કુમાર?"

સંસારમાં શુદ્ધ મનના સંતનો સમાગમ દુર્લભ છે, અને સદ્‌ભાગ્યે જો તે પ્રાપ્ત થાય છે, તો અધમ હિંસારીની મનોભાવના પણ બદલાઇને શુદ્ધ થઇ જાય છે. નારદ મુનીનો સત સમાગમ, વાલ્મિક ઋષિ, જે પૂર્વાશ્રમ-પૂર્વાવસ્થાના વાલકા ભીલ હતા-તેમને નારદનું દર્શન થયું, અને હિંસા પરથી વૃત્તિ ઉઠી-નારદનો ઉપદેશ થયો, ને હિંસા તથા સંસાર છોડીને તપ માંડ્યુ; સતનાં દર્શનથી શું થઇ શકતું નથી? પાપ ટળી જાય છે, કુકર્મ બળી જાય છે, ને સદ્‌બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે."

ઇન્દ્રકુમાર પોતાની પ્રિયાના મહેલ કને આવ્યો. માતાજીએ કિશોરીને જે સંદેશો મોકલ્યો હતો, તે તેણીને કાને પ્હોંચ્યો ન હતો, કેમકે કિશોરી પુજામાં હતી-દાસીથી એ ખબર આપવા જઇ શકાયુ ન હતું. કિશોરીની સાફ મને હતી, કે પુંજા વેળા કોઇએ પાસે ન જવું!

કુમાર મહેલમાં પધાર્યા-કિશોરી પુજામાં હતી-દાસીએ દર્શન દીધું, ને બે હાથ જોડી નમ્ર પણે બોલી- "ગરીબ પરવર? આપ અંદર પધારો-મ્હારાં બા સાહેબ પુજામાં છે-હમણાં પરવારશે! તેમને આપના પધારવાની કશી ખબર નથી, તેથી હાજર રહી શક્યાં નથી, માટે ક્ષમા કરશો—"

"ચિન્તા નહિ-પણ મ્હારે તેમની પુજા જોવી છે."

"દરવાજો બંધ કરેલો છે. બારીની જાળી વાટે દર્શન થશે."

કિશોર-નન્દિની

જો મ્હારી સાચી પતિ ભકિત હોય, તો મને સાક્ષાત્કાર દર્શન દેજો, ભા-૭-પૃ-૨૩૬

"તેમ જોવાય, તોયે ભલે." કુમાર, દાસી સાથે ચાલ્યો, ને તેણે ફટેશપર ચડીને અંદર ઓરડામાં નજર કરી—

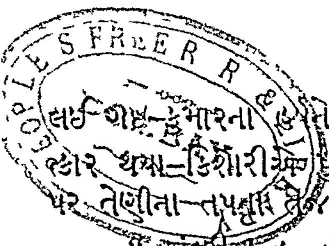
આહા! પોતાનીજ છબીને ફુલના હાર પહેરાવેલા છે, બન્ને બાજુ ઘીના ઝળહળતા દીવા બળે છે—કસ્તુરીની બનાવેલી ખાસ અગરબતી બળે છે—સુવાસિત પદાર્થોથી લેપન કરેલી સતી, રેશમી પિતામ્બરી પહેરીને છુટા વાળ મુકી આરતી કરતી દેખાય છે—કુમારની મનોવૃત્તિ કેવળ શુદ્ધ ભાવે કીશોરી તરફ આકર્ષણ કરવા લાગી- પોતાની ધર્મપત્નિ આ રીતે સતી ધર્મ પાળતી હશે, તે કુમારના લક્ષમાં ક્યાંથી હોય! સતનો બેલી શામળો છે-- કીશોરીનું તપ પ્રકટ્યું, ને કુમારને પ્રેરણા કરીને અન્તર્યામી પ્રભુએ તેણીનું કષ્ટ કાપ્યું—

કિશોરી પોતાના સ્વામીની પ્રતિમાને આરતી કરીને બે હાથ જોડી ઘુંટણભર બેસીને વિનતી કરવા લાગી.

"મ્હારા દેવના દેવ ઇન્દ્ર! મ્હારા તારણ તરણ સ્વામીનાથ! જો મ્હારી સાચી ભક્તિ હોય, તો તમે મને સાક્ષાત્કાર દર્શન દેજો. આ સત્ય વચનો શ્રવણ થતાંજ કુમારે હર્ષથી ઉભરાતા વચને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. "સાધ્વી! ત્હારો સ્વામી ત્હારી સામેજ ઉભો છે."

કિશોરીએ વિસ્મયતાથી પીઠ ફેરવીને દરવાજા તરફ જોયું, તો પોતાનો વ્હાલો પતિ દૃષ્ટે પડ્યો. એકદમ દોડીને દ્વાર ઉઘાડ્યું, ને બહાર જઇને પતિને ભેટી પડી. "મ્હારા સુંદર વર શામળીયા! ખરેખર તમે પોતેજ મ્હારા સ્વામી, જાતેજ, વગર આમંત્રણે, ખબર કર્યા વગર પધાર્યા! શું દ્રૌપદીની દાદ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ અદૃષ્ય પધાર્યા હતા, તેમ તમે પધાર્યા! ભલે પધાર્યા, મ્હારા કરૂણાનિધાન વિભુ, આજ મ્હારાં અહોભાગ્ય! પધારો, મ્હારા દીલજાતા, પધારો."

કિશોરી ઘણા હર્ષથી કુમારનો હાથ પકડીને શયનગૃહ પ્રતિ

લઈ ગયા-કુમારના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ-અંતરાત્મામાં પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થયા-કિશોરીએ પુન્ય ફળ મેળવ્યું-તેનું સત્વ પ્રકટ થયું. કુમાર પર તેણીના-તપશ્ચર્યા તેજનો પ્રકાશ પડ્યો—

"સુંદરી ? હુ ત્હારો અપરાધી છું, તું મને ક્ષમા કરીશ ?"

"દયાનિધાન ? આમ બોલીને મને પાપમાં નાખો છો !-શું તમે મ્હારા અપરાધી હોય ! ના-ના; કૃપાળુ સ્વામી ? હું તમારી ચરણરજ કિંકરી અપરાધી છું. કોઇ મહાપાપે કરીને આપનાં પ્રત્યક્ષ દેવ દર્શન પામી શકતી નથી-પુજા કરી શકતી નથી."

"મને લાગે છે, કે ત્હારા શુદ્ધ ભક્તિ ભાવે મને આજે પ્રેર્યો છે. ભલું થાય માતાજીનું, કે તેણે મને ત્હારી મનવૃત્તિ શાન્ત કરવા પ્રેરણા કરી; નહિ તો હું અંધારામાં ગોથાં ખાયા કરત, ત્હારી આ સાચી ભક્તિનો સ્વાદ ચાખવાને અભાગી રહેત ! " કુમારે ગદ્દગદતા કંઠે ને શુદ્ધ ભાવે કહ્યું.-

વાચનાર બ્હેનો ? સાચા દીલમાં રહેલી પતિની પ્રેમ ભક્તિ કેવી અસર કરી શકે છે, તેનો આ જીવતો પુરાવો જોવા જેવો છે !

"મ્હારા મુકુટમણી ? મ્હારે મન તમે જુદા નથી. અળગ છો, પણ અંતરમાંજ છો. પ્રભુ વળી ક્યાં સદા પ્રત્યક્ષ રહે છે ? તોપણ તે અંતર્યામી છે !"

"પ્રિયા ? હું આજ બહુજ પ્રસન્ન થયો છું, તું કંઇક માગ."

"માત્ર આપનાં દર્શન ને અવીચળ કૃપા જોઇએ છે. મને મહેલ કે વૈભવ કશો નથી જોઇતો. મને સંસારની માયાની કશી વાન્છના નથી, હું જો કુળવાન હોઉ, હું જો આપની સારી પ્રેમાળ પત્નિ હોઉ, ને જો મારાથી આપનાં કુળને સહાયતા મળતી હોય તો, તથા પ્રભુની કૃપા ને આપની ઇચ્છા હોય, તો એક પુત્રફળ આપવા-પ્રેમ-દાન આપવા કૃપા કરજો." કિશોરી શરમાળ મુખડે બોલી.—

"આ સમય કરતાં બીજો સમય કયો અનુકુળ છે? ત્હારી વાન્છના સફળ થઇ ગઈ!" કુમારે પ્રેમથી કોલ દીધો, ને એકાન્ત સમાગમમાં આનંદ પામ્યાં.

પ્રભુની કેવી ગતિ છે? તે પળમાં ચાહે તે કરે છે! અભાવના પ્હાડને પાણી જેવો પદાર્થ તોડી નાખીને પ્રેમની રેલ–છેલ ચલાવે છે. આજનો પ્રસંગ વીરપુરના ગાદીવારસનાં પુન્યનો પ્રકાશ પાડનારો છે. કિશોરી આનંદ પામી, ને મોડી રાતે કુંવર નવા મહેલમાં ગયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મધ્ય રાતે માણેકની મુલાકાત.

સાવિત્રી સમાન સ્વામિની અખંડ સેવા કરનારી, સાધ્વી સમાન શિયળવતી સુંદરીનો સ્નેહ સંપાદન કરીને કુમાર મહેલ તરફ ચાલ્યો. પચાસેક કદમ આગળ વધ્યો, એવામાં કુન્દનલાલનો બંગલો આવ્યો. રાત્રી બહુ ગઇ હતી. જગત શુન્ય લાગતું હતું. કુમાર સાદા કાળા પોશાકમાં જમ્ભો ને માથે તુરકી ટોપી પહેરીને જતો હતો. કુન્દનનો બંગલો જોઇને કુમારને અંદર જવાની ઇચ્છા થઇ, હમેશની ટેવ પ્રમાણે તેને સ્મરણ થયું. નવા સંસારના નિર્મળ સુખમાં માણેકની મુલાકાત વિસરી જવાતી હતી, તે સાજી થઇ. ઉંચી નજર કરી, તો માણેકનો દીદાર દેખાયો. મધ્ય રાત્રે માણેક, બારીમાં મહારાજાની રાહ જોઇને ઉભી હશે? ના, કુદરતેજ સંજોગ મેળવી આપ્યો; કોણ જાણે શા કારણે પણ તેને નિદ્રા નહિ આવી! કુન્દલાલની સેવા–ચાકરી કરીને પોતે પોતાના પલંગ પર જઇને

સુતી. પણ નિદ્રા દેવી એવી હઠીલી થઇને પૂઠે પડી, કે ઝપવાજ ન દીધી. આખરે બિચારી ઉકળાટથી થાકીને બારી કને આવીને ઉભી. પવનની મીઠી લ્હેરીથી ઘડીભર ત્યાં ઉભી રહી.

એવામાં મહારાજા ત્યાંથી પસાર થયા. માણેક અને કુમારની એક દૃષ્ટિ થઇ. માણેક આશ્ચર્ય પામી. મધ્યરાત્રે એકલા કુમાર નવલ પ્રિયાને છોડી ક્યાં જાય છે? માણેકને બોલાવવા વિચાર થયો; પણ શરમે તેને દાબી દીધી, કુમારે કહ્યું.

"માણેક બ્હેન? આ વેળા સુધી સુતાં નથી?"

"આપ જેવા અમારા અન્નદાતા જો જાગૃત છો, તો અમ સરખા નોકરથી કેમ નિરાંતે સુવાય? પણ આ વેળા નવાં સુખ તજીને ક્યાં પધારો છો, ભાઈ?"

"જુનાં સુખ જોવા ગયો હતો. મને લાગ્યું કે માણેક બ્હેનને ઘણા દિવસથી મળ્યો નથી, તે આ માર્ગેથી પસાર થાઉં." કુમાર હસીને બોલ્યા.

"અન્તરાત્મા કેવો સાક્ષીભૂત છે? આપની પ્રેરણા મને સહજ થઈ ગઈ; જ્યારે આપની ઇચ્છા મળવાની છે, તો ઉભા રહો, હુ નીચે આવું છું." માણેક માળપરથી નીચે ઉતરી. કુમારની ઇચ્છા ઉલટી ઉતરી. આખરે થોડીવાર થોભીને જવાનો ઠરાવ કર્યો. માણેકે નીચે આવીને દરવાજો ઉઘાડયો, ને મહારાજ અંદર ગયા. બતી જાગૃત કરી, બન્ને જણ દિવાનખાનામાં બેઠાં.

"કુંન્દલાલ ક્યાં છે?"

"તે તો નિરાંતે સુઇ ગયા છે. મનેજ નિદ્રા ન આવી."

"મ્હારી તરફ સાચી બન્ધુ તરીકેની ભાવનાનો એ પ્રતાપ!

"હા–પણ આ વેળા ક્યાં પધારો છો?"

"હુ કિશોરીને મહેલે ગયો હતો!"

" ઓહો ! પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમે ઉગ્યો ? "

" બ્હેન ? મેં તમને ન્હોતું કહ્યું, કે રનાદે મળ્યા પછી તેમનુ મન માચવીશ "

" વારૂ, છેવટે મન સંભાળ્યું, એ પણ ઠીક થયું. "

" હા–તેમની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી–આજે મને બહુ થાક લાગ્યો.

" સ્નેહની પરોણાગત થકિત તો ન કરે ! "

" પણ તેમનો ઘણા સમયનો ઉછળેલો આનંદ આજે બહાર પડયો–એટલે—"

" સમજી ! પ્રભુ બન્નેની આશા પુરી કરો, કે કુળનો ઉદ્ધાર થાય. "

" તમે ખુબ સમજી ગયાં, બ્હેન ! અરે કિશોરી એક મના સુંદરી છે. મને આજેજ ખાત્રી થઈ–માતાએ તેમની મુલાકાત કરવા આગ્રહ કર્યો–મને પણ ઇચ્છા થઈ, ને રનાદેને ઉઘતી કરીને હું ચાલ્યો આવ્યો–ત્યા મે જે જોયુ, તે પરથી મ્હારી ખાત્રી થઈ, કે જગતમાં જો ખરી પતિવ્રતા, સાચી સાધ્વી ને શુદ્ધ સ્નેહી શ્યામા હોય, તો તે કિશોરી છે. "

" મ્હારો સદાનો એ માટેજ આગ્રહ હતો–કુન્દનની કસોટી થયા વિના સત્વ ગુણની પરિક્ષા થતી નથી. "

" આજે બહુ ગરમી થાય છે. "

" ઉભા રહો, પખો લાવું. " માણેક પખો લેવા ગઈ.

" ના, ના, હવે હુ જઇશ, રનાદેવડી રાહ જોતી હશે. "

" હા, હવે તો નિવૃત્તિ ક્યાંથી મળે ? " કુમારે હસીને કહ્યું.

" નવાં સુખનો અનુભવ ન હોય, તે ન જાણે ! —

" રનાદેવડીનો અભ્યાસ વધારવો છે, માટે—"

"આપ આજ્ઞા કરો, તો હું હાજર છું, અથવા તો પીરોજા બ્હેન—"

"પીરોજા વધારે અનુકૂળ આવશે, પારકી જાતનાં છે, એટલે તેમનો રૂવાબ વધારે હોવાથી રનાદે ખંતથી અભ્યાસ કરશે. માટે સવારે તેમને કહી દેજો."

"હા, કહી દઇશ. રનાદે બ્હેનનાં ભાગ્ય ખુલ્યાં! તેમને જાહેરમાં ફેરવશો કે નહિ?"

"તમારો શું વિચાર છે?"

"હમે તો સુધરેલાં છીયે, વળી હમારી જ્ઞાતિમાં કંઇ ઘુમટો તાણવાનો રિવાજ નથી! તમારે ત્યાં તો જનાના—"

"મને જનાનાનો રિવાજ પસંદ નથી!"

"એ પસંદગી ક્યારથી શરૂ થઈ!" માણેક હસી, કુમાર પણ હસ્યો.—

"રનાદેવડીને સુધરેલી ઢપે રાખવા વિચાર છે. કિશોરીને તે પસંદ નથી. મુંબઈ જવાનો તેમને બહુ આગ્રહ છે."

"તો તે કામ પહેલું કરવું. તેમને જરૂર રાજી રાખવાં—મારી તો સુચના એટલીજ છે, કે સઘળું કરવું, પણ ઉચ્છૃંખળતા ન દેખાય. તે પહેલું લક્ષમાં રાખવું. કેળવણી છકી જવા માટે નથી—રાજા કે રંક સઘળાંને કેળવવાનો હેતુ નમ્ર બનાવવાનો છે," માણેકે ભાપણ શરૂ કર્યું, કુમારને નિદ્રાએ ઘેરવા માંડયો—

"રનાદેવડી ડાહ્યા ને ચતુર છે. તેની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હશે, તો તે જલદી શીખી શકશે: પણ તે ઉચ્ચા સ્વભાવનાં માણસોમાં વસ્યાં નથી—ને એકદમ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામીને સ્વતંત્રતા મેળવશે, તો કદાચ કુટમ્બને સંતોષ નહિ આપી શકે."

આટલું કહેવું પુરૂ થતાં કુમાર નિદ્રાધીન થઇ ગયા; માણેકને

મ કોચ થયો-પણ રાજાને શું કહેવાય? તે પવન નાખવા લાગી—

ભાઈ-બ્હેનનો સ્નેહ છતાં પરાયા પુરૂષ કને, મધ્ય રાત્રે સ્ત્રીનો સમાગમ સ્વાભાવિક દોષ રૂપ છે!

કુન્દન એકાએક જાગી ઉઠયો. જાણે તેને મહારાજા તરફથી બોલાવવા સિપાઇ આવ્યા હોય, તેવો ભણકારો થયો. માણેકના પલંગ પર નજર કરી, તો તેને ન દીઠી. નીચેના હોલમાં બતી સળગતી જોઇ. પલંગ પરથી ઉઠીને નીચે નજર કરી, તો માણેક પંખો લઇને કુમારને વાયુ ઢોળતી હતી! માણેકની આંખમાં ઉંઘ ભરાતી હતી. પંખો ધીમો ચાલતો હતો.

" અફસોસ! મધ્ય રાત્રે મહારાજા માણેકની મુલાકાતે! ખચીત કંઇંક ગડબડ છે! નવી રાણીને મુકીને પળભર અળગા ન થાય, તે આ વેળા માણેક કને કેમ આવ્યા? મને પણ ન જગાડયો? દીલ? હાલ તો વખત વરતીને વાણીયાગત કરી લ્હેવી. કદાચ બન્ને નિર્દોષ હોય! પણ ગમે તેવી નિર્દોષ છતાં કવેળાએ આ પ્રકારનો એકાન્ત સમાગમ સારો વિચાર બેસાડતો નથી. માણેક જો કે નિર્દોષ પુતળી છે, અને કુમાર કદી પણ ડગે તેમ નથી, તોપણ એકાન્ત બુરી છે. હજાની ને સાક્ષતાની લાલચે, મન મળી જવાથી, રાજતેજથી અંજાઇને માણેકનું મન ફરી જાય, ને કુમાર પિગલી જાય. નવાં સુખથી તૃપ્ત થયા પછી પરસ્ત્રીની ભાવનાનો ભૂખ્યો પુરૂષ કદાચ ભૂલ કરે! ખરેખર જો તેમ હશે, તો? મન? તું નાહક જખ મારે છે! ના, ના, તેમ ન હોય!"

કુન્દનની ભાગ્યદેવી ફરી. શંકાના સાગરમાં હવે ગોથાં ખાવા લાગ્યો! કુદરતી પ્રસંગ, ને સંજોગ વચ્ચે નિર્દોષ પદાર્થ કલંકરૂપ થઇ પડયો. કુન્દન પલંગપર જઇને સુતો. મગજપર એકદમ ગરમી ચઢવા લાગી.—

માણેકને કશું ભાન ન રહ્યું. થાકેલો કુમાર એકદમ નિદ્રાધીન થઈ ગયો. કુન્દનને શકતો ન આવત, પરંતુ કુમારનુ બન્ધન હાલ એટલું સંકડાયલું છે, કે નવી રાણી ઘડી પણ વિલો કરે નહિ, ને મધ્યરાતે માણેકની મુલાકાત કરવા આવે, ને પોતાને ખબર પણ ન કરે, એ નવાઈ જેવી વાત છે. કુન્દને શંકાને વલોવીને ઢાળી નાખી, ને પ્રસંગોપાત તેનો ખુલાસો કરવાનો મનસ્વી પાકો ઠરાવ કર્યો. ભાગ્યયોગ ફરી ગયો. અગ્નિમાં વરાળ ઉઠી !

કુમાર અહીં ત્રીજે ઘેર પડયો છે, ત્યારે તેના મહેલમાં કેવી જ્વાળા પ્રકટી છે, તે તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સ્વકીયા નાયિકાની વિજોગી રાત.

"એકલડી તરસેરે વ્હાલાના વિના,
રાતલડી થઇ વેરણ મારે મન જો,
વાટલડી જોઇને થાકી વ્હાલુડી,
તોય ન આવ્યા નણદલ વીરા તન જો."

વિરહણી વલ્લભા વ્હાલાની વાટ જોતી હતી. નિદ્રાએ તેને પરહરી લીધી. સુના મહેલ ને સુના હૃદયમાં વસતી સારિકા આમ તેમ ફરવા લાગી. પિંજરામાં પુરાયલી મેના ઉપર નીચે દોડવા લાગી. જાળીમાંથી જોવા લાગી. માનસિક વિલાપ કરવા લાગી.

પરઘરનો પરોણો થઇ પ્રીતમ જઈ વસ્યો,
કાળજડું કોરાયે વ્હાલા વિયોગથી;
આમ નમેરા કેમ થયા રસીયા તમે,
રાત નથી જાતી રસિયાના રોષથી.

કામાગ્નિથી દઝાતી રસીયણ રનાદે તરફડતી હતી–
શિતળ જળની પ્યાસથી પ્રાણ મુંઝાતો હતો.
ઘડીભરનો કરી વાયદો, પેઠા પરઘર માંય;
પ્રીત તણી શી રીત એ, કહો મુકુટમણી રાય!
નિરજન વન માંહે હતી, મળતો નહિ પ્રતિસાદ;
આવી મહેલ મહિ તદપિ, નથી સંભળાતો નાદ!
વિધી દોષ કે માહરો, કે પિયુનો કહેવાય?
પાસે પણ છેટે પડયા, કહીયે જઇને કયાંય!
વચન નીભાવણહાર, વીરલા નર કેડે પડયા!
મોહનના દીલદાર, કર્મ-પંથમાંહે નડયા.

એકલડી શૈય્યામાં મનના તરંગો તરેહવાર જુસ્સામાં ઉડવા લાગ્યા, પ્રિયતમના પડખામાં પેસીને પલંગને ધુજાવનારી નવયૌવના નવોઢા જ્યારે એકલીજ પડી ગઈ, ઘડીભરનો વાયદો પુરો થયો, ત્યારે તે અકળાણી; રાજાનો વિશ્વાસ શો? કદાચ બીજી રાણી લોભાવે, મોહાવે તો લપટાઇ જાય! વળી શોક્યનું સાલ માથે, એટલે સુખની સંપુર્ણ આશા એકદમ કેમ બંધાય! રાત્રીના બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો–બે વાગ્યા! ઘંડિયાળની ઘંટડીનો અવાજ એકત્ર કાને શ્રવણ કરવા લાગી–પલંગ પર એકલી આળોટવા લાગી. જ્યારે બહુજ ગભરાણી ત્યારે મહેલના બગીચાની બારી કને આવીને ઉભી!

મહેલ રૂપી પિંજરા, માંહે પુરાણી સારિકા;
તે થકી સુખી વધારે, વન તણી પ્રિય નાયિકા!
જ્યાં સુધી નજરે હતા; નહિ નાથ બાથે બાથમાં;
ત્યાં સુધી દિલગીરી ન્હોતી, મન રહેલુ હાથમાં.
આ તો બની કેદી બેવડી, બેડી પુરાણી પાયમાં;
ન જવાય કે ન ભગાય. નહિ દોડાય કિન્ચિત કાયમાં.

દષ્ટિએ તો દાટ વાળ્યો, મન બન્યું હતું માંકડું;
ભાન ના રહ્યું મોહમાં, કેવું બન્યું હવે રાંકડું!
વન વિષે હું તો હતી, મનથી સ્વતંત્ર સુખી સદા;
દોડીને વેગે આવતા, ટળતી અકારી આપદા.
પરતંત્રતામાં જઇ પડી, લોકો કહે મહેલાતમાં;
મનમાનતી મોજો ઉડાવે, ખાય-પી દીન રાતમાં.
દેખતાં દુરથી ડુંગર, રળિયામણા બહુ લાગતા;
પાસે જતાં પથ્થર પ્રમાણે, પાયમાં બહુ વાગતા.
લક્કડતણા લાડુ ખરેખર, ખાય તો પસ્તાય તે;
સાપે ગળી જ છછુંદરી, મૂકે તો અંધો થાય તે!
રાજા તણી રાણી બની! આહા! સ્વર્ગસુખ પામીયાં;
આનંદ વૈભવમાં વિકારી, કષ્ટ સર્વે વામીયાં.
હા, જ્યાં સુધી રાજા રસીલો, છે હૃદયમાં હરપળે;
પણ જો છુટયો તે તંત્ર તો, પછી રાતદીન ઝુરી મરે.
સ્નેહી અને સરદાર બન્ને, રાજ મોહ રૂપે જડયો;
છે કાચનો પ્યાલો-રૂપાળો, જો જરા રણકે ચડયો.
ફુટયો નકી મન જાણજે, સંભાળવાને ભય ઘણો;
રાજાતણાં ખાજાં રૂડાં, પણ આકરો એ ધાણવો.

* * * *

રનાદેવડી નાસીપાસ થઇને આમ નિરાશાના નિસાસા નાખતી હતી-પેલી ઉમાદેવડી પેઠેમ બકતી હતી-

"અરે કોઈ હાય મીલાવોની, સલુણા શામળાને મને;
દુઃખીની કોઈ દયા તો ખાઓ, રઝળતી રાખશો ના રણે-ટેક.
રસિકના જાપથી થાકી, સુતી તો સ્વપ્નમાં ભેટયા;
ઉઠી તો નાથ ના દેખું, હવે મળશે કયે દીન એ."

* * *

"અરે ઓ કાળી કોયલડી ! જરા જાગૃત થા-
સંદેશો જઇને કહેને પીયુને,
ટળવળે રાધા રસીલી-
પરકીયાના પ્રેમમાં પેઠા,
ઉઠો જાગો-છબીલી—

અરે ઓ પવન ? તું તો સર્વ વ્યાપક છે ! જો સ્વામીનાથ ખુ-ણામાં છુપાયા હોય, જો તે ચોમેરના દરવાજા બંધ કરીને કોઇ ન દેખે, ને રીતે સંતાયા હોય, તો તું ત્યાં જઇ શકીશ, મ્હારી વીતક કહી શકીશ ! જો તે પરકીયાના પ્રેમમાં લુબ્ધાઇને ગરમીથી વ્યાકુળ થયા હોય, તો તું લ્હેરથી શિતળ કરજે, ને તે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે કાનમાં કહી દે જે કે-

ધૂતારા કેમ થયા અળગા,
ઠગારા કેમ થયા અળગા;
વિરહી વલ્લભા વાટ જુએ છે, કેમ થયા નગુણા ?-
રાતલડી વીતિ નથી ઝાઝી,
પ્રાતલડી તો છે હજી તાજી;
સાં મનથી વિખરાણા-શું લોભાણા ?
જાઓ જાઓ મનડાના મેલા,
આમ થયા ઘડીભરમાં ઘેલા ?
ટળવળતી છબીલી ઓ છેલા-
જાઓ જાઓ વ્હેલા-વ્હેલા—

આહા ! પ્રીયતમના પ્રેમ-ગૃહમાં, રાજગૃહમાં હજી પ્રવેશ કીધો, ત્યાં તો રનાદેવડીને આ સંતાપ થયો, પણ મોહ ઉતરી જશે, મદ છટકી જશે ત્યારે શું થશે ?

જોબનતનો છે રંગ, અંગમાં લોહી ઝળકતું;
મુખપર લાલી સંગ, નેત્ર પણ પુર ફરકતું.
પ્રેમ-પાત્ર છે નવીન, મોહ-જળ પણ છે તાજું;
વિરહ ઉછળતો દીન, કામનું વાગે વાજું.
આ સઘળું મન અંજાવતું, જ્યારે તે ઝરતું જશે;
આહા ! પ્રીતિનું પાંદડું, ખરેખરૂં ખરતું થશે !

* * * *

મનના ઉદ્દગારો તેની સખી રાધા જે ખવાસણ તરીકે નીચેના ખંડમાં નિદ્રા લ્હેતી હતી, તેના કાનમાં પડયા. દ્વાર ઉઘાડીને ઉંચે નજર કરી, તો રનાદે એકલી ઉભી ઉભી બકે છે. રાધાએ ફરીને ઉંચુ મુખ કર્યું, કે ગાલ પર અશ્રુ જળનું ટીપું પડ્યું. રનાદેથી રડી જવાયું, આમ બોલી જવાયુ.

પાત્ર જોઇને પ્રીત કરી છે પ્રમદા તેતો !
ભૂલી નથી તું ભાન, અચળ વર મ્હારો એતો.

રાધાએ પુરવણી કરી—

સરવર ભૂલ્યો હંસ, અગર ભૂલ્યો વનવાડી;
અગર મળી સારિકા, ફર્યો મધુકર ચિત્ત હારી.

રનાદે બોલી—

રાધા ? નથી રીઆમણું, નાથ ગયા નજરે ચડી;
રાધા—કમળા વરને રાણી ઘણી, રાસલીલા અવળી પડી !

રનાદેવડીએ ધીમે સાદે કહ્યું, “ અલી રાધા ! જા, જા વ્હાલા વરને શોધી લાવ ! ”

વ્હાલા વિણ મનને કેમ ગમે ?
“ ગોળ ખાય તે ચોસલાં ખમે ! ”

રાધાએ હસતાં હસતાં પુરવણી કરી—

" બા ? બા ? વધામણી ! કૃપાળુ કુમાર પધાર્યા. પગનો અવાજ થયો. દાદર ચડયા ! " રાધા એટલું કહીને અંદર ચાલી ગઇ, રનાદે પલંગ પર ચડી ગઈ!

શું આ ખરૂં હતું ? ના, ના ! એતો રાધાનો વિનોદ ! જો કે વનવાડીમાં રનાદે જોડે રાધા જે છુટ લ્હેતી હતી, તે સમય વિતી ગયો હતો. રનાદેવડી આજે તો રાજરાણી હતી; તોપણ સખીભાવ વિસરાયો ન્હતો. ખવાસણોમાં માનીતી, વિશ્વાસુ, ને હજુરી સેવકી રાધા હતી. રાધા ધીમે પગલે દાદર પર ચડી, અને શયનગૃહના અડકાવેલાં કમાડની ફાડમાંથી નજર કરી, તો રનાદે પલંગ પર ઉંધુ માથું નાખીને પડી હતી. રાધાને આ દાવ ઠીક હાથ ચડયો, તેણી ધીમે ધીમે પલંગ પાસે ગઇ, ને ઓશીકા તરફ આવીને રનાદેની પીઠ પાછળ ઉભી રહી. જરાવાર આમ તેમ નિહાળ્યું. બારી વાટે જોતાં કોઇ પણ નજરે ન ચડયું. પોતે કુમાર છે, એવો ઢોંગ કરીને કૃત્રિમ અવાજે બોલી.

ઠકરાણાં, નહિ ઠાઠ કરો ઠણકો ઠમઠમતો ઠામ હરે;
રંગ રસિલી રીસામણું હરો, તો તે પિંડનાં પાપ હરે.

રનાદેયે પીઠ ફેરવી જોયું, તો રાધાને નિહાળી; રાધા હસી પડી!

" કોણ રાધા ? રનાદે બેઠી થઇ.

" ના, ના–કુમાર ! હા, હા, હા. " રાધા ખુબ હસી—

" પ્રેમ–લગનીનો પડછંદો હવે તો બરાબર પડયો. રેના બ્હેન? પેલી હરણીનો ત્રાસ યાદ છે ? કુમાર જ્યારે શિકારી વેશે હરણી, માટે પધાર્યાં હતા, તે વેળાની મુલાકાતનો પ્રસંગ, અને તે વેળાની સ્થિતી તમુને સાંભરે છે ? બાપા વાડીમાં ન હતા. કુમારનુ મન તમને મળવા તલ્પતું હતું, અને તમે શરમાઇને ઉભાં થઇ રહ્યાં હતાં. કુમારે

જળ માગ્યું હતું. તમે દુધ આપવા યાચના કરી હતી, આ સર્વ યાદ છે ?"

"હા, તેનોજ આ પ્રતાપ છે. આહાઃ એ સમય પણ ગયો!"

"ખરેખર ગયો ! તમે એક વનવાસિની બાળા હતાં. આજે તમે રાજકુળદીપક સૌભાગ્ય સુંદરી છો."

"હા—પ્રેમામૃતકો સ્વાદ રસ, કો કછુ કહ્યો ન જાઇ,
અનુભવીકાં હિય જાનહીં, મુક મીસરીકી નાંઈ."

"હા—જાહિ જાહિપેં પ્યાર, તાકો સબ પ્યારો લગે;
સમુઝ ન સબ સંસાર, બીતી સોહી જાનહી."

"હા—દેખી જીએ પરસિ ન છુટે, માશુક આશક ધન્ય,
જૈસે લોહ ચમક લગી, ટરે ન લખી ચૈતન્ય.—"

"હા—જિંહીં કન્યા પ્રિય બસતવહિં, ધસત ખિસત નાંહી નેન
પ્રાચી ઓર ચકોર જિમી, તકિય તુ હે દિન રૈન—"

"એ વેળા હું આંધળી બની ગઈ હતી, પણ જ્યારે હું વૃન્દ વિખૂટી પડી, ત્યારે મને એમ થયું કે,

દ્રગન લગન મન મગ ન પરિ, અગન ગગન લોં જાનિ,
ભગન ભગન ફુલ જગન સહિ, હરિસોં સો બડભાગિ!"

"બ્હેન ? જેની સાથે સ્નેહ બાંધવો, તેની જોડે ત્રણ વાતનો ત્યાગ કરવો.

બિબાદ અર્થ સમંધતા, તિય રહ જલ્પ પરોક્ષ;
બઢિઓં ઔર સ્નેહ કિંત, પ્રથમ હોઇ સહુ મોક્ષ—"

"પરંતુ—

પ્રીતિ વ્હાં નીતિ નહિ, નીતિ વ્હાં નહિ પ્રીત,
સ્યાનપ અરૂ મહછાક જિમિ, નહિ ઇકિમકહું રીત—

"પણ પ્રેમ અંધ છે. (Love is blind).

અનલ ભખે શશિ રતિ હિતું, ચકોર ગિનત ન તાપ;
ભસ્મ હોઇ ભવભાલ લગુ, હુઇ કછુ ચિત્ત મિલાપ."

"રાધા ? અગ્નિ સાથે ધૂમો હોયજ; પ્રેમ સાથે દુઃખ હોયજ!–
ઔર અરિષ્યા બિરહ દુઃખ, હિલગ અંગ ખડ દોઇ;
સખી ધૂમ્ર ઔર તાપ બિન, જિમિ કહુ કદા નેહાઇ—"

પણ હવે અધીરાઈ નથી રહેતી. ઉત્કંઠિતા નાયિકા ભેદમાં કહે છે કે,

છાંહિ ચાંહિ તન છોહિ પિય, અબ અલિ આવે નાંહિ,
ફરકત મો અખિ દાહીની, કાઉકી બાંહી બાંહી!

"હે સખી! હવે ઘડીમાં પ્રિતમ નહિ આવે! મ્હારી જમણી આંખ ને બાહુ બન્ને બહુ ફરકે છે!"

કદાચ તે ત્હારા પતિને દુભાવ્યા હશે!

કટાછ નોક ચુભિ કિધાં, ગડે ઉરોજ કઠોર;
કે કટિ છોટી મે હિતુ, રૂચિ ન નંદકિશોર!

કદાચ નેત્ર કટાક્ષ વાગ્યું હોય, કદાચ અધર પાન દેતાં નાકની અણી લાગી હોય,'અથવા કુચની દડીનો હડસેલો લાગ્યો હોય, કે...

"બસ, બસ કર, એવું તે હોય! સ્વકીયા નાયિકા વળી એવું કલ્પે! જે તેનાથી સુખ થાય, તે બીજીથી નહિ! સાંભળ,

વંશવૃદ્ધિ શોભા સદન, કરે સહગમન સોઈ;
સ્વકિયા કે યહ તીન કૃતિ, પરકીય કછુ ન હોઈ."

"પણ માનવતી નાયિકાનુ લક્ષણ પ્રકટ્યું હોય! તે એક પ્રેમ માગ્યો હોય, પતિએ બીજો માગ્યો હોય, તો! તો,

મહિ દેંગી મોહન કહ્યો, દોંના દીનો દાર;
માંગ્યો કછુ દીનો કછુ, રીઝે ન નંદકુમાર."

" હું મ્હારા વ્હાલાને કદી દુભાવતી નથી ! "

" તો હમણાં આવશે ! " રાધાએ કહ્યું.

" ચાર વાગ્યા. "

" ઘડીઆળની ઘંટી સાંભળી રનાએ કહ્યું.

" કુકડો બોલ્યો ! "—

" નાથ આવ્યા. " કુમારને આવતા જોયા.

" હુ આ ચાલી. " રાધા નીચે ઉતરી ગઈ. રનાદે કુમારને આવતો જોઇ રહી. સત્યભામાનું રૂપણુ શરૂ થયું. સ્મિતવદની નાયિકા-ક્રોધમુખી થઇને બેઠી. હવે વળી દમ્પતિ વિનોદ કેવો થયો હશે, તે જોઇએ !

વાંચનાર ? તમને જો કદાચ અનુભવ થયો હોય, તો સમજી શકશો, કે પુરૂષ જ્યારે પરકીયાના પ્રસંગમાં આવ્યા પછી પોતાની સ્વકીયા કને આવે છે, ત્યારે તેનો ભય, ને તેની ચાલ, બિલાડીના ભયથી ગભરાયલા ઉંદર જેવી હોય છે; કોઇ દંભી નાયક ગુસ્સો અને દમ દેખાડીને પેલી બિચારી કોમળ કામિનીને બોલતી બંધ કરી દે છે, અને પ્રેમી નાયક તેને પગે પડી જાય છે. હાસ્યથી રિઝવીને પોતાનો દોષ ઢાંકી દે છે. પ્રેમાળ સુંદરી રનાદેવડીને એવીજ રીતે કુમારે રિઝવી દીધી. કુમારની ચેષ્ટા પર રનાદેવડીને કશો શક ન ગયો. કુમાર કેફમાં, ઉંઘના પાશમાં હતો, એટલે રનાદે કંઇ ન બોલી, કુમાર ઉંઘવા લાગ્યો. રનાદે પંખો કરવા લાગી. રાત્રીનો ભાગ દિવસે ભજવાયો; રાત્રી સુની વીતિ. લાડકડી રનાદે વ્હાલા ધણીને પંખો નાખતી, પ્રભુની કૃપાનો આભાર માનવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૩ મું

વિમાસણ કે વિલાપ !

" કરૂણાળુ ત્હારી કૃપાનિધીનો કોણ પાર પામે તૃણભાર;
રંકને રાય બનાવે કીડિને તું આપે કુંજર બળ સાર.
ધ્રુવને આપ્યું અવિચળ પદ તેં કીધા અતી ભક્ત ઉદ્ધાર;
ત્હારી લીલા જેણે જાણી લીધી તેનો નકી થયો બેડો પાર ! "

નિર્દોષ રત્નાદેવડી પતિને પંખો નાખતી નાખતી પ્રભુનાં ગાને ગાતી હતી, લીલા વર્ણવતી હતી. પોતે નિરાધાર અવસ્થામાં એકલડી અટુલી, વનવગડામાં વિરહ વ્યથાએ દિવસો ગુજારતી હતી; તે આજે છત્રી પલંગપર, મખમલની શૈય્યામાં, રાજવંશી ભરથારની સોડમાં પેસીને, સતી સમાન સદ્‌ભાવના વડે પીયુડાને પંખો નાખતી હતી. વૈરણી નિદ્રાને દમામથી દાબીને સ્વામીનાથને શાન્ત કરવા મથન કરતી હતી. પ્રેમના પ્રભાવથી ઉપજેલા અંકુરો પ્રકટ કરતી હતી. આખી રાતની થાકેલી રત્ના, પ્રેમના જુસ્સામાં, પિયુના પ્રબળ સ્નેહની લાગણીને લીધે જાગૃત રહી હતી. પતિ પ્રત્યેના અનિવાર્ય પ્રેમબળથી તેનું હૃદય આનંદ સાગરના તરંગોમાં તરતું માનતી હતી. પીયુની પગચંપી કરીને પોતાના મનની વૃત્તિઓ શાન્ત પાડતી હતી. આહા ! નિર્દોષ પ્રેમ-સુંદરી શું જાણે, કે પિયુડો પોતાની ભાવીક પ્રિયાંગનાને, એક વેળા, માત્ર આગલી રજનીયે, અભય વચન આપીને, આજે ફરજનો માર્યો, પૂર્વ પિયાંગનાને પ્રેમ-દાન દઈ આવ્યો છે ! નવલ પ્રિયાને ટળવળતી રાખીને, વિશ્વાસના નાવમાં ડોલતી કરીને, કુમાર થોડી પળનો વાયદો દઇને, ગયો તે ગયો ! કુમારની વૃત્તિ ચલિત થયેલી ન્હોતી. ખરી વાત છે કે ઇન્દ્રકુમાર પોતાની

નવેઢાના સંગનો ત્યાગ કરીને, પોતાથી બીજી રાણીનો રંગ ઉડાવવા ગયો ન્હોતો. તેનો વિલાસ તો એક ભ્રમિત અને સ્વપ્નતુલ્ય થયો હતો. કિશોરીના પુન્ય-બળે, કુમાર તેના પર તત્કાળ મોહવશ થઈ ગયો, અને તેને ઋતુદાન આપ્યું ! પણ ખરેખર કુમાર એ માટેજ ત્યા ગયો ન્હોતો. વળી આ ખ્યાલ તો તેના સ્વપ્નમાંય ન્હોતો ! પોતાની પ્રિયાંગના રત્નાદેના સુખમાં કશું વિઘ્ન ન આવે, પોતાના વિલાસમાં કલહ ન થાય, કુટમ્બમાં ને વડીલ વર્ગમાં અસંતોષ ઉભો ન થાય, એ માટે પુર પ્હેલાં પાળ બાંધવા ગયો હતો. તેનું હૃદય શુદ્ધ હતું. માતાનાં વચન માન્ય રાખવા માટે તેના મગજમાં ધુન આવી હતી, ને તે કેફમાં કિશોરીને ત્યાં અને માણેકના ભુવનમાં રાત્રીનો કેટલોક ભાગ ગુજાર્યો હતો. જો ખરેખર કુમાર સાવધ હોત, તો પોતાની વ્હાલીને ઘડી પણ દુર કરીને, આ પ્રસંગ લ્હેત નહિ ! પ્રભુ ઇચ્છા પ્રબળ છે. દૈવની અલૌકિક ગતિ કદી પણ કળી કળાતી નથી. તેની ઇચ્છા વડે તે મન ગમતું કરે છે. માનવની સ્વેચ્છાચારી ગતિ, સ્વાર્થી ને અંધ બુદ્ધિને તે એવી તીવ્ર-વા કઠોર કરી શકે છે, કે માણસ એક પૂતળા પ્રમાણે ચાલે છે. કુમારે એ રીતે કિશોરીને પુત્ર-દાન દીધું છે. રાત્રીના નાટકનો કશો ભાગ હાલ તો તેના સ્મરણમાં રહ્યો નથી, ખરેખર તેમ રત્નાદેવડીને પણ પતિની ભ્રષ્ટતા વિષે કશો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નથી. નિર્દોષ બિચારી બાળ-સુંદરી નવા જગતમાં આવીને શું જાણી શકે ! રાજ-પ્રપંચ, માયાવી ખટપટ, મોહક સ્વાર્થ, ને પળ પળના વૈભવનો ભેદ શું જાણી શકે ! વનની નિર્દોષ કોયલ, જેને કોઇ પણ નાગરિકો સાથે પ્રસંગ પડયો નથી; વળી બહુ વહેવારમાં આવી નથી. સ્વાર્થ પરાયણ બુદ્ધિની ભ્રમણતા જોઈ નથી, તે વિશેષ શું સમજી શકે ! તેણે કુમાર, ને કુમારનો પ્રેમ જોયો છે. એ પતિ, એ પ્રભુ, એ

સુખ, એ પ્રેમ, એ માયા, એ સ્વાર્થ ને એજ તરણ-તારણ દેવ માન્યા છે. આહા! કેવલ અદ્વૈત બ્રહ્મ દૃષ્ટે જોનારી આ મધુર પુતળી, જેને આ કાળે સતી કહીશું, તે નવોઢા, પતિના દોષોથી અજ્ઞાન રહીને, કેવી નિર્દોષ સ્નેહાલિંગન આપેછે! પતિની સેવાનો થાક એક આનંદનો અમૃત પ્યાલો ગણીને કેવો કૃતાર્થ માને છે! પતિ પ્રત્યે કેવી દયાળુ ભાવના દેખાડે છે!

"આહા! આ રાજ-રત્ન મ્હારે ભાગ્યે મળ્યું! શું એ અખંડ પ્રેમીનો દેહ અમ્મર નહિ હોય! શું હું એમની જોડે જીવન કાળ રહીને આનંદ નહિ કરૂં! જો મધ્ય કાળમાં, જ્યારે પાકેલી આંબાની શાખ, ડાલી પર લચી રહ્યા પછી કોઇ કાળ-કાગડો ચંચુ મારી જશે, ને આશા-મોહિનીનું સુખદ-ફળ ફુટી જશે તો! હું કે મ્હારો વ્હાલીડો કોઈ એકાદ અળગુ થઇ ગયું હોય, તો કદાચ હું કાળ-ભોગ થઇશ, તો થોડે કાળે વિસરી જઇશિ, પણ મ્હારા લાડુલા વ્હાલીડાને કંઈ થશે તો! ના, ના. એમને કઇ નહિ થાય. કેવું સુંદર સૌંદર્ય છે! કેવું ભવ્ય કપાળ છે! કેવો પ્રેમાળ સ્વભાવ છે! કેવું નીરોગી શરીર છે! સ્વપ્નામાં શું તે મ્હારૂં સુખ નહિ સભારતા હોય! આહા! તેમને મ્હારી ચિન્તા કેટલી હશે! મને વૈભવમાં ઝુલાવાનો તેનો પ્રત્યક્ષ આગ્રહ, મ્હારૂ સૌંદર્ય શણગારીને લોકોમાં પોતાની પ્રીતિ પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉત્કંઠા કેટલી તીવ્ર દેખાડે છે! એ મ્હારા શીર છત્ર, એ મ્હારો સુખનો સાગર, એ મ્હારા સૌભાગ્યના શણગાર કેવા શાન્ત પોઢી ગયા છે. પ્રભુજી! તું દયાળુ છે, માયાળુ છે, કૃપાળુ છે, તેવોજ રહેજે! મ્હારા પતિના રોગ મને આપજે, પણ તેનો વાંકો વાળ ન કરીશ! ત્હારે ખપ પડે, તો મ્હારો પ્રાણ ખેંચી લ્હેજે; પણ મને એકલડી ન કરીશ. મ્હારા નાથ કેવા નાજુક છે! તેમનુ શરીર કેવું કોમળ છે! રાજકુળમાં ઉછર્યા છતાં મ્હારે માટે ખ-

ડનલ :થઇને ડુંગરામાં ભટકી, કિશોરી સુંદરીના સ્નેહનો ત્યાગ કરી, કેટલાંક વર્ષ સુધી પ્રેમ-માળાનો જાપ જપીને મને મેળવી છે, તો તે જપના પુન્યથી પણ તું તેનું આયુષ્ય વધારજે. હું તો સ્વાર્થે માટે ત્હારી દયા માગું છું; હુ પણ વ્રત્ત કરીને તને હજી રિઝાવીશ. મ્હારા પતિની જીવન-વૃદ્ધિ માટે તને રાજી કરીશ. પણ આ મ્હારા કોમળ કાન્તનું કદી પણ માથું ન દુખવીશ ! આહ ! કેવા કોમળ કાન્ત ! ” એમ કહીને કુમારને ચુમ્બન કવા જતાં હર્ષાશ્રુનું બિન્દુ કુમારના કપાળ પર પડયું, ને કુમાર જાગૃત થયો. જ્યાં આંખ ઉઘાડીને જોયું, ત્યાં તો મનોહર રાધિકા રનાદેવડીને આંખમાં આંસુ ભરેલી દીઠી.

“પ્રિયે ! હજી સુધી જાગૃત છો ! આંખમાં જળ કેમ આવ્યાં ! ”-કુમાર બેઠો થયો.

“ ના, કંઈ નહિ, નાથ ! તમે સુઇ જાઓ. એ તો આખી રાત સુઇ રહી છું કની, તે વૈરણી નિદ્રા અદેખી થઈ છે. ”

“ આખી રાત સુઈ રહ્યાં છો ! ના, તમારી આંખ રાતી ચોળ જોઉં છું. મ્હારા સમ. ખરૂં કહો; ભલે તમે સુઇ રહ્યાં હોય, પણ અશ્રુ પડવાનું કારણ શું ? ”

“ અશ્રુ ! હા, વ્હાલા ? તમને કઇ થાય તો ! ”

“ હાઃ હાઃ હાઃ ઘેલી રે ઘેલી ! વળી મને શું થાય ? અધીરા મનડાને શુ વળી એ ભ્રમ લાગ્યો છે ? ”

“ હા, નાથ ! ભલે મને કંઈ થાય, પણ તમને-”

“ કઇ થતું નથી. કશું થતું નથી, પ્રેમ-ઘેલી સુંદરી ! એવા ટા સંકલ્પ ન કરો. મોહમાં મસ્ત થયલી પ્રિયા ? હું :સમજુ છું, ક અધિક પ્રેમથી ગુંથાયલાં પ્રાણીનાં મન એવાંજ અધીરાં, કોમળ ને બિલોર કાચ જેવાં નાજુક થઇ જાય છે. પણ એવો સંકલ્પ કર-

વાની જરૂર નથી. પ્રભુને જે ગમે છે, તેમ થાય છે. મ્હારૂ માનો તો તમે જરા નિદ્રાવશ થાઓ—"

"નિદ્રા તો ઘણી લીધી– કેટલોક વખત વીતી ગયો, ત્યારે હવે શાન્ત નિદ્રા આવશેજ !"

"વ્હાલી ? હવે વિનોદ વાર્તા કરવાનો, પ્રેમ–રસનો પરસ્પર પ્યાલો પીવાનો વખત ચાલુ છે. કંઈ આજનીજ રાત તેને માટે નિર્માણ્ય થયલી નથી. હું જે દહાડે તમને તમારી ઝુપડીમાં પહેલો મળ્યો હતો, તે દહાડે મને તમે રાતવાસો કરવા આગ્રહ કર્યો હતો. એ રાત્રી જો હું રહ્યો હોત, તો તે આગ્રહી ગણાત ! પણ આ તો નિર્ભય કાળ છે. નિશ્ચિત અને નિરાંતનો સમય છે. આવો, હું તમને મ્હારી છાયામાં સુવરાવું–તમે જેટલુ જાગ્યાં, તેટલું તો નહિ, પણ થોડો લાભ હુ આપુ. "એટલું કહીને પ્રિયાને કુમારે પડખામાં લીધી–"

"શું તમે મને પ્રાણથી અધિક ગણો છો ?"

"જ્યાં પ્રાણને દેહ વર્યો, ત્યાં આ પ્રશ્ન કેવો ?—"

"ના–નહિજ ! મ્હારા વ્હાલાની સોડમાં સુતા પછી શંકા શી હોય !" રનાદે પીયુડાને બાઝી પડી–કુમારે બે ઘડી ગોરા ગાલ પર હાથ ફેરવ્યો–શાન્તિ-શૈય્યામાં, સ્વામીના સાચા ભાવમાં, જીવનની પુર્ણ આશાના વૈભવમાં, સુખની અલૌકિક ભાવનામાં, રઘુવરની વ્હાલી સીતા પેઠેસ, સ્નેહનાં અમૃત જળ પીતી પીતી, સ્નેહીના શિતળ પવનની લ્હેરો લ્હેતી લ્હેતી નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. રનાદેની વિમાસણ ને તેનો ભ્રમિત વિલાપ પુરો થતાં, અખંડ શાન્તિની નિદ્રાના વિમાનમાં કલ્પીત સૃષ્ટિનો મેળો જોવા લાગી–કુમારનું અંતઃકરણ સંકોચવા લાગ્યુ–

"આહા ! જે સુંદરીનો નિર્મળ ગંગ જેવો સ્વચ્છ, શુદ્ધ ને પવિત્ર સ્નેહ છે; જેના મનમાં કશો સંદેહ કે આવિર્ભાવ નથી, જે કેવળ પ્રેમમય મૂર્તિ છે, તેને મેં દગો દીધો ?"

"ના-ના, દગો નહિ; મે વિશ્વાસઘાત કીધો. ના, તે પણ નહિ! ત્યારે મેં શું કીધુ ? ખરેખર હું કયાં છું ? મને સ્વપ્નું તો થયું નથી! જાણે હું કિશોરીના શૈય્યામાં હોઉની ? ના, ના, આ તો નવલ પ્રિયાના સંગમમાં છુ! ત્યારે શું હુ માણેક બ્હેનને ત્યાં આજે ગયો હતો! ના, ના-હું તો અહીંજ છું!-" કુમાર વિમાસણમાં પડયો. જરા વારે બેઠો થયો, અને રતાદેવડીના મુખપર દૃષ્ટિ કરીને પળભર જોતો જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો.

"આ મનોરમાને હવે કોઇ પણ વાર આ રીતે દગો દઉ ? ના, ના, જે નિરાધાર નવોઢા છે; જેણે અખંડ પ્રેમનું મને બળિદાન દીધુ છે, તેને દગો કેમ દેવાય! હા, હવે મને કંઇક ભાન આવે છે. માતાજીના આગ્રહથી હું કિશોરીને ત્યાં ગયો હતો, ને ત્યાંથી માણેક બ્હેનને મળ્યો હતો. પણ ત્યાંથી હું કેમ ને કયારે આવ્યો, તેનું મને ભાન નથી-" કુમાર ફરીને વિચારમાં પડયો.

"શું એ કારણથી રતાંદે રડતી તો ન હશે? શું તેના મનમાં ઓછુ તો નહિ આવ્યું હોય! હા, મે તેને અટુલી કરીને આખી રાત તરફડતી રાખી છે. આહા! તો પણ તેણે એ વિશે એક સ્વર પણ ઉચાર્યો નથી. કેવી ભોળી સુંદરી! કેવો અખંડ રત્ન જેવો ભાવ! કેવી કોમળ કેળ જેવી કાયા! કેવો અદ્વૈત ભાવનાથી ભરેલો પ્રેમ! જીંદગી તો એવાજ પ્રેમ વડે સુખી ગણાય. પ્રભુ ભજનમાં કોઈ પણ ભંગ ન પાડી શકે, એવો આ દમ્પતી પ્રેમ છે. મે આજે તેનો ઘાત કર્યો છે; પણ હા, જો હમણાં હું કહીશ, કે કિશોરીની મનશાન્તિ માટે પણુ ગયો હતો, તોયે તે નાદાન બાળ, જેનું મન હજી અસ્થિર છે, તેને વિવિધ શંકા થશે. તેને મેં રાજના અગત્યના કામની જે ખબર કહીને બહાર ગયો હતો, એજ વિચાર તેના મનમાં હાલ કાયમ રાખવા, ને પ્રસંગોપાત જ્યારે તેનુ મન

સ્થિર થાય, ત્યારે તેની કને આ વાત પ્રકટ કરીને ક્ષમા ચાહવી. ખરેખર આ એક પાતકી કામ થયું છે! જો કે તેની શાન્તિની પાળ બાંધવાનો મેં યત્ન કર્યો છે, પણ હાલના સંજોગે તેનુ સ્વરૂપ ફરી જશે, ને પ્રિયા પરનો પ્રેમનો વિચ્છેદ કરીને જુની રાણી પ્રત્યે ભાવના દેખાડવા ગયા, તથા હવે પછી પણ જશે, એવી વૃત્તિઓ વડે તેની પ્રેમ-દોર ઘસાવા લાગશે. હજી નાદાન છે, નવો પ્રસંગ છે, માટે ધિરજથી સૌ કહેવું-" એટલુ કહીને રાત્રીનો પ્રસંગ પ્રકટ ન કરતાં દાબી દીધો.

"રે મુગ્ધે! રે પ્રિયાંગને! મે ત્હારો અપરાધ કર્યો છે, પણ તું ક્ષમા કરજે! પ્રભુ? મને તું ક્ષમા કરજે!" એટલો પશ્ચાતાપ કરીને પ્રિયાના કોમળ ગાત્ર જોડે, નિદ્રાના વિમાનમાં રાત્રી ગાળવા લાગ્યો—

પ્રકરણ ૨૪ મું.

રાજ-પ્રપંચ!-દુશ્મન શું કરી શકતો નથી?

વીરપુરના ગત મહારાજાની ગાદી પછી નવા રાજાના નવા દિવાનની કથા બહુ વિચિત્ર છે. કાઠીયાવાડનો એક ઉતરતા કુળનો, પણ પ્રપચી, તરકટી, અને પોલીટીકલ ખાતામાં ઘણી લાગવગ ધરાવનારો, ઉપરથી દમામદાર ને અદરથી નબળો, દેખાવમાં ભલો, પણ બાતીનમાં કાતીલ એવો દિવાન નિમાયો હતો. તે ખુશામતનો ખજાનો સાથે રાખતો. કુમારને ભોળવવામાં, બનાવવામાં એક્કા હતો. ગાદીના વારસાની ગડબડ વેળા તેણે મદદ આપી હતી. સાહેબની તેમના પર મેહરબાની હતી, કેમકે તે સબળાંને સબળી પ્રકારે

રાજી રાખી શકતો હતો. તેના મનમાં કશુ સુગ નહોતું. સાહેબોની પગ–ચંપી કરવામાં, બકરાં મેંઢાં ને ગાયનુ માંસ જાતે લાવી આપવામાં, ને કદાચ કોઇ રામકીનો ખપ પડે, તો તે શોધી આપવામા પાછો હઠતો નહિ. દેશાન્તરમાં તેને દોકડાની આવક ન હતી, પણ સાહેબની મેહરબાનીનો માણુમ, ને જાને ડાડ ઉડાંડ એટલે નબળા પોચાને દબાવીને, સાહેબોને રિઝાવીને સ્વાર્થ સાધતો હતો.

સાહેબો સારી રીતે સમજતા હતા, કે તે એક હલકી જાતનો લફંગો છે, પણ વગર દામે કિમતી નોકરી બજાવે, ને મનેચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ તૈયાર કરી આપે, તેને કોણ નાપસંદ કરે ! આ બાયલો દિવાન ખરેખર બાયલો હતો. તેની એક વિધવા દીકરી બહુ રૂપાળી હતી, ને તેને સાથે રાખતો. સુધરેલો રિવાજ સંપાદન કરીને તેને સુધરેલી બનાવી હતી, ને તે દ્વારા સાહેબોની પિછાણ તથા યોરોપિયન કુમારોની કૃપા મેળવતો હતો, કેમકે વૃદ્ધ રાજાઓ તો તેને સારી રીતે ઓળખતા હતા. અકાળે કાળે વીરપુર રાજ્ય પર આફત આવી, અને તેમા આ રાવ સાહેબનો હાથ પડયો: સાહેબે તેને હોળીનુ નાળીયેર બનાવ્યો. પ્રસંગ બહુ કફોડો હતો, આગલો દીવાન પલટાઇ ગયો હતો. ગાદીવારસ નાજુક વયનો ન્હોતો, પણ પ્રપંચીઓએ ફસાવ્યો હતો. રાજાને મારી નાખવાનો અપરાધ ઉભો થયો હતો; તે પ્રસંગે આ દિવાને દિવાનગીરીની સરતે સઘળો કલેશ દૂર કરાવ્યો હતો.

નવા દિવાન વાઘના મંડળમા બકરો હતો. દમાનદાર એવો હતો, કે પોતાની નબળાઇ બહાર કળાવા દેતો નહોતો, કહો કે બાકીત જીવરામ ભટ જેવો મિથ્યાભિમાની હતો.

વિધવા દિકરી દુરાચરણની વ્યાધીથી અંતે મરણ પામી, ને પોતે એક દસ વરસની નાગરી કન્યા લાવ્યો ! નવો સસરો પણ તેના જેવોજ છાકટો ને ઉડાઉ મળ્યો. દિવાન કને પુષ્કળ પૈસા હતા,

વશવાળ કરેલી કન્યાનો વિવાહ તોડાવીને પોતે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી પરણ્યો હતો. દિવાનની ઉમર પચાસેક વર્ષની હતી; તોપણ પારકી પીડાએ, દુર્જનના દુ:ખથી અને દ્રાક્ષ રસના દીવ્ય સેવનથી નખાઇ ગયો હતો. વીરપુર કુમાર બન્ધનમાં હતો. જ્યાં સુધી સાહેબ બદલાય નહિ, ત્યાં સુધી દીવાનને બદલી શકાય તેમ ન હતું. દિવાન નવી બૈરી લાવ્યો; પણ બૈરી તો બે વર્ષે તેજલ ઘોડી બની! દિવાનજી પારકી પીડામાંથી પરવારતા ન હતા.

નવોઢાને ફરવા હરવાની, ને દરેકને વશ કરી, બનાવવાની છુટ આપી હતી! બન્નેમા શુક્રવાર સુધરે તેમ નહોતો! પણ ઉદર વળી કપડાં કરડીને ક્યારે પેટ ભરી શકે છે! તે તો દુર્જનતાથી પોતાનું દુ:ખ પોષે છે!! !—

દિવાન સાહેબનો બાતમીદાર, કુમારનો એક જુનો ને વૃદ્ધ માસ્તર હતો. માસ્તર મહારાજા સાહેબ પાસે ખુશામત કરવા જતો આવતો હતો. માસ્તર જુનો શિક્ષક હોવાથી કુમાર તેને રમુજ માટે બોલાવતા હતા. ઘરડે ઘડપણ નવી સ્ત્રીને પોષવા પરણ્યા, એટલે ચેષ્ટાઓ જાણવા કુમાર બોલાવતા, ને રમુજ કરતા હતા. આ બાયલો પેટ ભરવા ખાતર, બૈરીને નામે ખોટી રમુજનો ખ્યાલ દેખાડતો, ને બહાર રાજની કૃપા દેખાડતો હતો!

કુન્દનલાલથી સર્વે ડરતા હતા. તેમને વશ કરવા યત્ન કર્યો હતો, પણ ફાવી શક્યા નહતા. દિન પર દિન કુન્દનનુ જોર વધતું ગયું. માણેક પર મહારાજની કૃપા હતી. સ્નેહનો પાયો સીસાથી ભરેલો હતો. કુન્દનને ઉડાવવા માટે માસ્તરને દિવાન બહુ મથન કરતા હતા, અને કોઇ તક જોતા હતા.

'સંસારમાં કેળવણી એ સુખનો સાચો પાયો છે. બાળ કેળવણી એક બીજ રૂપ છે. તેનો માળી ઘણો નીતિમાન ને કુશળ કારીગર

હોવો જોઇએ. માબાપો પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોને શાળામાં મારા શિક્ષકોને હાથે નીતિમાન પ્રજા થવા સોંપે છે, પણ ખાતાના ઉપરી જો આ માસ્તર સાહેબ જેવા હોય, ત્યાં પ્રજાનો ઉદય ક્યાંથી થાય! અફસોસ! જમાના, જમાના, તેં ભૂંડી કરી! દેશી રાજમાં આ પાપ ક્યાંથી પેઠું હશે!

રનાદે આવ્યા પછી દિવાનને એક તર્ક સુઝ્યો. 'કિશોરી ને માણેક બન્નેને સ્નેહ છે, ને તેથી કોઇ દહાડે રનાદે પર આળ-આફત આવી પડશે, એવો વિચાર રનાદેને ઠસાવવો. આ વિચાર સફળ કરવા માટે માસ્તરની સલાહ લીધી, ને તક આવતાં કોઇ તહોમત ઘડી કહાડીને આંધળે બ્હેરૂં કૂટાવા યત્ન કર્યો.

પ્રભુની અલૌકિક ગતિ છે. વિશ્વામિત્રનો ગર્વ ટાળવા, ને હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય પ્રગટ કરવા પ્રભુએ નારદમુનિને તક આપી. તેમ હરામીઓનાં હાંઝાં ગડગડાવવા પ્રથમ તો તેને પ્રભુ યારી આપે છે, ને તેજ યત્ન તેઓનો મદ ઉતારે છે.

દિવાનને ખબર મળી કે કુમારશ્રી રાત્રી વેળા બહાર નીકળ્યા હતા. માસ્તર મારફત તપાસ ચાલુ કરી. બાતમીદારો બહાર પડ્યા. તપાસને પરિણામે એવી ખબર મળી, કે કુમાર જુની રાણી કિશોરીને ત્યાં ગયા હતા, ને ત્યાથી માણેકને ત્યાં મોડી રાત સુધી રહેતા હતા. આ દાવ હાથમાં આવી ગયો હતો. માસ્તર મારફતે રાધા ખવાસણને આ વાતથી વાકેફ કરી. માસ્તર પ્રસંગોપાત કુમારશ્રી કને જતો હતો. રાધાને માસ્તરે ભંભેરી, અને કુમારશ્રીની આગલી રાતની હીલચાલ કહી.

"રાધા! ત્હારૂં રાજ થોડા દિવસ રહેશે. રનાદેના તો અજાણ્યાં છે; પણ તારે ભરૂંસે બ્હાણ કિનારામા ડૂબશે, માટે ચેતજે! કુમારશ્રી એક દહાડામાં બદલાઇ ગયા છે. ગઇ રાત્રે તેઓ ક્યાં

ગયા હતા, એ તેં ન જાણ્યું હશે, પણ ખરેખર તે તો માણેકના તેડાવ્યાથી કિશોરીને ત્યાં ગયા હતા–ને માણેક જોડે રજની–રમણ કરી આવ્યા હતા ! ! !—કુમારશ્રીનુ દીલ માત્ર રનાદેનો મોહ લુટવાનું હતું. હવે એ ફળ હાથમાં આવ્યુ, ને ચાખી લીધુ, એટલે હિમ્મત ગઇ ! જો તાકીદે આ વાત તું હાથ ધરીશ નહિ, તો કિશોરી ને માણેક બાજી બગાડશે. રનાદેબા જ્યાં સુધી ન્હોતાં મળ્યાં, ત્યાં સુધી કુમાર દઢ હતા, ને માણેક ફાવી નહતી–હવે તે ફાવી જશે–મનોહર રાણી ઘરમાં છતાં, ને એકજ દિવસના પ્રેમમાં કુમારશ્રીએ પોતાના એક નોકરની, પારકી સ્ત્રી જોડે રાત પસાર કરી છે. એક પરણેલી પ્રમદાનો સસાર વિછોડાવવા કિશોરીએ માણેક મારફતે જુક્તિ રચી છે. રનાદેબા ભલાં, ભોળાં ને કેવળ નિર્દોષ દેવડી છે–તેમને રાજ–પ્રપચની કે કાવાદાવાની કશી ખબર નથી, ને તો ભગવત ભરૂસે આવ્યાં છે. ભગવતી કુમાર તો ભલા છે. કાનના કાચા છે. તેને જેમ ભભેરે છે, તેમ ઉશકેરાય છે. માણેક તો તેને વાંદરા પેઠેમ ઢોલકી પર નચાવે છે. એક દિવસમાં કેટલો ફેરફાર થઇ ગયો. કિશોરીને તો કાશી રાજા જેવો પિતા છે, અને રાજમાતા તેની તરફેણમાં છે, એટલે લાગવગ તો પ્રભુના દરબારમાં પણ માર્ગ કરશે; પણ તમારૂં કોઇ નથી. ઉંચે આભ, ને નીચે ધરતી છે. માટે ચેતવું હોય, તો ચેતવું ! કોઇ દહાડો અણધારી આફત આવશે, અને વૃથા સુખનો જીવડો દુઃખમાં પડશે. સદભાગ્ય હશે, તો બચવા પામશે, નહિ તો નકરાં જીવથી જશે !” રાધાના મનમાં વજ્રરેણ મુકીને માસ્તર આળગો થઈ ગયો. દારૂમાં કાંડી મુકીને દુર થઇ ગયો–દુધમાં ઝેર ભેળીને અજાણ્યો થઇ ગયો. ચોરીમાં સામેલ થઇને હવાલદાર બની ગયો ! ! !—

———

પ્રકરણ ૨૫ મું.

રત્નાદેવડીના મનપર માઠી અસર–પ્રેમ વિરૂદ્ધ પાખંડ !

" રાધા ? આજ તું અજબ ઉદાસીમાં ઘૂમે છે ! " રત્નાદેવડીએ દાતણ કરતાં કરતાં કહ્યું.

" હા, બા ! મ્હારૂં અંતઃકરણ ખિન્ન હોય, તો પછી મન ઉપર તેનું પ્રતિબિંબ પડવુંજ જોઇએ, અને મોંપર પડછાયો પડયો હોય, તો જોનારની આંખને લાગવોજ જોઇએ."

" એવો તે શો પડછાયો પડી ગયો છે ? શું કોઇ પર–પુરૂષની નજર લાગી છે ? "

" પરપુરૂષના નહિ, પણ પોતાનાજ પરણેલા પતિની ! "

" પોતાના પતિની દૃષ્ટિ પોતાની સ્ત્રી પર પડે, તેથી તો તેને આનંદ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ."

" પ્રેમથી કે વિકારથી ? "

" પ્રેમાળ દમ્પતિમાં વિકાર કેવો ? ચંદ્રના નિર્મળ આભાસમાં અંધારૂં કેમ હોઈ શકે ! ચદ્રને કલંક હોય, કંઇ અજવાળાંને નહિ ! "–

" ચદ્રને કલક લાગે, તો કોઇ દહાડા તે કાળો થાય ! કોઇ વેળા પૃથ્વીની છાયા વા લોક કથા પ્રમાણે રાહુનો સ્પર્શ થઈ જાય ! "

" રાધા ? મને સ્પષ્ટ સમજાવીશ, તો ત્હારૂં દુ:ખ હું નિવારીશ ! "

" રખે મ્હારૂં દુ:ખ તમને વ્યાધી કરે ! "

" હવે સભ્રમ તોડીને સ્પષ્ટ કહી દે ! "

" બા ! બા ! એ વાત કહેતાં મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી ! સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થાય છે ! દર્દ એવું પૂંઠે પડયુ છે, કે જો

તેનો તત્કાળ નાશ નહિ થાય, તો ભારે આપત્તિમાં વિંટળાવું પડશે."

"એવું મહાભારત રણસંગ્રામ શું છે?"

"બા? આપે વનવાસિની અવસ્થા ભોગવી છે. સંસારીઓની નિંદ્ય ને હાનિકારક સોબતમાં સપડાયાં નથી! પારકી પીડા પોતાને વોરનારા દુનીયાનાં માનવીઓને હદ છે! બીજાનુ સુખ જોઈને બળી મરનારાં, ને તેના ભાવીના ઉદયકાળમાં, અપવાદ મુકી, જાહેર દુશ્મની કરનારાં બહુ હોય છે, તેમાં વળી રાજ પ્રપંચ તો તોબાહ! સિપાઇથિી તે દિવાન સુધી, ખવાસથી તે રાજા સુધી, ને ખવાસણથી તે રાણી સુધીની રગેરગમાં હળાહળ ઝેર હોય છે. જો તેનામાં રાજકુશળતા ન્હોય, તો તેનાથી નીભાય નહિ! રાજ્યવહારમા પ્રપંચીઓજ ફાવી શકે! તમારા જેવાં સીધાં, નિખાલસ, એકમાર્ગીય માણસ ફાવી ન શકે!"

"ત્યારે તું ફાવી શકે?"

"ના, મે એવા લોકોની સોબત હજી સુધી કરી નથી. મને એવો પ્રસંગજ આવ્યો નથી."

"ત્યારે તું કહે, રોગનાં ઔષધ ઘણાં હોય છે."

"બા દુધ બગડ્યુ પછી સ્વાદ શો રહે?"

"બહેન? તે દહીંમાંથી ન જાય!"

"કુસકાના ઢોકળામાં વળી સ્વાદ હોય!"

"એટલે? ત્હારૂ આજનું માર્મીક બોલવું ભય દેખાડે છે!"

"ખરેખર ભયંકરજ છે!"

"ત્યારે તો મને તરત કહી દે, મ્હારૂ મન દુખાય છે."

"બા? ભાગ્ય કરે, તે કોઇ ન કરે. એકલાં વગડામાંથી મહેલમાં આવ્યાં, પણ ત્યાંએ આગ!"

"આગ! એ તું શુ બોલે છે!"

" હા, કુમારશ્રીનો અપુર્વ પ્રેમ–ભાગ વેહેંચાઇ ગયો છે! રાજ ખટપટની ખુબી જુઓ–એક રજનીના અન્તરમાં મહારાજનું હૃદય કેવું પલટાઈ ગયું ! અફસોસ ! " રાધા આ વેળા મન્થરા જેવી બની ગઇ! એ રત્નાદેને કેકૈનો પાશ લાગે.

' મ્હારા ભરથાર મને ભૂલી જાય, એમ તું માને છે ? "

" કોઇના કહેવાપર ભરૂસો રાખીને કઈ પણ માની લેવું, એ પરિણામે ખોટું નીકળે, એ બનવા જોગ છે; પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયા પછી કેમ ખોટું કહી શકાય–માની શકાય! "

" મને તેનો એક દાખલો આપીશ ? "

" હા. ગઇ રાતે મહારાજા ક્યાં ગયા હતા, એ તમે જાણો છો ? '

" રાજકાજના કામ માટે ગયા હતા, વળી બીજે ક્યાં ! "

" બસ, એટલીજ ખબર છે કે! કેવાં ભોળાં છો ? "

" એ સિવાય હુ કશુ જાણુતી નથી, અને મહારાજાએ પણ કંઇ કહ્યું નથી. તેઓ થાકી ગયા હતા, અને ઉંઘમાં હતાં. એમના મગજ પર રાજ કાજનો બોજો હોવાથી ને ઘણા દિવસની ગેરહાજરીને લીધે ગુંચવાડા ભરેલાં કામ ચડી જવાથી તેનો ફડચો કરવા જતાં થાકી ગયા, ને તરત ઉંઘી ગયા હતા. મ્હારા પ્રત્યે અપુર્વ ભક્તિ-ભાવ દેખાડતા હતા. "

" અપરાધી સ્વામીઓનું એ મોટું લક્ષણ છે. મહારાજાએ તમને ઠગ્યાં છે. "

" ચુપ, ચુપ! રાધા, શું તું મ્હારા પ્રેમી ભરથાર પર આવો અપવાદ ચડાવે છે! ખબરદાર! "

" બા ? નાહક અથડાઈ જાઓ છો; હું કઇ તમારી દુસ્મન નથી. તેમ મહારાજા જોડે મ્હારે કઇ વૈર નથી. વૈર હશે, તો પુર્વનું, ને તેથી તમારા પિતાજી જસાકાકા સાથે વૈર બંધાયું હતું; પણ મને લગે

છે, કે તે પાછું પુનરોદ્‌ભવ પામ્યું છે, નહિ તો મહારાજા આમ દગો કરીને ન જાય! પ્રેમ સાકર જેવો છે, પણ તેનો અચત ભાગ ઝેરી છે. સ્નેહ, એ દુઃખનું મૂળ છે."

"શું તેઓ બીજી સ્ત્રીને ભેટવા ગયા હતા?"

"બીજી નહિ પણ પોતાની. પોતાની ખરી, પણ તમારા સ્નેહથી જુદી પડેલી તે બીજી!"

"કોણ કિશોરનન્દનીને ત્યાં ગયા હતા?"

"હા, કહો, કેવું જાદુ થયું! પલંગ પરથી અદ્ધર ઉપડ્યાંની?"

"કોઇ પરી ઉચકી ગઇ?"

"હા, માણેક પરી"

"કુન્દનલાલનાં પત્નિ! તે તો બહુ ઉમદા ખવાસનાં છે."

"હીરો કયા ચળકનો કે કિમતી નથી. અરે બ્હેન, હજી તમે ઉંઘમાં છો. કિશોરીએ કામ કહાડી લીધું, ને ત્યાંથી મોડી રાત સુધી માણેકની મ્હોબતમાં મહારાજાએ વખત ગુજાર્યો!"

"અફસોસ! શું એ વાત ખરી હશે!"

"હા, હા, હા, લાખવાર ખરી, ખરી, ને ખરી!! બા, એક દિવસના અરસામાં આ કોપ, આ દગો, આ પ્રેમ-ભ્રષ્ટતા, ને આ પ્રપંચ શરૂ થયો, તો તમારાથી રહેવાશે કેમ-નીભાશે કેમ!"

"શું માણેકનું એટલું પ્રબળ છે, કે મહારાજાને ગમે તેમ નચાવી શકે!"

"હા. મહારાજા તેના વચનને તાંતણે દોરવાય છે."

"એટલું બધું શું છે?"

"મોહ! ગત મહારાજાને કંઇક રકમની તેઓએ મદદ કરી

છે, ને તેથી રાજ માતાનાં માનીતાં પણ થયાં છે. હાલમાં કિશોરીએ તેમને કબજે કરી લીધાં છે. ,

"ત્યારે હવે શું કરીશું ! અરેરે, શું અંતે હુ નિરાધાર થઇશ ! ઓ પ્રભુ ! શું હું નિરાધાર થઇ જઇશ !" આ છેલ્લા શબ્દો બોલતી રનાદે મુર્છિત થઇ ગઇ. રાધાએ તેનું શરીર ઝાલી લીધું, ને મોટેથી સેવકોને બોલાવવા લાગી !

"અરે કોઈ દોડો, દોડો ! બા સાહેબની તબીયત એકાએક બગડી ગઇ છે ?" આ શબ્દ સાંભળતાંજ દાસ દાસીઓ દોડી આવ્યાં, રનાદેને પલંગપર લઇ જઇને સુવરાવી-રાધા પંખો નાંખવા લાગી, દાસ-દાસીઓ ગુલાબ-જળ છાંટવા લાગ્યાં-ને એક જણ મહારાજાને આગલા ખંડમાં ખબર કરવા ગયો. પળવાળમાં મહારાજા અકળાતા ગભરાતા અંદર આવ્યા. વૈદરાજ તથા દિવાન વગેરે મહારાજા કને વાતો કરતા આગલા ભાગમાં બેઠા હતા, તે પણ સાથે દોડી આવ્યા. વૈદરાજે તરત દવા આપી. રનાદેવડી શુદ્ધિમાં આવી. મહારાજાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં-રનાદેની નજર તેમના પર પડી-તે બોલી.

"આ બધુ શું છે ?"

"તમારી તબીયત એકાએક કેમ બગડી વારૂ ?" મહારાજાએ પુછ્યુ.

"ના, કંઇ નહિ. હું સારી છુ. સૌ જાઓ-" રનાદે પલંગપર બેઠી થઈ, ને વસ્ત્ર સંભાળીને બેઠી. મહારાજા તેની પાસે બેઠા; રનાદેના કહેવાથી સૌ બહાર ગયાં—

"રાધા ! તું પણ હમણાં જા-" રાધા પણ બહાર ગઇ-સહુને આશ્ચર્ય થયું. રાધાને સર્વે જણે તેનું કારણ પુછ્યું, પણ તેણીએ વાત ઉડાવી દીધી, ને એકાએક તબીયત બગડવાનુ કારણ તે બતાવી શકી નહિ—

કુમાર અને રનાદે એકાન્તવાસમાં દીલનો મેલ ધોવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

દુશ્મનોના કાવાદાવાથી કુન્દન ને માણેકનો રાજ–ત્યાગ !

"પ્રિયા ? એકાએક તબીયત બગાડવાનું શું કારણ ? રાત્રીનો ઉજાગરો તો નડયો ન્હોય !"

"હા, રાત્રીએ મને બહુજ સભ્રમણા થઇ. એકલી પડયા પછી મને બહુ તરગો પેદા થયા !"

"વ્હાલી ? વીતિ વાત તાજી કરવાથી શુ ફળ !"

"હા ! પિતાજી મરી ગયા, તેને અગ્નિદાહ દેવાને પણ આ અભાગી છોકરી બેનશીબ રહી. અતે પ્રભુએ આપને શરણ મુકી, તો ત્યાં પણ શિતળ સમુદ્રમાં દાવાનળ–હાઃ !" રનાદે ફરીને મુર્છિત થઇ; કુમારના ખોળામા માથુ નાખીને ચોધાર આંસુડે રડવા લાગી, હૃદય પરનો ભાર ખાલી કરવા લાગી.

"શાન્ત ! પ્રિયા, જરા શાન્ત થઇને મને કહે, તને કોણે દુભાવી છે ?" કુમારે પવન નાખતાં પુછ્યુ.

"મને દુભાવનાર બીજું કોણુ હોય ? એક મ્હારો વિધી, ને બીજા તમે મ્હારા ભાગ્યવંત ભરથાર !"

"મેં તને દુભાવી છે ? ના, ના, મને સ્પષ્ટ કહે !"

"શુ કહુ, પ્રાણાધાર ! હું કશુ બોલી શકતી નથી. તમે જાણો છો, કે હુ કેવળ નિરાધાર છું. હા, હું નિરાધાર છુ. ઉચે આભ ને નીચે પૃથ્વી, એજ મ્હારો આધાર છે."

"અને હવે હુ ત્હારો નથી ?"

"ના હા, હશે. પણ–પણ–

" તને કોઈએ ભમાવી તો નથી ?"

" મને આપેજ ભમાવી હોય, તોજ ભમી હોઉં; મ્હારા પર બીજા કોઈનુ જાદુ ચાલવાનું નથી !"

" ત્યારે મને તું કહે, મે શું જાદુ કર્યું !"

" પહેલું જાદુ એ કર્યું, કે મને તમે પરવશ કરી, ને પાછળથી ખસતી કરી."

" હે, આ શું બોલી !"

" વ્હાલા ! હું તમારા રાજ-પ્રપંચથી અજાણી છું. હાથીના દાંતના પેઠે ચાલતો રાજ-વહીવટ હુ સમજી શકતી નથી. તમે મ્હોડેથી કંઇ બોલો છો, ને અંતર ક્યાંક રમાડો છો."

" ના, ના. ત્હારી ભૂલ છે."

" ભૂલ ગણો કે ગમે તેમ, પણ વિશ્વાસઘાત જેવું બીજુ મોટું પાપ કોઇ નથી. નાથ ? એક વેળા શરણાગતને શરણે લઇને તરછોડવું એ બહુ બુરૂં છે. વધ કરવો, દરિયામા ડુબાડવું, ને આશાવંતના હૃદય વીંધી નાંખવાં, એ તમારા જેવા કોમળ અંતઃકરણના રાજવંશીને ઘટતું નથી. જો તેમ કરવું હતું, તો તમે મને અહીં લાવ્યા શા માટે ? મ્હારૂં તન હતું, ને મ્હારૂં ભટકતું ભાવી હતું: કૃપાનાથ ? આ તો કુવામાં ઉતારીને દોર કાપવા જેવું થયુ, નાથ ? ગળું કાપવા જેવુ થયુ !" રનાદે ચોધાર આંસુડે હુસકાં ભરવા લાગી !

" વ્હાલી ? તું એમ દિલગીર ન થા, ત્હારો સંભ્રમ કહે, હુ ભેદ ભાગી નાખીશ—"

" ગઇ રાત્રે કોને ત્યાં રંગ ઉડાવા ગયા હતા ?"

" હા, હુ કિશોરીને ત્યાં ગયો હતો, પણ—

" વારૂ બીજે ક્યાં જઇ બેઠા હતા ?"

" માણેક બેનને ત્યાં, પણ—

" શું તમે મને આ વાત જતાં કે આવ્યા પછી કહી ?"

" ના, પણ—

" પણ એજ કે તમારૂં હૃદય શુદ્ધ નથી !"

' હમણા તું ઉશ્કેરાયલી છુ, એટલે મ્હારો ખુલાસો માનીશ નહિ; પણ કહે, તને આ વાત કોણે કહી !"

" મ્હારી કને ઉડીને આવી, ચોરી છુપી રહે ?"

" પણ તને કહેનાર કોણ ?—

" માણેક, તમારી માણેક મ્હેન તરફથીજ આ વાત ઉડી આવી. જે તમારી મ્હેન, જેને તમે વિશ્વાસુ માની છે તે, અને જેના સગ માટે લોકોમાં તમારૂં બુરૂં બોલાય છે તે—

" શું તેણી બન્ને બાજુ ઢોલકી વગાડે છે ? માણેકે શુ આડ-કતરી રીતે આ વાતની તને જાણ કરી !"

" હા; મ્હારા મનમાં તમારે માટે અભાવ ઉત્પન્ન થાય, ને હુ ક્લેશથી તમને નારાજ કરૂં, તો તમે પ્રેમથી પલટાઇ જાઓ, અને તે પછી માણેકને તમારી જોડે વિનોદ કરવાની મજાહ પડે, એ માટે પ્રપંચ ઘડયો ! વળી કિશોરી પણ તેની સાથે મળી ગઇ છે. રાજમાતા પણ એકત્ર થયાં છે. દરિયામાંના પાણી ચોમેર ફરી વળ્યાં છે, નાથ ! હવે ઉગરવાનો એક આરો નથી !"

" શુ એટલું બધુ ગુથન થઇ ગયુ છે, હા ! ખરેખર હવે મને ભાન આવે છે. માતાજી સાથે માણેક ને કિશોરી મળી ગયાં હોવાં જોઇએ. ગઇ રાત્રે મને માતાજીએ તાણ ખેંચ કરીને કિશોરીને ત્યાં મોકલ્યો, કિશોરીએ પતિ–સેવાનો ઢોંગ આદરીને મને અંજાવ્યો," ને માણેકે તેમાં પુરવણી કરી, જો તેઓની ઐકયતા ન્હોત, તો માણે-કને મોડી રાત સુધી જાગવાનુ, કિશોરીને એ વેળા પુજા કરવાનું હોત નહિ, પણ એ એક પ્રપચ થયલો હોવો જોઇએ. ચિન્તા નહિ, પ્રિયા ?

મે એમ ધાર્યું હતું, કે કુટુમ્બમાં કલેશ ન થાય; તે માટે માતાજીનાં વચન માન્ય કરીને, કિશોરી સાથે તેની શાન્તિ જેટલો સબંધ રાખવા. પણ જ્યારે ખરખર મને તેઓએ છેતર્યોજ છે, તો હવે હુ સમજી ગયો છું. પ્રિયા ? તેં મ્હારી આંખ ઉઘાડી છે. જો હુ આ પ્રપચમાં વધારે વિટળાયલો હોત, તો ત્હારા અખંડ પ્રેમનો પરિત્યાગી થઈ જાત—ને કેટલાંક વર્ષોથી પ્રેમ–તપ આદર્યું છે, તેનો ભગ થાત ! ત્હારી પ્રેમ–ભક્તિ માટે તો પિતાનો પ્રકોપ વોર્યો છે. ને આજ સુધી માતાજી, કિશોરી તથા માણેકે મને બહુ બહુ વિનવ્યો છે, પણ હું એકનો એ થયો નથી. અજબ છે કે અતે તેઓ ફાવી ગયા ! હા. પ્રિયા ? મે ત્હારો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, હવે તું મને ક્ષમા કરજે—મે માતાજીના વચનપર ભરસો રાખ્યો. મને ખબર ન પડી, કે માતાજીએ એ નાટક રચી રાખેલુ છે ! અભાગ્ય ચોઘડીએ હું માતાજી કને જઇ ચડયો, ને તેણે મને ફોસલાવ્યો. પ્રથમથી કિશોરીને સમજાવીને પતિ–ભક્તિનુ ડોળ દેખાડવા પડદો ગોઠવી રાખેલો, ને પાછળથી તેબધુ મને બતાવ્યુ ! હાઃ ! હુ કેવા ભૂલાવા ખાઇ ગયો ? વ્હાલી ! ત્હારૂ મે અપમાન કર્યુ છે તું મને માફ કરજે. હું તેઓની હમણાજ ખબર લઉં છુ—મ્હારા સુખમાં વિઘ્ન નાખનાર, મ્હારી ઇચ્છાનુ તાડન કરનાર, ને મ્હારા વિચારનો વિચ્છેદ કરનારને હમણાંજ શિક્ષા કરૂ છું.” એટલુ કહી કુમાર પલંગ પરથી ઉતર્યો, ને મોટેથી સાદ કર્યો.

“અરે કોઇ હાજર છે ?”

“હા ગરીબપરવર !” દિવાન પોતેજ હાજર થઇ ગયો. તે સારી રીતે સમજી ગયો હતો, કે પોતાના કાતીલ ઝેરની એ અસર છે, ને તેનો નીશો હમણાં પ્રકટ થશે. તેથી તે બહાર હુકમની વાટ જોઇનેજ બેઠો હતો.

“દિવાનજી ? એક હુકમ તમે જાતે લખી કહાડોને મ્હારી સહી લઇને તરત તેનો અમલ કરો.”

"જેવો કૃપાનાથનો હુકમ! પણ શું ?"

"કુન્દનલાલ પર તાકીદનો હુકમ મોકલી દો, કે તમારે ચોવીસ કલાકમાં કુટુમ્બ સહિત વીરપુર છોડી જવું, અને તમારે જાતે રાજમાતા કને જઇને કહેવું, કે કિશોરીને ચોવીસ કલાકમાં તેના પિતાને ત્યાં કાશી મોકલી દો. આ વાતમાં માતાજીનું કે બીજા કોઇનું કશું સાંભળવામાં નહિ આવે, એવું હુકમમાં તથા મ્હોડે જણાવી દેવું. કિશોરીને કાશી મોકલવા માટે ઘટતી ગોઠવણ તમે જાતે કરી આપજો, અને સૌ વિદાય થયા પછી મને ખબર આપજો.

કુમારશ્રીનાં વચનો ઘણા હર્ષથી દિવાને સાંભળ્યાં, ને જીહજુરી કરતો દિવાનખાનામાં જઇને તે હુકમ લખવા બેઠો ! આહા ! તેના મનમા આ ટાણે કેવો આનદ થયો હશે !

"પ્રિયા! હવે તમે શાન્ત થજો. તમારૂં સંકટ, શુળીપરથી કાંટે ગયું છે; અને મ્હારૂ સુખ જે ઘડીના પ્રપચી વટોળીયાથી વિખરાતુ હતુ, તે બધ પડયુ છે."

"પ્રાણાધાર? પ્રભુની એટલી કૃપા સમજની; નહિ તો હુ અનાધાર વનવાસીની, વિના દોષે, વૃથા સકટમાં રીબાઇ રીબાઇને મરી જાત—કેમકે હવે આ અંતઃકરણ બીજાને ચાહી શકત નહિ આ દેહ બીજાને શરણે જઇ શકત નહિ.

"હા—હવે શાન્તિથી તમે રાજભૂવનમાં રમણ કરો—ને મને આનદ આપો !"

"મ્હારા વ્હાલાના પ્રેમમાં હું હવે મસ્તાન બનીશ ? મ્હારા શામલીયાના સ્નેહથી હવે હુ સદા સુખ—શાન્તિ પામીશ. તમે મ્હારા તારક છો તમે મ્હારા અન્નદાતા છો. તમારા વડેજ મ્હારૂ જીવન છે." એટલું કહીને રનાદે ભેટી પડી. દિવાનનાં પગલાનો અવાજ સભળાયો. કુમાર, પ્રિયાના દેહથી છુટો પડયો. ઘણીજ આતુરતાથી

હુકમ પર સહી કરી આપી. હરામી દિવાન મુખમાં હસતો હસતો, કુતરાની પેઠેમ પાય ચાટતો ચાટતો ચાલ્યો. અને ચોવીસ કલાકની અંદર મનગમતો હુકમ બજાવીને વફાદારીનો ડંકો વગડાવ્યો. ધાર્યું તો ધરણીધરનું થાય છે. પણ અદેખા જનો, ગાડાં નીચે કુતરૂં જાય, ને ગાડાંનો ભાર પોતે ધમડે છે, એવું માનીને પારકાનું ભૂંડુ કરવામાં આગેવાન ભાગ લઈ મનને ખોટો સંતોષ આપી આનંદ માને છે. દુર્જનોનું તો એ સ્વાભાવિક લક્ષણજ છે. વળી જ્યાં—

अबला यत्र प्रबला, बालो राजा निरक्षरो मंत्री ।

नहिनहि तत्र धनाशा जिवित्याशापि दुर्लभो भवति ॥

"જ્યાં સ્ત્રીઓનું પ્રબળ, બાળક રાજા અને નીરક્ષર મત્રી હોય, ત્યાં તે બીજી સારી આશા શી રખાય!—" "ઉટકો બિલાડી લે ગેઇ, હાં જી હાં." કરનારા ખુશામતીયા કારભારીયો હોય, તેના રાજમાં તે ન્યાય શો હોય! કુમારે ગુસ્સાના આવેશમાં હુકમ કર્યો, દિવાને અમલ કર્યો; પણ થવાનું હતુ, તેજ થયુ!

વાંચનાર! રાજ ખટપટનો આ એક મનોવેધક અદ્ભૂત નમુનો ત્હારી દૃષ્ટિ કને રજુ થયો છે. નિર્દોષ માણસો, દેશી રાજ્યમાં કેવી રીતે માનાપમાન પામે છે, તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો ખડો થયો છે. અફસોસ! કાચા કાનના ને કાચા મનના રાજવંશીઓ, પ્રપંચી ને ખુશામતીયા કારભારીયોની ખટપટનુ વાંદરૂ થઇ જવાથી, તથા શોખને ખ્હાને શોકયોનાં સાલ થઇ પડવાથી કેવી નિર્દોષ સ્થિતીમાં વગોવાય છે, તેનો ઉત્તમ દાખલો નજરે ચડયો છે. આહા! એક કરતાં વધારે સ્ત્રીના ગેરફાયદા કેવા ગંભિર પરિણામ લાવે છે! એક કવિ કહે છે કે,

"Moses because of the hardness of your hearts suffered you to put away your wives, but from the beginning it was not so."

સ્પ્નાંક અત્રે પુરણવિરામ પામે છે. સસારના અનિવાર્ય પ્રકૃતી–ભાવના વહેળાનાં ગદા કે નિર્મળ પાણી વલોવીને અતે ફીણ ને કીચડ કહાડવાનો મિથ્યા યત્ન સસારીઓથીજ થઇ શકે ! આજ કારણે મહાત્મા જનો તેનાથી અળગા થઇ જાય છે . તેઓની અનિવાર્ય ઇચ્છાઓ છતાં, કંટાળીને સંસારીઓથી વિમુક્ત થયા છતાં, કદાચ કોઈ સસ્કારો નડતા પણ રહે છે. સર્યુના મહાત્માનો જીવ, ગુણવંતીના ગર્ભમાં પ્રવેશ થવા પામ્યો છે, એ આ કથા પ્રસંગમાં હજી ટટાર ઉભો છે. અદ્ધર રહેલો છે. મહાત્મા સચ્ચિદાનંદજી પરોપકારાર્થે પર્યટન કરવા જતાં, સાંસારિયોની સદીગ્ધ પ્રીતિભાવના વડે, વૃથા મનુષ્ય વદ્ધના અઘોર કર્મમાં સપડાઇ ગયા છે, ને તેઓ યમદૂત જેવા સિપાઇયોના હાથમાં સપડાઇ ગયા છે, તેનુ શું થયું હશે ? એ કથા પણ અધુરી રહી છે.

નવલરાય બન્ને બાજુથી લુટાઇ જવાને લીધે ચિત્ત ભ્રમ થઈ ગયો છે; તેનો પત્તો નથી. શાન્તનુ કામ–સાગરના કિનારા પરથી ગંગ–જળમાં સ્નાન કરવા ચાલી નીકળી છે, તેની પણ ખબર નથી: તો તે સર્વની ભેટ કરવાની આતુરતા તૃપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી આપણે વાંચન–પંથમાં આગળ પ્રવાસ કરવો પડશે.

અફસોસ ! નિર્મળ ને નિર્દોષ માણેક પર વૃથા કલંક આવ્યું ! રાજની સાહ્યબી પરોપકારના પ્રકરણમાં વિખરાઇ ગઇ ! સદોષ કાળ શીરપર ચડી બેઠો, ચોવીસ કલાકમાં ગોરપુર છોડવું પડ્યું; રાજપ્રજામાં, અને સગા–કુટમ્બમાં વગોવાઇ, ને આજ સુધીની અખંડ સેવા ધુળમાં મળી ગઇ ! દેશી રજવાડાના રાજકુમારોની અખંડ લીલાં, એક ઘડીમાં, બે બદામની બૈરીના બોલવાપર તુટી ગઈ ! અફસોસ !

કાશી કુંવરી કિશોરનન્દની સાક્ષાત્‌ સ્વરૂપે ક્યાં ગુમ થઇ ગઇ, તેનું કોણ જાણે હવે શું થશે? રખે હરામના હમેલનો તેના પર અપવાદ આવે! દેશી રાજના પ્રપંચી કારભારીઓ યમથી પણ ક્યાં ડરે તેવા છે! પ્રભુ એવા પાપી પાખંડી ભૂતડાઓથી લાખો કોસ દુર રાખે! જેને ક્રૂર કર્મ કરવાનો ડર નથી, જે પરનું ભૂંડું કરવાનું જન્મતાં પીધેલી ગળથુથીમાંથી શીખી આવે છે. તેવા નીચ ગીધડાને પાપ પુન્યનો શો આંક હોય! વીરપુરનો કૃતઘ્ની દીવાન અને પેલો હુકડાખાઉ ખુશામતીયો માસ્તર વળી એક લાકડું ને ચાર નાળીયેર વિના કયા ખજાનાનો ગામડો બાંધીને જમપુરીનાં જવાનો હતો! કાં તો પુનર્જન્મે ભૂંડ પેદા થશે, કે કાં તો હાથીના પગ તળે ચગદાતો કીડો પેદા થશે! અરેરે, જેને ઇશ્વરનો પણ ડર નથી! મોતનો પણ ભય નથી!!

વાંચનાર ? ગંભીર ગુણવંતી અને નિર્દોષ નીલમની અવસ્થા તથા વ્યવસ્થા જોવા હવે આપણે મુંબઇ તરફ નજર કરીશું; કુન્દન ને માણેકની નિર્દોષતા જોવા પેલા વિલાયતી જુવાનો સીવ્હીલ સરવીસની પરિક્ષા પસાર કરીને પાછા સ્વદેશ પધારે છે, તેની પણ મુલાકાત લઇશું. પેલાં નાજુકડાં જોડલાં લીલુ ને રતન તથા રમા તથા કુન્દનની મણીની રાસ–લીલા પણ જોઇશું.

છેવટે આ કથાનાં ઉભરાઇ જતાં પાત્રોની સાંસારીક સ્થિતીનો આનંદ મેળવીને, ઉપદેશ લેવા લાયક, અનુભવ મેળવવા લાયક પ્રસંગોનો લાભ લઇને શાન્તિ પામીશુ, એટલુંજ નહિ પણ સારા-નઠારા, કાળા-ધોળા કામનો અનુભવ લઇને તેનો સદુપયોગ કરીશું.

સાતમો ભાગ આ રીતે પુરો થયો છે. હવે છેવટના આઠમા ભાગમાં કથા–ભાગવતની પુર્ણાહુતિ કરીએ; અને ગ્નાની ગુણીયલ પાત્રો, તથા પ્રેમી પાત્રોની અંત સ્થિતી નિહાળીયે! કવિ દયારામ

કહે છે; તેમ અષ્ટાંગ હૃદયનો ન્યાસ સ્વિકારીએ. શ્રીમદ્ ભાગવતની સપ્તાહ વડે પરિક્ષિત રાજાનો દેહ તરી ગયો હતો, તો આ કથાથી મનની વ્યથા ટળતી હોય, તો ટાળીએ। અને સંસારની વિકળ માયામાંથી મુક્ત થઇને અંતે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરના પરમ ધામની લીલા નિહાળીયે—

યમ નિમ આસન પ્રનાયમ,આર જયુ પ્રત્યાંહાર,
ધ્યાન ધારના સમાધી, હરિ રતિ બિન નહિ સાર.

*　*　*　*　*

આસી કામ્ય અરણ્યકા, પ્રયાગ શુલ્ક પ્રભાસ;
તિર્થ બનારસ દ્વારિકાં, હાયકે હરિપદ બાસ.

*　*　*　*　*

ઉર શિર દૃષ્ટિ મન બચન, કર પદ જાનુ અષ્ટ,
ભવ ઝુવાય હરિ કાનમેં, સો ન લહે ભોં કષ્ટ.

ઇતિ-સપ્તાંક સમાપ્ત !